

1/2012

SOU DOBÉ
DĚJINY

SOUDOBÉ DĚJINY

XIX / 1

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Brno
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Aleš Binar (1983)

vědecký pracovník na katedře řízení lidských zdrojů Fakulty ekonomiky a managementu Univerzity obrany v Brně, kde vyučuje historii a politologii. Specializuje se na nejnovější dějiny Československa, zejména na dějiny slezského regionu a vojenství. Je spoluautorem publikací *Kravaře v letech 1945 až 2008* (se Zdeňkem Jiráskem, Kravaře 2009) a *Opava 1989 ve vzpomínkách* (s Radimem Plačkem, Opava 2009).

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a SSSR, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem osmi knih, mimo jiné *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991), česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Praha 2000), a zejména třísvazkovou edici *Paměti 1938–1945* Edvarda Beneše (Praha 2008).

Emma Hakala (1984)

doktorandka Aleksanteri institutu Univerzity v Helsinkách. Její výzkum se soustředí na dějiny environmentální spolupráce, téma její disertace se týká role mezinárodních organizací v environmentálních projektech na západě Balkánského poloostrova od ukončení válečného konfliktu v bývalé Jugoslávii. Jako editorka a spoluautorka připravila publikaci *Energy and environmental security in the Western Balkans* (Helsinki 2012).

Vlastimil Hála (1951)

vědecký pracovník Filozofického ústavu AV ČR v Praze. Věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Autor práce *Impulsy Kantovy etiky* (Praha 1994) a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné (Bolzano, Brentano, Höhle, Habermas a další).

Lenka Kalinová (1924)

dlouhou dobu působila na Vysoké škole ekonomické v Praze, v posledních letech externě spolupracuje s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i, na projektu „Dějiny české společnosti po roce 1945“. Do jeho edice přispěla prvním svazkem *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech*

1945–1948 (Praha 2004), poté publikovala monografii *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969* (Praha 2007) a nejnověji v návaznosti *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993* (Praha 2012).

Lubomír Kopeček (1975)

docent na katedře politologie a zástupce ředitele Mezinárodního politologického ústavu Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Věnuje se české politice po roce 1989, stranickým a politickým systémům evropských zemí a teorii demokracie. Publikoval monografii *Éra nevinnosti: Česká politika 1989–1997* (Brno 2010).

Martin Nekola (1982)

doktorand politologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se především nedemokratickým režimům, etnickým konfliktům a československému exilu po únoru 1948. Je autorem tří publikací o nacistické třetí říši a jedné o diktaturách Latinské Ameriky: *Hitlerovi satrapové* (Praha 2008), *Mocní Třetí říše* (Praha 2010), *Vyslanci hákového kříže* (Praha 2011) a *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Praha 2012).

Doubravka Olšáková (1977)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dlouhodobě česko-francouzskými vztahy v 19. a 20. století a českou historiografií po roce 1945. Je spoluautorkou publikace *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha 2010), spolu se Zdeňkem Vybíralem připravila edici k cyklu tábořských historických symposií z doby československé „normalizace“ *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea* (Ústí nad Labem 2004) a nejnověji editovala podobný svazek *Niky české historiografie: Uherskobrodská symposia J. A. Komenského v ofenzivě* (1971–1989) (Červený Kostelec 2012).

Jan Pauer (1950)

vědecký pracovník Střediska bádání o východní Evropě (Forschungsstelle Osteuropa) při Univerzitě Brémy. Zabývá se mezinárodněpolitickými souvislostmi pražského jara 1968, česko-německými vztahy, opozičním hnutím ve státech střední a východní Evropy před rokem 1989, transformací, politickou a právní kulturou v České republice a na Slovensku po roce 1989 a vyrovnáváním s minulostí v postkomunistických státech. Česky vyšla jeho monografie Praha 1968: *Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení* (Praha 2004; původně německy, Brémy 1995).

Jiří Pešek (1954)

profesor a vedoucí Katedry německých a rakouských studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se širokému spektru témat z kulturních dějin od středověku po současnost, především dějinám měst, kultury a vzdělanosti, a dále moderním dějinám německy mluvících zemí. Vedle mnoha studií a edicí je mimo jiné autorem monografií *Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Če-*

chách 1547–1620 (Praha 1993), *Od aglomerace k velkoměstu: Praha a středoevropské metropole 1850–1920* (Praha 1999) a spolu s Václavem Ledvinkou v ediční řadě „Dějiny českých měst“ Nakladatelství Lidové noviny vydal *dějiny Prahy* (Praha 2000).

Vítězslav Sommer (1981)

vědecký pracovník Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR v Praze, zabývá se historií radikální levice a komunistického hnutí a dějinami a teorií historiografie, zejména výzkumem stranického dějepisectví v Československu v padesátých a šedesátých letech minulého století. Publikoval monografii *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Praha 2011).

Dalibor Vácha (1980)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, zároveň učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti a myšlením československých legionářů v Rusku.

Obsah

Studie a eseje

- Vítězslav Sommer Cesta ze slepé uličky „třetího odboje“
*Koncepty rezistence a studium
socialistické diktatury v Československu* 9
- Martin Nekola Za osvobození „porobených národů“
*Politické organizace protikomunistických exilů
ze středovýchodní Evropy a Balkánu ve srovnání* 37
- Jan Pauer Disent v trojí perspektivě
*Diskurzy o politice, společnosti a dějinách
v českém, slovenském a východoněmeckém
disentu v 70. a 80. letech* 71
- Lubomír Kopeček Jak se zrodila opoziční smlouva
*Analýza vzniku jednoho z nejkontroverznějších
paktů české politiky* 82
- Recenze*
- Milan Hauner Život a smrt Hitlerova kata
Nad novou biografií Reinharda Heydricha 103
- Lenka Kalinová Socialistické Československo jako sociální stát
*Inspirativní práce o teorii a vývojových tendencích
sociálního státu* 114
- Aleš Binar Válečná očekávání a poválečná zklamání
*Rozpaky nad knihou o formování
poválečného Československa* 124
- Doubravka Olšáková Jistoty vědecké školy a osamění vědkyně
v mužském světě 130
- Jiří Pešek Polský příběh v evropských dějinách 20. století 135
- Dalibor Vácha Carské elity a ruské revoluce 141
- Vlastimil Hála Splněný a nesplněný sen Martina Luthera Kinga 146

Kronika

Vítězslav Sommer	Konference „90 let českého a slovenského komunismu“	150
Emma Hakala	Workshop „Environmentální dějiny visegrádských zemí“	154
<i>Anotace</i>		158
<i>Resumé</i>		167

střed | centre

ČASOPIS PRO MEZIOBOROVÁ STUDIA STŘEDNÍ EVROPY 19. A 20. STOLETÍ

JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES OF CENTRAL EUROPE
IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

1/2012

Paměť a její místa ve střední Evropě 1900–2000

Marek Fapšo

František Palacký
a Theodor Mommsen.
K paralele pomníků

Dagmar Hájková

Constructing National Unity.
Commemorations of Tomáš G.
Masaryk's Death

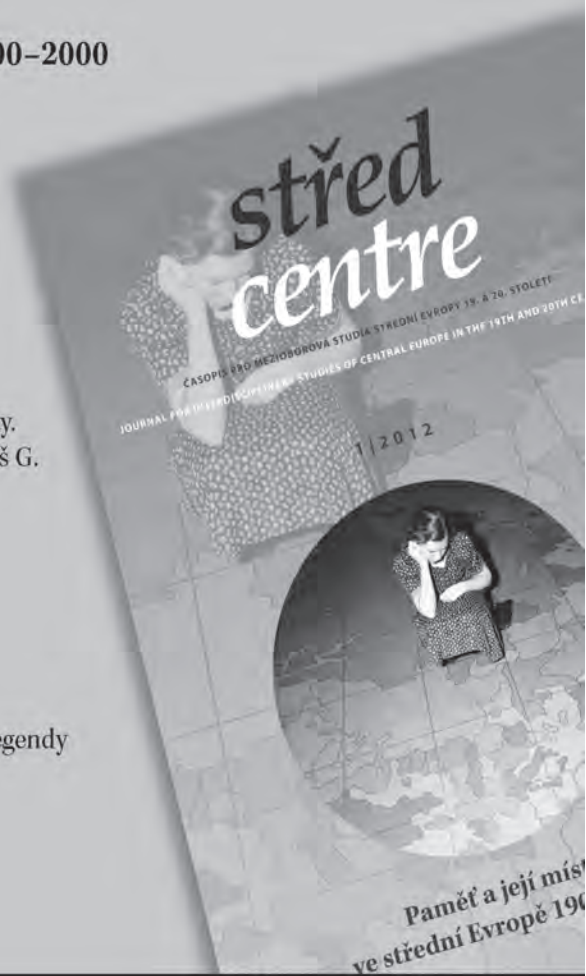
Václav Šmidrkal

„Železná opona“
jako české místo paměti

Soňa Mikulová

Případ Kefalonia ve stínu legendy
o „čistém wehrmachtu“

recenze, zprávy, anotace

Střed | Centre je recenzovaný časopis zaměřený na studium společnosti, kultury a politiky ve střední Evropě 19. a 20. století. Byl založen 1. 1. 2009 a vychází dvakrát ročně. Orientuje se na vydávání čísel s monotematicky propojenými původními vědeckými statěmi. Témata jednotlivých čísel jsou v předstihu zveřejňována

Cesta ze slepé uličky „třetího odboje“

*Koncepty rezistence a studium socialistické diktatury v Československu**

Vítězslav Sommer

Debaty provázející vznik a přijetí Zákona o účastnících odboje a odporu proti komunismu (nazývaného zjednodušeně „zákon o třetím odboji“) otevřely s větší nálehavostí téma rezistence v období socialistické diktatury.¹ Vyostřená polemika se odehrávala především v rovině úvah, zda „třetí odboj“ skutečně existoval anebo zda se jedná o ahistorický konstrukt vytvořený částí politické reprezentace a zainteresovanými pamětníky. Obhájci konceptu „třetího odboje“ zdůrazňovali aktuální společenský význam v zákoně ukotveného uznání a ocenění „protikomunistického odboje a odporu“. Početná skupina historiků naopak vystoupila s námitkami proti návrhu zákona a požadovala jeho podstatnou úpravu.² V době, kdy vznikala předkládaná studie, již bylo dobojováno – zmíněný zákon byl s jistými změnami schválen a vstoupil v platnost. Zůstaly však otevřené některé zásadní otázky, na něž se během emocemi hýřící mediální polemiky zapomnělo a které by rozhodně neměly

* Studie vznikla za podpory badatelského stipendia Česko-německé komise historiků a Česko-německého fondu budoucnosti a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985921. Za pomoc a konzultaci děkuji Ivanu Landovi.

1 Text zákona viz <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/sb262-2011.pdf> (staženo 12.12.2011).

2 Text „Stanoviska historiků nejnovějších dějin k senátnímu návrhu zákona o účastnících protikomunistického odboje a účastnících odporu proti komunismu“ z 1.12.2010 viz <http://www.zakonotretimodboji.cz> (staženo 12.12.2011).

zapadnout. Nedávné spory o „třetí odboj“ jsou totiž příležitostí k zahájení historio-
grafické debaty o rezistenci vůči státněsocialistickému panství v Československu.³

Lze vysledovat několik základních znaků českého historiografického a publicisti-
ckého psaní, které rozpracovává koncepci „třetího odboje“. Užívané kategorie
jako „odboj“ a „odpor“ se vztahují výhradně na činy klasifikované dle tradičních
představ o politických konfliktech. Studium rezistence se tak omezuje na popisování
činů jednotlivců a skupin, které lze zařadit do konvenčně definovaných kategorií
„politické činnosti“, jako je například formování opozičních a odbojových skupin,
pokusy o státní převrat, šíření letáků, zpravodajská činnost, formulování politických
programů a podobně. Dosavadní badatelské výsledky často postrádají hlubší reflexi
celkového společenského vývoje v letech 1948 až 1989 a defilují v nich zpravidla
dva jasně definované tábory, z nichž jeden je aktivně či pasivně „pro komunismus“
a druhý „proti komunismu“ bojuje. Patrný je záměr hledat sebemenší zmínky o sku-
tečných, či alespoň potenciálních „odbojářích“ a následně jejich činnost heroizovat.
Charakteristická je rovněž absence jasnějšího metodologického zakotvení výzkumu
a mnohdy zcela zřetelná politická intence. Historiografie „třetího odboje“ se ne-
dokázala vymanit z představ, jež o daných otázkách vytvořily vlivné pamětnické
a politické skupiny ve sporech o minulost během posledních dvaceti let. Historikům
prosazujícím koncept „třetího odboje“ se dosud nepodařilo formulovat takový po-
hled na danou problematiku, který by byl akceptovatelný v odborném diskurzu, ani
vypracovat vlastní historiografický jazyk, jímž by o ní referovali. Zatímco domácí
výzkum jiných aspektů z dějin socialistické diktatury prochází dynamickou promě-
nou, otázkám rezistence se odborné inovace a originální badatelské přístupy nadále
úspěšně vyhýbají a téma až na výjimky neopouští horkou půdu zápasů v oblasti
politiky dějin. Kromě rozvinutého, avšak úzce zaměřeného bádání o opozici v letech
takzvané normalizace a aktivitách probouzející se občanské společnosti na konci
osmdesátých let tak historiograficky nejpřínosnější nadále zůstávají práce, které
si kladou za cíl základní empirické popsání vybraných témat. Vzhledem k rostou-
címu zájmu o problematiku „protikomunistického odboje a odporu“ je zarážející,
že historici takřka nereflektují mezinárodní výzkum rezistence v socialistických
diktaturách a rozvinuté bádání o odporu marginalizovaných, stigmatizovaných či

3 V textu pracuji s termínem *rezistence* a – zejména ze stylistických důvodů – s jeho nejbližším českým ekvivalentem *odpor*. Termín *třetí odboj* uvádím v uvozovkách jako označení současného politicko-historiografického konceptu, nikoliv jako hodnotově neutrální pojmenování konkrétních historických fenoménů. Cílem studie není otevírat debatu o užívané terminologii, nabízet vlastní typologii rezistence či se k některé z vlivných typologií přihlásit. Jak doufám vyplývá z textu, otázku terminologie považuji spíše za podružnou a klíčový problém spatřuji především v oblasti užívané metodologie a s ní úzce souvisejících interpretací minulosti. V této studii zdůrazňuji především význam každodenního rozměru rezistence, jenž nabývá zcela specifických forem a vychází z širšího spektra motivací než obvykle připomínaný „politický“ odpor, podle něž vzniká většina typologií a terminologií. Ačkoliv není nikdy na škodu diskutovat o termínech a klasifikacích historických procesů, v případě debat o „třetí odboji“ a výzkumu rezistence vede jejich akcentování celou debatu do příliš formálních vod a nedává odpověď na klíčovou otázku, která zní: „Jak zkoumat rezistenci v širších sociálních souvislostech a na každodenní úrovni?“

jinak objektivně i subjektivně znevýhodněných skupin vůči dominantním mocenským strukturám.

Předkládaná studie je rozdělena na tři části. Nejdříve se budu věnovat vývoji historiografického a společenskovědního zkoumání rezistence. Cílem není podrobný a vyčerpávající výčet badatelských přístupů, nýbrž nastínění situace na poli sociálněhistorického studia rezistence a upozornění na vlivné směry výzkumu, které by si zasloužily pozornost českých historiků. Poté stručně představím německou diskusi o odboji a odporu ve třetí říši a americké bádání o rezistenci v sovětském stalinismu. Závěrečná pasáž studie se zaměří na dosavadní české zkoumání „třetího odboje“ a pokusí se předložit návrhy, jak překonat jeho dosavadní limity. Vzhledem k charakteru československé socialistické diktatury budu věnovat pozornost konceptům, které namísto tradičních představ o politickém odporu či opozici tematizují subtilnější, každodenní, avšak mnohdy častější a společensky rozšířenější formy rezistence či vymezování vůči politickému panství a dalším formám dominance.

Cílem studie je poukázat na možné směry, jimiž by se mohla ubírat cesta z badatelsky slepé uličky „třetího odboje“, která bohatou sociální realitu redukuje na černobílý obraz politického zápasu mezi „dobrem“ a „zlem“. Následující text vznikl se záměrem vyvolat historiografickou diskusi, která by reflektovala potřeby oboru a jeho dalšího vývoje, a nikoliv zájmy politických a pamětnických skupin, které si dosud uzurpovaly právo na výklad této problematiky. Otevření specificky historiografické a v nejlepší slova smyslu akademické diskusní platformy je totiž klíčovou podmínkou, aby se zpolitizované, ale důležité a zajímavé téma stalo plnohodnotným předmětem moderního výzkumu minulosti.

V bludišti rezistence

Studium rezistence se za posledních čtyřicet let stalo významným tématem nejen v historiografii, ale také v sociologii, politologii či sociální antropologii. Vzniklo velké množství textů, které zpracovávají problematiku prostřednictvím rozličných metodologických nástrojů a nahlíží na ni z řady teoretických perspektiv. Bádání o rezistenci je také často spojeno s aktuálními politickými otázkami. Našlo by se jen málo témat, která by v takové míře propojovala svět akademického výzkumu s prostředím politiky či společenského aktivismu různého politického zaměření.

Moderní sociálněhistorický výzkum široce pojatého fenoménu rezistence započal v padesátých a šedesátých letech minulého století a jeho první podstatné výsledky lze nalézt v dílech britských marxistických historiků. Autoři jako Eric Hobsbawm, George Rudé, Christopher Hill nebo Richard Cobb vytvořili práce, jež se staly vlivným inspiračním zdrojem pro pozdější sociálně-kulturní bádání o každodenním rozměru rezistence. Jejich klíčovými tématy byla sociální hnutí, lidová povstání, vzpoury a proces společenské změny či pokusy o její uskutečnění. To vše nahlíženo z dosud opomíjené perspektivy. Namísto tradičně preferovaných politických a intelektuálních elit defilovali v rolích svébytných historických subjektů rolníci, dělníci, bandité, přívrženci lidových sekt a milenaristických hnutí či účastníci spontánních

protestů a vzpour. Eric Hobsbawm je ve své průkopnické práci o „primitivních rebelech“ charakterizoval jako příslušníky „archaických“, „předmoderních“ sociálních hnutí a „předpolitické jedince“, kteří neměli či teprve hledali vlastní jazyk, jímž by dokázali formulovat své požadavky.⁴

Zvláštním předmětem výzkumu se staly lidové nepokoje, ať už jako samostatná povstání či součásti velkých revolucí. Historici se snažili rekonstruovat nejen průběh událostí a chování jejich účastníků, ale také proces vytváření motivací k politické akci. Pokoušeli se proniknout do myšlenkového světa studovaných historických aktérů.⁵ Vlivným se stal především koncept „morální ekonomie“, s jehož pomocí se Edward P. Thompson snažil postihnout komplikovaný systém hodnot „anglického davu“, jeho „sociální normy“ a způsoby vytváření legitimizačních strategií, o něž se opíraly lidové protesty.⁶ Britská studia sociálních dějin ukázala, že rezistence není pouze politickým činem, ale také sociálně situovanou kulturní praktikou.

Zmíněné výzkumy současně naznačovaly, že problematika rezistence nepatří mezi témata, k nimž by badatelé přistupovali bez politického zaujetí. Hobsbawm a jeho kolegové se netajili sympatiemi ke zkoumaným hnutím jako předchůdcům organizovaného moderního sociálního protestu. Lidový odpor se ve stejné době stal námětem rozličných společenskovedních textů, jejichž autoři otevřeně deklarovali, že cílem jejich psaní je politická využitelnost předložených výzkumů a analýz. Arénou, v níž zápolily různé koncepty rezistence, se stal koloniální a vznikající postkoloniální prostor. Vlivným hlasem reprezentujícím situaci kolonialismem porobeného a postupně se osvobozujícího obyvatelstva se stal Frantz Fanon, jehož texty publikované během padesátých a první poloviny šedesátých let stály u zrodu postkoloniální kulturní a politické kritiky.⁷ Fanon se věnoval vlivu kolonialismu na utváření individua v koloniálním světě a současně se snažil přispět k vypracování strategií vedoucích k osvobození ovládaných národů a rozbití koloniálního systému. Ze zcela opačných perspektiv přistupovali k problému dekolonizační rezistence společensktí vědci ve Spojených státech amerických, kteří byli zapojeni do vládních a armádních výzkumných programů. Mnohdy nechvalnou proslulost si získaly především analýzy postkoloniální situace spojené s válkou ve Vietnamu,

4 Viz HOBSBAWM, Eric: *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Manchester, Manchester University Press 1971, s. 2 n. (1. vydání 1959).

5 Srv. HOBSBAWM, Eric – RUDÉ, George: *Captain Swing*. London, Lawrence & Wishart 1969; RUDÉ, George: *The Crowd in the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press 1959; TÝŽ: *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England 1730–1848*. New York – London – Sydney, John Wiley & Sons 1966 (1. vydání 1964).

6 THOMPSON, Edward P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. In: *Past & Present*, č. 50 (1971), s. 76–136. Dále srv. klasickou práci Christophera Hilla o utopickém myšlení v éře anglické revoluce: HILL, Christopher: *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*. Harmondsworth, Penguin Books 1980 (1. vydání 1972).

7 FANON, Frantz: *Černá kůže, bílé masky*. Praha, Transit 2011 (1. vydání 1952); TÝŽ: *A Dying Colonialism*. New York, Grove Press 1994 (1. vydání 1959); TÝŽ: *The Wretched of the Earth*. New York, Grove Press 2004 (1. vydání 1961).

kteří měly pomoci nalézt vhodnou vojenskou a politickou strategii namířenou proti povstaleckým aktivitám ve „třetím světě“.⁸

Z uvedených příkladů je zřejmé, že fenomén rezistence měl aktuální rozměr a společenskovědní bádání se volně pohybovalo mezi akademickým výzkumem, politickými analýzami a aktivistickým psaním. Také se ukázalo, že postkoloniální prostor bude pro další promyšlení tématu velmi důležitý. Sřt mezi politickými, kulturními a ekonomickými nároky „Západu“ a emancipačními snahami v někdejších koloniích a jejich nástupnických zemích poskytoval široký prostor pro tematizaci dosud přehlížených forem odporu, které neodpovídaly obvyklým představám o možných praktikách rezistence. Na základě analýzy postkoloniální situace vznikly koncepty, které přinesly důležité inovace ve studiu rezistence a předurčily jeho směřování až do současnosti. Tento vývoj představím na příkladu dvou vlivných společenskovědních projektů: výzkumu „každodenní rezistence“ v podání Jamese C. Scotta a indické historiografické školy „subalterních studií“ (*Subaltern Studies*).

Americký politolog a antropolog James C. Scott se od sedmdesátých let věnoval výzkumu rolnických komunit v jihovýchodní Asii. Zaměřil se na každodenní rozměr rezistence a její odraz v řadě kulturních praktik. Jeho snahou bylo rekonstruovat myšlenkový svět rolníka, jenž hledá strategie přežití v podmínkách ekonomického a politického útlaku. Scott se původně snažil porozumět příčinám velkých rolnických povstání. Zkoumal především specifický systém hodnot, pro nějž podobně jako Thompson použil termín „morální ekonomie“. Snažil se postihnout průběh konfrontace rolnického hodnotového systému s kolonialismem a moderními formami kapitalistického vykořisťování.⁹

Scott svůj pozdější výzkum věnoval nikoliv otevřeným formám rezistence, ale každodennímu životu rolnických komunit. Tvrdil, že povstání, vzpoury a revoluce jsou sporadickými událostmi a většina pokusů o odpor probíhá na zcela odlišné rovině. Rolníci mají totiž jen málo příležitostí, kdy mohou přijít s otevřenou a organizovanou politickou aktivitou. V práci *Zbraně slabého* z roku 1985, založené na dvouletém studiu života malajské vesnice, přišel s konceptem „každodenních forem rezistence“.¹⁰ Označil tak „nizkoprofilové“ techniky, vycházející ze snahy marginalizovaných vrstev prosadit vlastní zájmy a přežít v nevýhodných podmínkách, které není možné okamžitě změnit. Odmítl vztahovat termín rezistence pouze na kolektivní a organizované akce. Odpor charakterizoval jako individuální, de-

8 Srv. např. LEITES, Nathan – WOLF, Charles Jr.: *Rebellion and Authority: An Analytic Essay on Insurgent Conflicts*. Santa Monica, Rand Corporation 1970. Ke kritické analýze protipovstaleckých výzkumů amerických společenských vědců srv. ROBIN, Ron: *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2001, s. 185–225.

9 Srv. SCOTT, James C.: *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeastern Asia*. New Haven – London, Yale University Press 1976.

10 TÝŽ.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven – London, Yale University Press 1985. K tématu dále srv. TÝŽ.: *Everyday Forms of Resistance*. In: COLBURN, Forrest D. (ed.): *Everyday Forms of Peasant Resistance*. Armonk, M. E. Sharpe 1989, s. 3–33.

centralizovaný, dlouhotrvající, bez jasného vedení či organizační struktury a velmi často skrytý. Každodenní rezistence se odehrává mimo „formální politické aktivity“ a podoba její realizace se odvíjí od konkrétních forem útlaku – struktura dominance ovlivňuje strukturu odporu.¹¹

Model „každodenních forem rezistence“ byl založen na rozpoznání kreativity jednotlivých aktérů, kteří si jasně uvědomují způsoby útlaku a odpovídají na ně prostřednictvím sofistikovaných subverzivních strategií. Projevují se v každodenním životě a na lokální úrovni a na první pohled nemusí nijak narušovat řád dominance. Scott podrobil kritice často využívané Gramsciho pojetí hegemonie, které podle něj „ignorovalo míru, v níž je většina podřízených tříd schopna na základě každodenní materiální existence proniknout do převládající ideologie a demystifikovat ji“.¹² Tvrdil, že utlačovaní si uvědomují podstatu dominantního panství a jeho ideologie. Reagují na systém útlaku a snaží se jej různými způsoby překonat, obejít či přelstít.

Scott své výzkumy zobecnil v knize *Dominance a způsoby rezistence*, v níž s využitím příkladů z různých historických období rozpracoval koncepci „skrytého přepisu“ (*hidden transcript*).¹³ Tímto termínem označil nevěřejné formy rezistence, často umně maskované zdánlivě neproblematickými způsoby jednání, k nimž sahají podřízení a vykořisťování. Scott představil celou škálu způsobů skryté rezistence, od činů čistě materiálního rázu či spontánních reakcí až po kulturní a religiozní praktiky, s jejichž pomocí si aktéři vytvářejí vlastní prostory pro snesitelnou existenci a neviditelně podkopávají na první pohled jednoznačné rozdělení moci mezi vládnoucí a ovládané. Formy rezistence odpovídají formám dominance (mohou být statusové, materiální či ideologické) a jsou vždy především reakcí na aktuální situaci. Skrytý odpor představuje „infrapolitiku“, která může být podhoubím budoucích otevřených vzpour.

Scott psal o aktivně jednajících subjektech, dobře chápajících fungování útlaku a nerovnosti včetně jejich ideologického a kulturního zakotvení. Každodenní a skrytá rezistence, probíhající za fasádou veřejných projevů konformity či podpory, je pak nejčastější formou odporu a důkazem o existenci tvůrčím způsobem provozované politiky ovládaných. „Skrytý přepis“ se stal jedním z nejdůležitějších společenskovedních konceptů rezistence, jenž umožnil rozšířit badatelský záběr za tradičně připomínané způsoby odporu. Představoval nástroj, s jehož pomocí bylo možné rozeznat podvratný potenciál řady zdánlivě nevinných každodenních praktik. Studium rezistence se začalo zabývat lidovou orální tradicí, mýty, fámami, rituály, ale také anonymními hrozbami a útoky či rozličnými způsoby vytváření autonomních prostorů pro existenci mimo dosah nástrojů ovládaní a útlaku.

Projekt „subalterních studií“, reprezentovaný například Ranajitem Guhou, Dipeshem Chakrabartym, Gyanem Pandeyem či Parthou Chatterjeem,¹⁴ vznikl

11 SCOTT, James C.: *Weapons of the Weak*, s. 297–299.

12 *Tamtéž*, s. 317.

13 TÝŽ: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven – London, Yale University Press 1990.

14 Indická jména zde ponechávám v jejich anglickém přepisu, především z důvodu jejich mezinárodního rozšíření a ulehčení případného dohledání další literatury publikované převážně v angličtině.

ve druhé polovině sedmdesátých let jako reakce indických historiků inspirovaných marxismem na převládající výklady dějin Indie v éře kolonialismu.¹⁵ „Subalternisté“ kritizovali jak historická vyprávění kolonizátorů, tak interpretace minulosti vytvořené indickými nacionalistickými elitami. Nové dějiny kolonialismu hodlali psát z perspektivy „zdola“ a jejich hlavními hrdiny se měli stát účastníci rolnických revolt – tedy příslušníci subalterních společenských vrstev, kteří v dosavadních výkladech buď zcela chyběli nebo v nich figurovali jako pasivní objekty „velkých dějin“. Pro historiografická bádání o rezistenci tkví význam „subalterních studií“ v jejich snaze přistupovat k této problematice z pozic historické vědy, tedy klást si typicky historiografické otázky, z nichž nejdůležitější bylo tázání po povaze pramenného materiálu, jenž by byl využitelný pro psaní reflektující řadové účastníky protikoloniálních vzpour.

Ranajit Guha, zakladatel „subalterních studií“ a historik rolnických povstání,¹⁶ se snažil rozřešit dilema každého historika, jenž hodlá rezistenci studovat z perspektivy aktérů, kteří po sobě nezanechali vlastní písemný pramenný materiál a o jejichž činnosti se může dozvědět pouze ze svědectví jejich protivníků, například představitelů koloniální moci. Guha se pokusil vytvořit metodologii, která by historikovi umožnila efektivně analyzovat dostupné prameny a získat z nich použitelné informace o akcích, postojích a představách subjektů rezistence – aby mohl nejen popsat akty odporu, ale rovněž rekonstruovat myšlení jejich původců.

V klíčové studii „Protipovstalecká próza“ z roku 1983 Guha analyzoval tři diskurzy psaní o rolnických povstáních v Indii v 18. a 19. století.¹⁷ Jak bezprostřední úřední záznamy koloniálních autorit, tak koloniální historiografie a memoárová literatura, jakož i indická nacionalistická historiografie, podle něj neuznávaly aktéry vzpour za „subjekty jejich vlastní historie“. Kolonialisté považovali rebelie za spontánní výbuchy nespokojenosti a indiští nacionalisté ignorovali jejich religiózní rozměr či lokální a kulturní zvláštnosti a interpretovali je výhradně jako součást národněosvobozeneckého hnutí, vedeného nacionalistickými elitami. Guha ukázal, že historik musí všechny dostupné materiály k tematice rolnických vzpour opatrně analyzovat, zejména rozšifrovat terminologii a narativní postupy vlastní kolonialistickému a elitářskému, respektive nacionalistickému diskurzu, a postupně se propracovat

15 K historii projektu srv. CHAKRABARTY, Dipesh: Subaltern Studies and Postcolonial Historiography. In: *Nepantla: Views from South*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 9–32; IGGERS, Georg G. – WANG, Q. Edward – MUKHERJEE, Supriya: *A Global History of Modern Historiography*. Harlow, Pearson Longman 2008, s. 284–290; LUDDEN, David: A Brief History of Subalternity. In: TÝŽ (ed.): *Reading Subaltern Studies: Critical History, Contested Meaning, and the Globalization of South Asia*. London – New York – Delhi, Anthem Press 2002, s. 1–39. Stručný nástin v češtině viz SOMMER, Vítězslav: Postkoloniální kritika a Subaltern Studies. In: MERVART, Jan – STŘEDOVÁ, Veronika a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, sv. 4. Ústí nad Orlicí, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové – Of-tis 2009, s. 277–284.

16 Srv. GUHA, Ranajit: *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*. Delhi, Oxford University Press 1983.

17 TÝŽ: The Prose of Counter-Insurgency. In: TÝŽ (ed.): *Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society*, sv. 2. Delhi, Oxford University Press 1983, s. 1–42.

k alespoň přibližnému poznání myšlenkového světa řadových účastníků zkoumaných událostí. Takový přístup považoval za jediný způsob, jak lze rebelující rolníky, kteří po sobě nezanechali písemné pramenné materiály, vrátit zpět do historie a přiznat jim status sebevědomých a autonomních subjektů historického vývoje.

Bádání Jamese C. Scotta a „subalterních studií“ nezmiňují náhodou v článku, jehož záměrem je podnítit úvahy o možnostech konceptualizace rezistence v československé socialistické diktatuře. Scott se snažil odhalit rezistenci, která se odehrává skrytě na každodenní rovině a v době, kdy se na první pohled „nic neděje“. Guha ukázal, jak je možné analyzovat myšlenkový svět aktérů rezistence z materiálů sepsaných jejich přímými protivníky, pamětníky a historiky. Jedním z důležitých znaků československého státního socialismu bylo, že až na mimořádné výjimky nedocházelo k otevřenému odporu proti mocenskému uspořádání. Pokud lze nalézt příklady otevřené rezistence, valná většina dostupného pramenného materiálu je úřední proveniencí (například spisy Státní bezpečnosti) nebo se jedná o pozdější vzpomínky a sepsání vypracovaná „třetí stranou“.¹⁸ Z této perspektivy je zřejmé, že si metodologie „skrytého přepisu“ a „každodenních forem rezistence“ či přístupy „subalterních studií“ zaslouží pozornost historiků, kteří se snaží rozkrýt komplikovanou historickou realitu společenských postojů vůči státněsocialistickému panství v Československu.

Výzkum každodenní či skryté rezistence vzbudil mezi společenskými vědci značný ohlas a po čase rovněž vyvolal některé důležité kritické výtky. Mohou sloužit jako vhodný korektiv k výše představeným konceptům a také jako sonda do dalšího vývoje bádání. Nejobecnější námitka se týká pojetí moci, především vytváření schematického dualismu ovládaných a ovládajících. Obraz jejich jednoznačně konfliktního vztahu nebere v úvahu „nedualistické formy dominance“, jaké panovaly například ve státním socialismu.¹⁹ Podobně lze kritizovat také užívání tradičního zobrazení moci, která působí buď na idealistické rovině přesvědčování o vlastní legitimitě či na materialistické bázi trestání a fyzického nátlaku. Studia rezistence často vnímají moc jako buď materiální, anebo kulturní a ignorují komplexní způsoby dominance a vykořisťování, které nelze jednoduše dělit podle naznačeného schématu „fyzických či mentálních forem moci“.²⁰

S pojetím moci souvisí kritika romantizace rezistence. Vytýká badatelům, že přehlížejí složitou společenskou realitu a programově se snaží hledat aktéry odporu,

18 Významné metodologické pojednání o možnostech pramenného výzkumu archiválií vzniklých z činnosti moderních policejních složek včetně konfidentů viz COBB, Richard: *The Police and the People: French Popular Protest 1789–1820*. London – Oxford – New York, Oxford University Press 1972, s. 3–48 (kapitola nazvaná „Policie, veřejná autorita a její pomocníci: Předpoklady a zvyky“).

19 Viz GAL, Susan: Language and the „Arts of Resistance“. In: *Cultural Anthropology*, roč. 10, č. 3 (1995), s. 407–424. Jedná se o kritiku Scottovy knihy *Domination and the Arts of Resistance*. Další recenzní esej o knize viz TILLY, Charles: Domination, Resistance, Compliance, Discourse. In: *Sociological Forum*, roč. 6, č. 3 (1991), s. 593–602.

20 Viz MITCHELL, Timothy: Everyday Metaphors of Power. In: *Theory and Society*, roč. 19, č. 5 (1990), s. 545–577.

jejichž činnost pak s náležitě pozitivním hodnocením a osobním zaujetím popisují. Americká antropoložka Lila Abu-Lughodová navrhla analyzovat rezistenci primárně jako „diagnostiku moci“, která může pomoci lépe poznat povahu mocenských vztahů ve společnostech. Bádání o rezistenci by mělo objekt svého výzkumu zobrazovat nikoliv jako důkaz potvrzující kolaps systému útlaku či jeho slabost. Na rezistenci je třeba nahlížet z perspektivy, která vrhne více světla na komplikované a v rozličných společenských interakcích historicky se proměňující struktury moci.²¹ V tomto pojetí je studium rezistence především jedním z nástrojů hlubšího poznání fungování mocenských vztahů ve společnostech.

Třetí okruh námitek se týká zjednodušeného zobrazování aktérů rezistence či subalterních subjektů jako jednotné entity, která se vymezuje vůči dominantním společenským vrstvám. Tento přístup přehlíží rozpory uvnitř utlačovaných skupin obyvatelstva, protože ignoruje jejich vnitřní strukturování podle statusového, věkového či genderového klíče. Opět se zde jedná o romantizaci či idealizaci rezistence, podceňující kulturní situovanost jejích subjektů.²² Uvedené kritické námítky odkazují na obecnější problémy spojené s výzkumy rezistence. Přílišná identifikace autora s objekty zkoumání, vedoucí k idealizaci historických aktérů bouřících se proti systémům útlaku a vykořisťování, a přehlížení širších společenských a kulturních souvislostí mohou vést k velmi problematickým závěrům. Tato upozornění získají na naléhavosti především v závěrečné pasáži této studie, která se bude zabývat českým bádáním o „třetím odboji“.

Stoupající zájem o výzkum rezistence, jež lze zaznamenat přibližně od sedmdesátých a osmdesátých let, s sebou zároveň s enormním nárůstem odborné produkce přinesl také řadu možných definicí a typologií rezistence. Téma postupně zdomácnělo ve všech společenských vědách. K dispozici jsou historiografické či antropologické studie o rezistenci v minulosti i výsledky angažovaného výzkumu zcela současných a politicky aktuálních témat, například odporu vůči praktikám globálního kapitalismu či problematice občanského aktivismu a nenásilných forem boje.²³ V současnosti je proto takřka nemožné vytvořit všeobecně přijatelný teoretický model, jenž by vysvětlil, co společenské vědy rozumějí pod pojmem rezistence a kde se nacházejí limity jeho užívání. Antropolog Robert Fletcher v roce 2007 poznamenal: „Každý je vůči něčemu v rezistenci, až se zdá, že je čím dál těžší

21 Viz ABU-LUGHOD, Lila: *The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power through Bedouin Women*. In: *American Ethnologist*, roč. 17, č. 1 (1990), s. 41–55.

22 Viz ORTNER, Sherry B.: *Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal*. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 37, č. 1 (1995), s. 173–193.

23 Srv. např. DELLO BUONO, Richard A. – FASENFEST, David (ed.): *Social Change, Resistance and Social Practices*. Leiden – Boston, Brill 2010; BOYLE, Francis A.: *Protesting Power: War, Resistance and Law*. Lanham, Rowman & Littlefield 2008. K problematice občanského aktivismu srv. ROBERTSON, Adam – GARTON ASH, Timothy (ed.): *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*. New York, Oxford University Press 2009. Klasickou prací z produkce angažovaných společenských věd o nenásilné rezistenci je studie: SHARP, Gene: *The Politics of Nonviolent Action*. Boston, Porter Sargent Publisher 1973.

skutečně čemukoliv vzdorovat. A rovněž je stále obtížnější o rezistenci psát.²⁴ Před badatelem snažícím se načrtnout komplexní obraz *resistance studies*, či dokonce vypracovat autoritativní typologii rezistence stojí těžko splnitelný úkol. Účelnější než hledat jasné odpovědi na otázku „Co je rezistence?“ je spíše zkoumat, jak se o rezistenci píše a které hlavní způsoby její konceptualizace se v současnosti nabízejí.

Kritickou klasifikaci existujících konceptů načrtnul již zmíněný Robert Fletcher.²⁵ Studia rezistence charakterizoval jako interdisciplinární výzkum, jenž se zaměřuje na utlačované, podřízené, subalterní či marginalizované jedince a skupiny, konkrétně na jejich potýkání s vykořisťováním a útlakem ze strany nadřazených, elitních či obecně dominantních společenských vrstev. Současně poukázal na problém „fetišizace“ a „romantizace“ rezistence a vytváření umělých dichotomií mezi rezistencí a mocí či popisování subalterních společenských skupin jako svébytné sociální kategorie. Fletcher charakterizoval tři základní přístupy k tématu: marxistický, postmoderní a koncept „každodenních forem rezistence“. Marxistické či marxismem inspirované přístupy chápou rezistenci jako otevřený odpor sebe si uvědomující třídy proti vykořisťovatelům. Odpor i dominance jsou zde vnímány jako objektivní procesy, jež jsou vysvětlovány například pomocí konceptů „hegemonie“ a „falešného vědomí“. Postmodernisté se zajímají o aktivitu marginalizovaných a nemateriálně znevýhodněných společenských skupin, jejichž rezistence vyvěrá z genderových, rasových či kulturních motivů a nemusí být vědomá. Badatelé hledají subjekt rezistence, která je relativní a liší se podle konkrétního aktéra. Relativní je také existence vykořisťování a útlaku. Koncepce „každodenních forem rezistence“, spojovaná především s dílem Jamese C. Scotta, se snaží najít střední cestu. Individuální a skrytá rezistence je podle ní stejně legitimní jako otevřený a kolektivní odpor. Záleží pouze na konkrétní situaci, která teprve určí, jakou strategii utlačovaný použije. Nejdůležitější je nalézt aktéra rezistence, jenž si uvědomuje svou situaci a dle toho volí strategie v nerovném konfliktu s mocí. Fletcher načrtnul tři základní paradigmaty, jež pomáhají definovat objekt výzkumu a z nichž mohou vycházet případné pokusy o typologizaci.

Odlisný přístup zvolily socioložky Jocelyn A. Hollanderová a Rachel L. Einwohnerová, které na základě analýzy obsáhlého vzorku odborné literatury navrhly „roztrždit“ rezistenci podle její „záměrnosti“ a „rozeznatelnosti“, tedy dvou základních kritérií, s nimiž operuje naprostá většina relevantních textů.²⁶ Důležité je, zda aktér své jednání považuje za rezistenci a zda tuto aktivitu jako akt rezistence vnímají ostatní – jednak ti, vůči nimž je rezistence namířena, jednak nezávislý pozorovatel. „Třetí stranou“ může být také sám badatel, který danou situaci zkoumá. Kombinací těchto faktorů vzniklo sedm typů rezistence, od všeobecně přijatelných variant po definice s potenciálem vyvolat nejednu odbornou polemiku (viz tabulka).

24 FLETCHER, Robert: Introduction: Beyond Resistance? In: TÝŽ (ed.): *Beyond Resistance: The Future of Freedom*. New York, Nova Science Publishers 2007, s. vii.

25 Tamtéž, s. vii–xxv.

26 HOLLANDER, Jocelyn A. – EINWOHNER, Rachel L.: Conceptualizing Resistance. In: *Sociological Forum*, roč. 19, č. 4 (2004), s. 533–554.

Typy rezistence podle Hollanderové a Einwohnerové²⁷

	Zamýšlí aktér svůj čin jako rezistenci?	Je čin rozeznán jako rezistence	
		tím, na koho je zacílen?	pozorovatelem?
Otevřená rezistence	Ano	Ano	Ano
Skrytá rezistence	Ano	Ne	Ano
Bezděčná (neúmyslná) rezistence	Ne	Ano	Ano
Rezistence definovaná tím, na koho má být namířena	Ne	Ano	Ne
Externě definovaná rezistence	Ne	Ne	Ano
Ztracená rezistence (neobjevená rezistence)	Ano	Ano	Ne
Pokus o rezistenci (zamýšlená rezistence)	Ano	Ne	Ne
Žádná rezistence	Ne	Ne	Ne

Autorky ukázaly, jaké strategie může historik, antropolog či sociolog využít, když píše o rezistenci, respektive podle jakého klíče lze konstruovat objekty výzkumu. Z načrtnutého schématu je zřejmé, že se nabízí celá škála možností, jak k tématu přistoupit a které projevy zahrnout pod termín rezistence či je naopak z výzkumu zcela vyloučit.²⁸ Rezistence tedy není uzavřený koncept, který lze lehce a přehledně klasifikovat. Vždy se jedná o specifický badatelský konstrukt, jehož podobu ovlivňují oborové standardy jednotlivých společenských věd, teoretické zakotvení výzkumu, konkrétní pramenný materiál a v neposlední řadě také unikátní soubor hodnot a představ o světě, v němž jsou výzkumy rezistence situovány.

Téma rezistence má často aktuální politický a společenský rozměr a vědci nejsou jedinými hráči, kteří se na tomto poli pohybují. Příkladem může být problematika odporu vůči moderním evropským diktaturám, která se stala náplní velkého množství odborných studií, ale také nástrojem politiky paměti a podstatnou sou-

27 Tamtéž, s. 544.

28 Byl rovněž učiněn pokus konfrontovat načrtnuté schéma s materiálem shromážděným v několika případových historiografických studiích. Experiment vyústil v odlišnou a jednodušší typologii, která uvádí čtyři základní typy rezistence: otevřenou (např. povstání), skrytou („každodenní formy rezistence“), nevědomou a konstruovanou. (Srv. IRA, Jaroslav – KALIVODOVÁ, Eva – SARGENT, Andrew – LARGUÈCHE, Aladin: Outcomes and Outlooks: Resistance after the Case Studies. In: KLUSÁKOVÁ, Luďa – MOLL, Martin ad. (ed.): *Crossing Frontiers, Resisting Identities*. Pisa, Pisa University Press 2010, s. 223–244.)

částí historických vyprávění, o něž se opírala či opírá legitimita státních zřízení, politických reprezentací či vlivných pamětnických skupin.²⁹

Rezistence ve dvou německých diktaturách

Specifickým výzkumem, jenž musel reflektovat politickou a společenskou citlivost tématu a současně procházel pozoruhodným metodologickým vývojem, je bádání o rezistenci vůči nacistickému panství ve třetí říši a výzkumy odporu vůči socialistické diktatuře v Německé demokratické republice. Téma protinacistické rezistence získalo na významu bezprostředně po skončení druhé světové války a následném ustavení dvou německých států. Ve Spolkové republice se prvotní zpracování problematiky týkalo především odporu konzervativních elit, symbolizovaného atentátem na Adolfa Hitlera 20. července 1944, a soustřeďovalo se na politická témata a činnost významných jednotlivců. Od šedesátých let byl patrný zájem o výzkum komunistických a socialistických odbojových organizací, antifašistického exilu a politické programatiky odboje. V následujících dvou desetiletích došlo k rozmachu sociálněhistorického bádání, které se zaměřilo na výzkum postojů obyvatelstva, každodennosti, regionálních specifik, rezistence dělnictva a dalších sociálních skupin. Součástí sociálněhistorického trendu byl také objev rozličných způsobů nonkonformního chování jako prvořadého badatelského tématu.³⁰ Obrazy odporu proti nacismu se rovněž staly důležitou součástí zakladatelských mýtů obou německých států.³¹

Sociálněhistorický obrat v německém výzkumu přinesl řadu důležitých metodologických inovací, současně však otevřel debaty o limitech analýzy odporu proti diktatuře a z ní vycházejících interpretací nacistické minulosti. Německé polemiky otevřela publikace výsledků rozsáhlého výzkumného projektu „Bavorsko v éře naci-

-
- 29 Srv. PEZZINO, Paolo: Italian resistance between history and memory. In: *Journal of Modern Italian Studies*, roč. 10, č. 4 (2005), s. 396–412; WEBSTER, Wendy: “Europe against the Germans”: The British Resistance Narrative, 1940–1950. In: *Journal of British Studies*, roč. 48, č. 4 (2009), s. 958–982; BRACHER, Nathan: Remembering the French Resistance: Ethics and Poetics of the Epic. In: *History & Memory*, roč. 19, č. 1 (2007), s. 39–67; REID, Donald: Resistance and Its Discontents: Affairs, Archives, Avowals, and the Aubracs. In: *The Journal of Modern History*, roč. 77, č. 1 (2005), s. 97–137.
- 30 Viz ECKERT, Rainer: Die Vergleichbarkeit des Unvergleichbaren: Die Widerstandsforschung über die NS-Zeit als methodisches Beispiel. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, Ch. Links 1995, s. 72. Dále srv. ORBACH, Danny: Criticism Reconsidered: The German Resistance to Hitler in Critical German Scholarship. In: *The Journal of Military History*, roč. 75, č. 2 (2011), s. 565–590.
- 31 Srv. NIVEN, Bill: *Facing the Nazi Past: United Germany and the Legacy of the Third Reich*. London – New York, Routledge 2002, s. 62–94. Pro východoněmecké využívání antifašismu srv. SCHMIDT, Rüdiger: Sieger der Geschichte? Antifaschismus im „anderen Deutschland“. In: GROßBÖLTING, Thomas (ed.): *Friedenstaat, Leseland, Sportnation? DDR-Legenden auf dem Prüfstand*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2010, s. 208–229.

smu“ (*Bayern in der NS-Zeit*), který v mnichovském Ústavu pro soudobé dějiny vedl historik Martin Broszat. Prosazoval termín „rezistence“ (*Resistenz*), jenž měl jakožto neutrální pojem označovat chování, které ohraničovalo či omezovalo nacistické panství a vytvářelo prostory, kam nacistická moc a ideologie nezasahovaly vůbec či pouze v omezené míře. Mezi relativně nezávislé struktury, jimž byla rezistence vlastní, údajně patřily církve a náboženská společenství, byrokracie, armáda nebo dělnictvo. Rezistencí Broszat rozuměl uplatňování způsobů chování odporujících nacismu, obranu institucionálních kompetencí, hospodářsko-sociálních zájmů nebo právních, sociálních či kulturních norem, aktivní jednání jednotlivců nebo skupin (stávka), občanskou neposlušnost (odmítnutí zdravit nacistickým pozdravem, neúčast na shromážděních, porušování zákazů), vytváření společenství mimo oficiální organizace, nebo také vnitřní odmítnutí nacismu a z toho vyplývající „imunitu“ vůči jeho propagandě a společenským normám.³² Důležitější než politické či etické motivace zde bylo především reálné působení rezistence při omezování nacistické moci. Broszatova koncepce měla vynést na světlo dosud přehlížené, avšak široce rozšířené formy odporu, rozbít představu o společnosti ve třetí říši jako homogenním monolitu a přispět k historizaci nacismu.³³

Nasměrování pozornosti historiků ke každodenním formám odporu vedlo k extenzivnímu výzkumu různých sociálních, profesních a religiózních *milieu*, mládežnických subkultur či projevů nonkonformismu. Současně však Broszatův koncept vyvolal značně kritické reakce a následné pokusy o odlišné typologie opozice, odporu a odboje. Kritika mířila jednak na sám použitý pojem, jenž mohl být nerosozumitelný v mezinárodním kontextu výzkumu druhé světové války (například ve francouzštině či italštině termín „rezistence“ označuje otevřený odboj a má tak morálně zcela odlišné konotace). Podle Detleva Peukerta či Iana Kershawa používání Broszatova konceptu mohlo zatemnit skutečnost, že ve třetí říši současně koexistoval částečný souhlas i částečný nesouhlas a postoje většiny obyvatelstva byly převážně loajální.³⁴ Britský historik Ian Kershaw pak ve studii o „odboji bez lidu“ (*Widerstand ohne Volk*) kritizoval skutečnost, že používání širokého konceptu rezistence může mít za následek přehlédnutí rozhodující skutečnosti, že se nacismus v Německu těšil masivní podpoře až do samého konce druhé světové války a že

32 Viz BROSZAT, Martin – FRÖHLICH, Elke: *Alltag und Widerstand: Bayern im Nationalsozialismus*. München – Zürich, Piper 1987, s. 49–73. Teoretické rozpracování konceptu viz HÜTTENBERGER, Peter: Vorüberlegungen zum „Widerstandsbegriff“. In: KOCKA, Jürgen (ed.): *Theorie in der Praxis des Historikers: Forschungsbeispiele und ihre Diskussion. (Geschichte und Gesellschaft, zvláštní č. 3.)* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1977, s. 117–139.

33 K Broszatově koncepci historizace nacismu srv. BROSZAT, Martin: Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus. In: TÝŽ: *Nach Hitler: Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1988, s. 266–281.

34 Viz STÖVER, Bernd: Leben in Deutschen Diktaturen: Historiographische und methodologische Aspekte der Erforschung von Widerstand und Opposition im Dritten Reich und in der DDR. In: POLLACK, Detlef – RINK, Dieter (ed.): *Zwischen Verweigerung und Opposition: Politischer Protest in der DDR 1970–1989*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1997, s. 30–53.

zdrojem této podpory byly rovněž skupiny obyvatelstva, které kritizované pojetí označovalo za nositele každodenního odporu či odmítání.³⁵

Peter Fritzsche navázal na kritiku přehlížení masové a dlouhodobé podpory nacismu mezi „obyčejnými“ Němci a poukázal na skutečnost, že přes nezpochybnitelné projevy odmítání některých aspektů nacismu lze v případě třetí říše hovořit o vysoce stabilní podpoře nacistického politického projektu a jeho nepřehlédnutelné legitimitě v očích většiny obyvatelstva. Zjevně narážel na široce rozšířené bádání zdůrazňující a současně přeceňující nonkonformní postoje obyvatelstva a jeho odpor vůči vybraným projevům nacismu, když se v titulu své studie tázal: „Kam se poděli všichni ti nacisté?“³⁶ Kritickou analýzu Broszatova modelu a možností jeho užívání z perspektivy sociálních dějin provedli Klaus-Michael Mallmann a Gerhard Paul.³⁷ Na základě vlastních empirických výzkumů navrhovali nahradit termín rezistence spíše spojením „loajální odpor“ či „loajální nevole“. Rovněž napadli tezi o rezistenci jako „ohraničování nacistického panství“. Z vnitřních konfliktů v komplikované mocenské struktuře nacismu se dle jejich názoru uměle vytvářely externí, mimosystémové faktory a v podstatě se tak dále reprodukovalo již překonané totalitární pojetí moci. Z výše nastíněné debaty se vymykalo pojetí, které prezentoval Michael Geyer. Kritizoval dosavadní bádání především za moralizování, aktuálně legitimizační úlohu a nepochopení reálných společenských důsledků nacistického ovládnutí Evropy. Význam rezistence spatřoval v „morální politice“ znovunalézání a vytváření lidské solidarity v éře násilí a naprostého rozvratu evropských společností. Podle Geyera tkví morální dimenze a hlavní význam odporu v odmítnutí násilí, jež bylo konstitutivní složkou nacistické vlády, a ve snaze znovu vytvořit základní mezilidské vazby na základě solidarity s „jinými“. Rezistenci chápal jako součást nikdy nekončícího procesu vytváření solidárního lidského společenství.³⁸

Diskuse o sociálněhistorickém výzkumu nacismu s sebou přinesla také pokusy o typologizace odboje a odporu. Autoři používali termíny jako odboj, protest, nonkonformita, dissent, odepření či odmítnutí a různě je strukturovali na ose znázorňující míru nesouhlasu a odporu.³⁹ Přehnaná záliba v typologiích a klasifikacích se

35 KERSHAW, Ian: „Widerstand ohne Volk?“. Dissens und Widerstand im Dritten Reich. In: SCHMÄDEKE, Jürgen – STEINBACH, Peter (ed.): *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler*. München – Zürich, Piper 1986, s. 779–798.

36 FRITZSCHE, Peter: Where Did All the Nazis Go? Reflections on Resistance and Collaboration. In: *Tel Aviver Jahrbücher für deutsche Geschichte*, sv. 23: *Nationalsozialismus aus heutiger Perspektive*. Tel Aviv, Universität Tel Aviv 1994, s. 191–214.

37 Viz MALLMANN, Klaus-Michael – PAUL, Gerhard: Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 41, č. 2 (1993), s. 99–116.

38 Viz GEYER, Michael: Resistance as Ongoing Project: Visions of Order, Obligations to Strangers, and Struggles for Civil Society, 1933–1990. In: GEYER, Michael – BOYER, John W.: *Resistance Against the Third Reich 1933–1990*. Chicago – London, The University of Chicago Press 1994, s. 325–350.

39 Srv. např. STÖVER, Bernd: *Leben in Deutschen Diktaturen*, s. 33 n. (viz pozn. 34). Nástin jedné z možných typologizací viz LÖWENTHAL, Richard: Einleitung: Widerstand im tota-

po roce 1990 odrazila také v počínajícím výzkumu východoněmecké socialistické diktatury, který zjevně navazoval na dřívější zkoumání odboje proti nacismu. Debata o rezistenci ve státním socialismu se týkala především terminologie, tedy způsobů pojmenování pro společenské vymezení vůči režimu SED (Jednotné socialistické strany Německa). Beze změny však zůstal základní obraz mocenské struktury postavený na dichotomii společnosti a politické moci. Rezistenci pak autoři dělili podle jejich forem do jednotlivých kategorií.⁴⁰ Měřítkem se jim stala míra političnosti protestu posuzovaná dle tradičního pojetí politiky. Zjednodušené pojetí moci jako jednostranného systému nátlaku ze strany „režimu“ pak představovalo další problém obvykle značně schematických typologizací.

Jaký tedy zvolit badatelský přístup, aby se studium rezistence vyhnulo její romantizaci či prvoplánové heroizaci, překonalo dichotomické pojetí moci a zařadilo fenomén odporu do složité a nejednoznačné sociální reality? Německý výzkum nacismu a východoněmecké socialistické diktatury proslavil koncept *Eigensinn*, jenž otevřel nové perspektivy zkoumání rezistence v kontextu každodenního života v moderních diktaturách. Sám pojem *Eigensinn* má velmi zajímavou historii a je obtížné jej adekvátně přeložit do češtiny. Nabízejí se slova „svěhlavost“ či „umíněnost“. Vzhledem k jeho významové šíři budu v této studii používat původní německý termín. Do historiografie soudobých dějin jej s vědomím jeho bohaté prehistorie uvedl Alf Lüdtke.⁴¹ Na konci 18. století osvícenští vzdělanci, kteří chtěli vychovávat společnost a vyžadovali striktní disciplínu, užívali pojem *Eigensinn* při popisu chování „neotesané“ a „nevychované“ lůzy, zatvrzelé či neschopné podřídit se autoritě a socializovat se ve „slušné společnosti“. Význam slova byl tedy primárně negativní a odkazoval k chování chápanému vzdělanými elitami jako projevy necivilizovanosti. S termínem pracoval také Georg W. F. Hegel ve *Fenomenologii ducha*, především v oddílu o dialektice pána a raba, v němž analyzoval nutné fáze procesu získávání

len Staat. In: LÖWENTHAL, Richard – MÜHLEN, Patrik von zur: *Widerstand und Verweigerung in Deutschland 1933 bis 1945*. Bonn, Dietz 1984, s. 11–24.

40 Vlivná typologie, jejímž autorem je Ilko-Sascha Kowalczuk, klasifikuje „formy odporu“ následovně: společenské odmítání, sociální protest, politický disent a masový protest (srv. KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Von der Freiheit, Ich zu sagen: Widerständiges Verhalten in der DDR*. In: POPPE, U. – ECKERT, R. – KOWALCZUK, I.-S.: *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*, s. 85–115 (viz pozn. 30). Dále srv. např. NEUBERT, Erhart: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin, Ch. Links 1997, s. 25–33. Českému čtenáři tyto koncepty představili Tomáš Vilímek a Petr Blažek (VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Vyšehrad 2010, s. 37–45; BLAŽEK, Petr: *Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu: Přehled koncepcí a limity bádání*. In: TÝŽ (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Dokořán 2005, s. 10–24).

41 Srv. LÜDTKE, Alf: *Eigen-Sinn: Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Hamburg, Ergebnisse 1993, s. 9 n.; TÝŽ: *Geschichte und Eigensinn*. In: Berliner Geschichtswerkstatt (ed.): *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Red. Heike Diekwisch ad. Münster, Westfälisches Dampfboot 1994, s. 140 n.

zkušenosti svobody.⁴² Soudil, že rab, pracující pro pána, se nikdy nemůže plně osvobodit, pokud neprodělá zkušenost strachu o život v rámci boje o uznání. Hegel napsal: „Mít svou vlastní hlavu je svéhlavost, svoboda, která se ještě zastavuje v otroctví.“⁴³ Rab tedy má své vlastní mínění, „svou vlastní hlavu“, to však ještě nezaručuje, že je skutečně svobodným individuem.

Lüdtke se pojmu *Eigensinn* chopil v rámci koncepce „panství jako sociální praxe“. Ta mocenskou strukturu nezobrazovala jako statickou entitu fungující na principu udílení příkazů a jejich plnění, nýbrž jako „silové pole“ prostoupené neustálou interakcí všech přítomných hráčů, včetně podřízených či zdánlivě ovládaných sociálních skupin a jednotlivců. Mocenský systém vzniká a funguje v těchto vzájemných vztazích.⁴⁴ Jak ukázal Lüdtke ve své průkopnické práci o německém dělnictvu v éře císařství, výmarské republiky a nacismu, historik zkoumající *Eigensinn* se zaměřuje na každodenní rozměr vytváření panství a analyzuje praktiky, jimiž si jedinec vysvětluje a následně přetváří společenskou realitu, která jej obklopuje.⁴⁵ Tyto způsoby jednání a myšlení často neodpovídají představám a nárokům dominantní ideologie. Může se jednat jak o projevy odporu nebo distance, tak i pasivity, apatie, přizpůsobení, oportunistu či přímo přitakání. Lüdtke trefně poznamenal, že v Německu po roce 1933 byly postoje „*Eigensinn* a strpění, ne-li přímo přijetí, často dvěma stranami těžce mince“.⁴⁶

Pro potřeby výzkumu socialistické diktatury využil *Eigensinn* Thomas Lindenberger. Neoznačoval tímto pojmem v souhrnu rezistenci, dissent a podobné aktivity, ale individuální činnost „udílení smyslu“ vlastnímu jednání a postojům v rámci mocenských vztahů způsobem, jenž nemusí být očekávatelný z hlediska dominantní ideologie.⁴⁷ Není to pouze negativní vymezení, nýbrž velmi pestrá škála praktik. Projevy *Eigensinn* podvracejí, či přímo boří mocenský systém, současně jej však mohou svým specifickým způsobem reprodukovat a udržovat tak jeho stabilitu.⁴⁸ Tento koncept vkládá fenomén rezistence do širšího sociálního kontextu a snaží se jej vysvětlovat z perspektivy rozličných interakcí, které provázejí rozporuplný

42 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Fenomenologie ducha*. Praha, Československá akademie věd 1960, s. 154–161.

43 V originálu věta zní: „Der eigene Sinn ist Eigensinn, eine Freiheit, welche noch innerhalb der Knechtschaft stehenbleibt.“ V textu článku jsem použil překlad, jež mi laskavě poskytl Ivan Landa. Jan Patočka v citovaném českém vydání *Eigensinn* překládá pojmem „libovůle“: „Vlastní vůle je libovůle, svoboda, která se ještě zastavuje v otroctví.“

44 Srv. LÜDTKE, Alf: Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft als soziale Praxis: Historische und sozial-anthropologische Studien*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991, s. 9–63. Dále srv. LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen: Zur Einleitung. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 21 n.; TÝŽ: The Fragmented Society: „Societal Activism“ and Authority in GDR State Socialism. In: *Zeitgeschichte*, roč. 37, č. 1 (2010), s. 4.

45 Srv. LÜDTKE, A.: *Eigen-Sinn* (viz pozn. 41).

46 TÝŽ: *Geschichte und Eigensinn*, s. 151 (viz pozn. 41).

47 Viz LINDENBERGER, T.: *The Fragmented Society*, s. 4.

48 TÝŽ: *Die Diktatur der Grenzen*, s. 23–26.

proces utváření moci. Odpor zde figuruje jako jeden z možných způsobů jednání, jako součást mnohem širšího rejstříku praktik, jimiž jedinec „svéhlavě“ a „po svém“ reaguje na proměny prostředí, v němž žije. Socialistická diktatura nahlížená touto optikou se pak jeví jako živý organismus plný aktivně jednajících aktérů, a nikoliv jako nehybný „totalitní“ monolit či pole jednoznačného konfliktu mezi „režimem“ a společností.⁴⁹

Výzkum stalinismu a problém rezistence

K podobným závěrům jako německý sociálněhistorický výzkum dospěla také americká historiografie sovětského komunismu. Tento směr bádání prošel od konce čtyřicátých let pozoruhodným vývojem. Z historiografické složky někdejší sovětologie se postupně stal progresivní historiografický projekt, jenž v rámci „revizionistického“ obratu sedmdesátých a osmdesátých let a pozdějšího nástupu takzvaných postrevizionistů významně reinterpretoval zažité výklady dějin Sovětského svazu.⁵⁰ Americké diskuse o rezistenci měly odlišný náboj než polemiky probíhající v německém prostředí. Díky takřka univerzálnímu používání termínu *resistance* pro rozličné projevy nesouhlasu a odporu byla méně akcentována sémantická rovina problému a z ní vyplývající typologizační mánie. Větší důraz byl kladen na problémy spojené s využíváním dostupného archivního materiálu či s postižením rozličných variant společenských reakcí na snahy o realizaci utopických vizí komunistického politického projektu.

Narozdíl od českého případu, v němž je téma rezistence ve státním socialismu úzce spjato s představami o totalitním panství a heroickém odporu vůči němu, v americkém výzkumu stalinismu se podobné otázky dostaly do hledáčku historiků v rámci sociálněhistorického bádání, které významným způsobem narušilo totalitární model komunismu. Jestliže první vlna „revizionistického“ výzkumu sovětské společnosti akcentovala téma společenské podpory stalinismu (například na základě studia sociální mobility), problematika odporu vůči němu přišla na řadu později, v souvislosti s širšími možnostmi přístupu k archivním materiálům.⁵¹ Výzkum nesouhlasu či otevřeného vzdoru měl především ilustrovat pestrou sociální realitu

49 K dalším pokusům o využití konceptu *Eigensinn* při výzkumu NDR srv. HUININK, Johannees – MAYER, Karl Ulrich – DIEWALD, Martin – SOLGA, Heike – SØRENSEN, Annette – TRAPPE, Heike: *Kollektiv und Eigensinn: Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, Akademie 1995; RICHTER, Sebastian: *Norm und Eigensinn: Die Selbstlegitimation politischen Protest in der DDR 1985–1989*. Berlin, Metropol 2007.

50 K vývoji sovětologie a amerického bádání o SSSR srv. ENGERMAN, David C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of American Soviet Experts*. Oxford, Oxford University Press 2009. K vývoji historiografie dějin SSSR z perspektivy střídání výzkumných paradigmat srv. FITZPATRICK, Sheila: Revisionism in Soviet History. In: *History & Theory*, roč. 46, č. 4 (2007), s. 77–91.

51 Srv. FITZPATRICK, Sheila: Popular Opinion in Russia under Pre-War Stalinism. In: CORNER, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism*. Oxford, Oxford University Press 2009, s. 19–32.

sovětského Ruska. Rezistence sloužila jako další důkaz neudržitelnosti teze o totálním ovládnutí společnosti bolševickou stranou a jejími předáky.

Ve druhé polovině devadesátých let vyšly dvě důležité publikace, které se pokusily vrhnout nové světlo na situaci v některých složkách sovětské společnosti třicátých let. Prvním titulem byla široce diskutovaná práce Sarah Daviesové o veřejném mínění v letech 1934 až 1941, kterou autorka založila na nově zpřístupněných „svodkách“ sovětské tajné policie o náladách a postojích obyvatelstva.⁵² Jejím záměrem bylo prezentovat celou šíři hlasů kritiky a nesouhlasu, které se ozývaly v sovětské společnosti zažívající období závažných politických a ekonomických změn. Současně se snažila ukázat, jak vnitřně rozporuplné byly postoje obyvatel, kdy „kritika jedné politiky mohla znamenat podporu jiné“ a „prvky souhlasu a disentu, konformity a rezistence mohly koexistovat u jednoho individua“.⁵³ Vyjádření kritiky, nesouhlasu či odporu totiž nemuselo nutně znamenat odmítnutí socialismu či sovětského systému. Se závažnými výtkami vůči knize vystoupil německý historik Jochen Hellbeck, jenž kritizoval způsob, jímž Daviesová pracovala s prameny policejní provenience. Tvrdil, že podcenila dobový význam sovětské ideologie. Dle Hellbecka byl způsob, jakým představitelé bezpečnostních orgánů referovali o projevech nesouhlasu v sovětské společnosti a dalších „nešvarech“, v první řadě odrazem jejich vlastního přesvědčení o mobilizační a transformační povaze stalinismu a je třeba jej vnímat spíše jako sebereflexi ideologických základů sovětského režimu než jako popis autentických postojů obyvatelstva.⁵⁴

Odlíšný přístup k otázkám nesouhlasu a otevřeného odporu vůči stalinismu zvolila kanadská historička Lynne Violová, přední odbornice na problematiku kolektivizace zemědělství v Sovětském svazu. Poté co zpracovala působení dělnických kolektivizačních agitátorů na sovětském venkově,⁵⁵ nahlédla na téma socializace vesnice z opačné perspektivy. Výzkum kultury rolnického odporu vůči kolektivizaci vyústil v sepsání její dosud nejvýznamnější práce *Rolníci rebelové za Stalinovy vlády: Kolektivizace a kultura rolnického protestu*.⁵⁶ Violová se inspirovala koncepcemi Jamese C. Scotta a starší prací Daniela Fielda o rolnických nepokojích v carském Rusku.⁵⁷ Rezistenci vůči kolektivizaci analyzovala jako sociálně-kulturní fenomén a vylíčila

52 DAVIES, Sarah: *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934–1941*. Cambridge, Cambridge University Press 1997. K diskusi o knize srv. PLAMPER, Jan: *Beyond Binaries: Popular Opinion in Stalinism*. In: CORNER, P. (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes*, s. 64–80.

53 DAVIES, S.: *Popular Opinion in Stalin's Russia*, s. 186.

54 HELLBECK, Jochen: *Speaking Out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 78 n.

55 VIOLA, Lynne: *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. Oxford, Oxford University Press 1989.

56 TÁŽ: *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Protest*. Oxford – New York, Oxford University Press 1996. K tématu srv. také další práci z poloviny 90. let: FITZPATRICK, Sheila: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford – New York, Oxford University Press 1995.

57 Srv. FIELD, Daniel: *Rebels in the Name of the Tsar*. Boston – London – Sydney – Wellington, Unwin Hyman 1989 (1. vydání 1976).

velmi pestrá škála projevů odporu: od skrytých a subverzivních praktik, jakými bylo šíření fám a katastrofických či milenaristických vizí, přes fenomén rolnických stížností až po otevřené, násilné akty odporu vrcholící v rolnických povstáních. Konflikt na sovětském venkově ve třicátých letech popsala jako střet dvou zcela odlišných kultur. Její kniha přinesla nejen popis forem rezistence, ale také analýzu bohatého myšlenkového světa sovětského rolnictva, z něž kultura odporu vyrůstala. Současně upozornila na limity zdánlivě všemocného stalinského režimu, pro nějž byl venkov po dlouhou dobu neznámým a těžko kolonizovatelným kontinentem.

Široké možnosti sociálně-kulturního výzkumu rezistence v éře stalinismu prezentoval také sborník případových studií sestavený Lynne Violovou, jenž obsahoval příspěvky věnované dělnictvu, náboženským a národnostním skupinám či homosexuálům.⁵⁸ Studie upozornily na množství perspektiv, z nichž lze nahlížet fenomén nesouhlasu či vymezování vůči stalinismu. Violová současně varovala před nástrahami takového výzkumu. Zdůraznila, že je třeba rezistenci vnímat jako „pouhou část, či spíše malou část, v širokém spektru společenských reakcí na stalinský stát, které zahrnovalo vzájemnou shodu, adaptaci, podvolení se, apatii, vnitřní emigraci, oportunistus a podporu. Pokud pomineme tuto škálu projevů, riskujeme, že opět zredukujeme režim na démonickou sílu a společnost na nediferencovaný celek.“⁵⁹ Uvědomovala si tak nebezpečí mytologizace rezistence a vytváření nových stereotypů včetně obnovení staré známé dichotomie „stát versus společnost“.

Důležitou prezentaci pohledů na fenomén rezistence v ruských a sovětských dějinách předložil na počátku roku 2000 časopis *Kritika*, vydávaný s podtitulem *Explorations in Russian and Eurasian History* na Indianské univerzitě v Bloomingtonu, který vznikl převážně jako fórum tehdy nastupující generace „postrevizionistických“ historiků.⁶⁰ Kromě již zmíněných textů Lynn Violové a Jochena Hellbecka obsahovalo úvodní číslo další příspěvky, které rozšířily pojetí studia lidového odporu a protestu vůči autoritám a ukázaly, že je lze pojmut ze zcela rozdílných až protichůdných perspektiv. Michael David-Fox přirovnal studium rezistence k „přeletu nad kalnými vodami Bermudského trojúhelníku, třístranného vztahu států, subjektů a historiků“.⁶¹ Za důležitý přítom označil zejména proces vytváření rezistence. Upozornil na skutečnost, že i ty nejautoritativnější režimy často nedokázaly existující rezistenci zaregistrovat nebo ji naopak státní aparát sám „vynalézal“. Za této situace získává na důležitosti role historika, který do výzkumu vkládá vlastní hodnoty a předsta-

58 VIOLA, Lynne (ed.): *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*. Ithaca – London, Cornell University Press 2002.

59 TÁŽ: *Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate*. In: TÁŽ (ed.): *Contending with Stalinism*, s. 43. Původní verze studie viz TÁŽ: *Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 45–69.

60 Diskusi o rezistenci obsahovalo 1. číslo z roku 2000. Příspěvky vyšly později rovněž v samostatné publikaci opatřené úvodem editorů: DAVID-FOX, Michael – HOLQUIST, Peter – POE, Marshall (ed.): *The Resistance Debate in Russian and Soviet History*. (Kritika Historical Studies, sv. 1.) Bloomington, Slavica 2003.

61 DAVID-FOX, Michael: *Whither Resistance?* In: *Kritika*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 161.

vy. V předmluvě ke knižnímu vydání studií editoři svazku konstatovali, že téma rezistence je „politickým minovým polem“ a svádí historiky k přeceňování projevů odporu, což má za následek dezinterpretaci fungování státního socialismu.⁶²

Nejzávažnější výtky dosavadnímu výzkumu rezistence v éře stalinismu adresovali v rámci této debaty Jochen Hellbeck a Anna Krylovová, historici reprezentující rozvíjející se výzkum sovětských mentalit. Hellbeck vycházel ze studia osobních deníků z doby stalinismu, který později završil ve známé monografii *Revoluce mé mysli*.⁶³ Ve studii pro *Kritiku* pracoval s pojmem „dissent“, označujícím projevy vnitřního konfliktu individua konfrontovaného s revolučními nároky komunismu. Hellbeck v závěru textu poznamenal, že na základě studia autobiografických pramenů se „nesouhlasící (*dissenting*) ‘subjekty v éře stalinismu’ mnohem častěji jeví spíše jako osobnosti v krizi, toužící překonat své bolestné odloučení od kolektivu sovětského lidu, než jako hrdinní liberální či předliberální autonomní činitelé“.⁶⁴ Z podobných pozic kritizovala bádání o rezistenci také americká historička ruského původu Anna Krylovová, když označila dosavadní užívanou metodologii za přenášení konceptu „liberálního subjektu“ do sovětského prostředí. Odpor vůči stalinismu je podle ní chybně zobrazován jako znovuzrození liberálního ducha z jediného možného dilematu, jež údajně stálo před individuem v době stalinismu: buď se s režimem zcela identifikovat, anebo se s ním zcela rozejít. Krylovová naopak navrhla perspektivu, která zobrazuje „sovětský subjekt“ jako osobnost, jež je neustále v přerodu a mění se v kontextu radikálních sociálních a kulturních transformací, které stalinismus přinášel.⁶⁵

Diskuse v revue *Kritika* ukázala, jak široká je nabídka možných přístupů ke studiu rezistence. Přes značné rozdíly v metodologii i výsledných interpretacích bylo zřejmé, že se všichni zúčastnění shodnou na tom, že rezistenci nelze zkoumat jako osamocený fenomén, nýbrž je třeba ji integrovat do širšího kontextu výzkumů „rozličných, a dokonce protichůdných reakcí na působení autorit“.⁶⁶ Rekapitulace amerického bádání o rezistenci za stalinismu ukázala, že se psaní o formách odporu neobejde bez silného důrazu na sociálně-kulturní aspekty a každodennost. Uvedené příklady naznačují, že téma nevyžaduje vytváření složitých typologií či závazných definic rezistence. V konečném důsledku je to především sám historik, kdo určí, co chápe pod termínem rezistence a jak ji hodlá situovat nejen v širších politických, sociálních a kulturních souvislostech zkoumaného období, ale také v kontextu dosavadního historiografického a společenskovedního bádání.

62 DAVID-FOX, Michael – HOLQUIST, Peter – POE, Marshall: Editors' Introduction: Resistance Pro and Contra. In: TÍŽ: *The Resistance Debate in Russian and Soviet History*, s. 7.

63 HELLBECK, Jochen: *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*. Cambridge – London, Harvard University Press 2006.

64 TÍŽ: *Speaking Out*, s. 96 (viz pozn. 54).

65 KRYLOVA, Anna: The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies. In: *Kritika*, roč. 1, č. 1 (2000), s. 119–146.

66 DAVID-FOX, M. – HOLQUIST, P. – POE, M.: Editors' Introduction, s. 11.

Od „třetího odboje“ ke kritické historiografii

Již letmý pohled na dosavadní českou historiografickou produkci o rezistenci v Československu po roce 1948 naznačuje, že situace na tomto poli není příliš potěšitelná. Problémem není nezáměr historiků, nýbrž nevalná úroveň metodologické reflexe a přehnaná politizace tématu.⁶⁷ Výjimku tvoří především výzkum opozičních skupin v letech takzvané normalizace, jenž si za dvacet let existence moderních českých soudobých dějin vydobyl silnou pozici a dokázal vyprodukovat nejednu důležitou práci.⁶⁸ Především v textech Milana Otáhalo je zřetelná snaha zasadit opozici do širších souvislostí vývoje státu a společnosti. Podobné pokusy jsou v českém bádání o rezistenci v socialistické diktatuře spíše výjimkou, přičemž zatím posledním a bohužel ojedinělým příspěvkem k problematice studia společenských reakcí na politické panství je studie Stanislava Kokošky věnovaná výzkumu poměrů v Protektorátu Čechy a Morava.⁶⁹ Směr výzkumu, který dokázal otevřít témata, jež mají blízko k sociálně-kulturním konceptům „každodenní rezistence“, částečně reprezentují práce o subkulturách mládeže.⁷⁰ Také zde jsou však snahy o zpracování vymykající se čistě empirickému popisu spíše výjimkou než pravidlem.⁷¹ Metodologicky podnětné texty

67 Koncept „třetího odboje“, opírající se o ostré dichotomie využívané při zobrazování společenské reality státního socialismu, se pozoruhodně vymykal obecnému vývoji české historiografie soudobých dějin v posledních dvaceti letech. Bádání o komunismu po roce 1990 reprezentuje především rozsáhlé dílo Karla Kaplana, zaměřené zejména na činnost vedení KSČ a centrálního stranického aparátu, případně na represivní politiku v éře stalinismu. Ačkoliv tato badatelská optika akcentovala význam mocenských centrál jako hybatelů historického vývoje v diktatuře, současně nerefletovala koncept totalitarismu jako vysvětlující teoretický rámec výzkumu. Spíše než o vědomé pomíjení důležitých aspektů sociální reality státního socialismu či programové vytváření ahistorických dichotomií („moc versus společnost“) se zde však jednalo o přehnaný důraz na jeden okruh témat, což mělo svůj původ v široce sdíleném preferování „velkých“, politických dějin českými historiky. Ačkoliv níže jmenovaní nositelé konceptu „třetího odboje“ neberou v úvahu jakékoliv historiografické či politologické teoretické koncepty včetně teorie totalitarismu, je to právě jejich psaní o minulosti, které do českého dějepiscetví soudobých dějin plně vneslo všechny nešvary spojené s primárně politicky motivovaným využíváním zvládnuté teorie totalitarismu v historiografii.

68 Srv. zejména OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2011; TYŽ: *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1994; VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, ÚSD AV ČR – Vyšehrad 2010.

69 KOKOŠKA, Stanislav: *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 9–30.

70 Srv. zejména rozsáhlou studii Filipa Pospíšila v publikaci: POSPÍŠIL, Filip – BLAŽEK, Petr: *„Vraťte nám vlasy!“ První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu*. Praha, Academia 2010. Dále srv. VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha, Votobia – ÚSD AV ČR 2002; BLAŽEK, Petr – LAUBE, Roman – POSPÍŠIL, Filip: *Lenonova zeď v Praze: Neformální shromáždění mládeže na Kampě 1980–1989*. Praha, ÚSD AV ČR 2003.

71 Jako příklad inovativního pohledu na téma subkultur mládeže v Československu srv. KOTALÍK, Matěj: „Páskové“ a „chuligáni“ proti režimu? Na okraj tradičních konceptů odboje

tematizující fenomén rezistence v Československu z nuancovanější, a zejména sociálněhistorické perspektivy pak pocházejí převážně z pera zahraničních badatelů.⁷²

Svébytnou a velmi aktivní složku bádání o rezistenci tvoří historici a publicisté, kteří se zabývají projevy odporu přibližně mezi lety 1948 a 1960 a hlásí se ke koncepci „třetího odboje“. Ambiciózní projekt, úzce spojující historiografii s politikou dějin a paměti, si zaslouží větší pozornost. Vzhledem k tomu, že se věnuje převážně éře stalinismu, nabízí se také jako příklad pro srovnání s výše představeným americkým bádáním. Ve výzkumu „třetího odboje“ lze rozpoznat dva hlavní směry. První se zabývá především aktuální politickou agendou a prostřednictvím historiografických textů se pokouší o prosazení radikálního výkladu soudobých dějin. Druhý směr zastupují historici snažící se najít a posléze zdokumentovat projevy otevřeného odporu, většinou na základě studia materiálů z provenience bezpečnostních složek.

Radikální pojetí „třetího odboje“ má svůj původ v pamětnické sebezprezentaci části politických vězňů padesátých let, tedy v procesu, který Françoise Mayerová výstižně popsala jako cestu od minulosti vězňů a obětí k paměti protikomunistických odbojářů.⁷³ Koncept „třetího odboje“ vznikl jako nástroj, který konkrétní pamětnická skupina používá k získání významnějšího společenského uznání. Svěrázný výklad jedné kapitoly z dějin českého stalinismu byl během posledních dvaceti let převzat některými historiky a publicisty, kteří z něj učinili zdánlivě historiografický koncept, jenž má sloužit k analýze rezistence v zakladatelských letech státního socialismu. Jak se pokusím ukázat dále, dosavadní výsledky jeho konkrétní aplikace v odborném diskurzu naznačují, že se jedná spíše o nešťastný pokus přenést výsostně politické a pamětnické výkladové schéma do světa odborného dějepiscectví.

Základem vyprávění o „třetím odboji“ je nacionalistický příběh líčící tři historické boje demokratického a svobodomyšlného českého národa proti útlaku, jehož původcem jsou zahraniční despotické velmoci a domácí zrádci. Nacionalně omezenou optiku této koncepce dokládá rovněž skutečnost, že jako jediný problematický moment jinak oslavovaného „třetího odboje“ relevantní autoři shodně označují fakt, že šlo o „boj proti příslušníkům vlastního národa“. V úporné snaze dokázat místo „třetího odboje“ v delší historické kontinuitě je jeho obraz vytvářen podle modelu protinacistické rezistence, jako by se jednalo o její prosté přemístění v čase. V kontextu moderního bádání je těžko přijatelné především konstruování „třetího

a rezistence. In: *Sborník k mezinárodní konferenci Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a střední Evropě*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2010, s. 225–232.

72 Srv. HEUMOS, Peter: „Výhrňte si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, ÚSD AV ČR 2006; McDERMOTT, Kevin: *Popular Resistance in Communist Czechoslovakia: The Plzeň Uprising, June 1953*. In: *Contemporary European History*, roč. 19, č. 4 (2010), s. 287–307. Česká verze této studie: McDERMOTT, Kevin: *Lidový odpor v komunistickém Československu: Plzeňské povstání v červnu 1953*. In: *Minulostí Západočeského kraje*, č. 46. Plzeň – Ústí n/L., Archiv města Plzně – Albis international 2011, s. 208–233.

73 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009, s. 166–191.

zahraničního odboje“ proti komunismu, založené na pozitivním hodnocení účasti jednotlivých Čechů a Slováků v dekolonizačních válkách, například v Indočíně či v Alžírsku.

V jádru analyzovaného historického vyprávění stojí také zjevně ahistorické líčení snah bojovníků proti komunismu restaurovat v Československu padesátých let meziválečný politický systém. Jakákoliv aktivita „třetího odboje“ je automaticky interpretována jako boj za obnovu liberální demokracie. Texty vzniklé na základě pochybné metodologie a přehlížení zásadních změn, jimiž prošla česká společnost v letech 1938 až 1948, tak v konečném důsledku předkládají stereotypní příběhy, jejichž děj a vyústění jsou již předem dané. V rozporu se základními standardy odborné historiografie je rovněž minimální kritická reflexe pamětnických výkladů, či dokonce jejich otrocké přejímání. Koncepti „třetího odboje“ dále charakterizuje silně moralizující náboj výkladu a snaha normativně hodnotit rezistenci podle míry její násilnosti. Výsledkem je oslava násilí jako morálně nejhodnotnějšího způsobu odporu proti bezpráví.⁷⁴

„Měkčí“ verzi koncepte „třetího odboje“ reprezentují především práce Zory Dvořákové. V samém centru jejího výkladu o rezistenci v letech stalinismu stojí osobnost Milady Horákové, která slouží jako symbol specifického způsobu odporu. Dvořáková přejímá tradovanou tezi o českém demokratismu, s jejíž pomocí vysvětluje zvláštnosti „třetího odboje“: „Odboj v druhé polovině 20. století má nové rysy a nelze jej zjednodušeně vykládat podle slovníkového hesla, že odboj znamená prudký hromadný odpor proti vládnoucímu režimu. Boj proti takové totalitě, jako byla totalita komunistická, musel volit jiné postupy, než jak je známe z období první a druhé světové války. A ani v těchto případech nelze mluvit o odboji ‘prudkém’ a o odboji ‘hromadném’. Přesto to byl plně kvalifikovaný odboj... Našemu povahovému založení neodpovídá, abychom vzali do ruky zbraň a začali na představitele totalitní moci střílet. Jsme zvyklí odpor vyjadřovat jinými formami, intelektuálněji a lidštěji. Tím spíš pak vynikne nelidskost komunistů, když své politické odpůrce likvidují.“⁷⁵ Současně je leitmotivem psaní Zory Dvořákové vytrvalá snaha o dosažení společenské legitimacy „třetího odboje“. Tento požadavek považuje za politicky natolik důležitý, že jím podmiňuje budoucnost liberální demokracie v postkomunistickém období. Oficiální uznání existence a významu „třetího odboje“ ze strany politické reprezentace je pro ni „zkušební kámen“, zda se její představitelé dokázali „rozejít s totalitou“.⁷⁶ Oslavované odbojáře považuje za spojnicu mezi současností a dobou

74 Esenciální shrnutí koncepte „třetího odboje“ přináší referát Eduarda Stehlíka „Komparativní srovnání II. a III. odboje“, přednesený v dubnu 2009 na konferenci „Odboj a odpor proti komunistickému režimu“ (srv. <http://www.ustrcr.cz/data/mp3/odboj-odpor/stehlik.mp3>, staženo 18.12.2011). Dále srv. RADOSTA, Petr: *Protikomunistický odboj: Historický nástin*. Praha, Egem 1993.

75 DVOŘÁKOVÁ, Zora: *Z letopisů třetího odboje*. Praha, Hříbal 1992, s. 263 n.

76 *Tamtéž*, s. 264. Ke snaze Zory Dvořákové obhájit koncept „třetího odboje“ a vysvětlit jeho společenský význam srv. TÁŽ: *Třetí odboj – protikomunistický*. In: CUHRA, Jaroslav – VE-BER, Václav (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 1: *Odpor proti komunistické moci*. Praha, Evropské hnutí v České republice 1999, s. 27–31.

před rokem 1948 a za nositele continuity, která umožnila zachování „alespoň špetky mravního zdraví našeho národa“.⁷⁷

Hlavním představitelem radikálního pojetí „třetího odboje“ je historik Václav Veber. Většina jeho textů k tématu má především proklamativní charakter a propojuje historiografickou agendu s přímým politickým aktivismem. Vebrův koncept „třetího odboje“ vychází z osobité interpretace dějin komunismu, a především demokratické transformace po roce 1990. Veber za ideální společenské uspořádání označuje viktoriánskou Anglii jako „vzor svobodného a demokratického života“. Tento ideál byl ve střední Evropě deformován kolektivistickými nároky německého nacismu, a především sovětského komunismu.⁷⁸ Postkomunistickou situaci vykresluje jako hlubokou morální krizi způsobenou nedostatečným vyrovnáním s odkazem předchozí historické epochy. Zdrojem všech nešvarů je mu zhoubný kompromis polistopadové transformace. K charakteristice panujících poměrů využívá také bizarní biologické terminologie: „Příkrčený oportunistus většiny společnosti tak stále úspěšněji předstírá, že minulost byla překročena a je navždy za námi – dalo by se říci, že rána je převážána čistými obvazy, ale hnis ji nezajímá. Druhým zdrojem morální krize je vřed kompromisu, který prorůstá všude v bývalé komunistické východní Evropě... Co nás na naší mravní situaci zneklidňuje, je nová hrozící amnézie, odmítání demaskovat minulost, snaha uzávorkovat pět desítek let naší historie (je to půl století), udělat tlustou čáru a zapomenout, totální negace komunistických dějin, ztráta paměti ... naše ‘sametová revoluce’ měla sice jasného vítěze, ale žádné poražené. Chyběl nám očistný moment totální kapitulace komunismu ... minulost zůstala jakýmsi nevyrovnaným morálním dluhem společnosti – a navíc není dostatečná politická ani morální vůle tento nedostatek napravit.“⁷⁹ Studium odporu proti komunismu považuje Václav Veber za příležitost, jak napomoci řádnému dokončení polovičaté revoluce z roku 1989.⁸⁰

77 DVOŘÁKOVÁ, Zora: Charakteristika třetího odboje. In: BABKA, Lukáš – VEBER, Václav (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 3: *Třetí (protikomunistický) odboj*. Hradec Králové, Evropské hnutí v České republice – Univerzita Hradec Králové, Ústav filosofie a společenských věd 2002, s. 25.

78 VEBER, Václav: Komunismus – totalitní režim 20. století. In: CUHRA, J. – VEBER, V. (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 1, s. 13. Veber zdůrazňuje údajnou geneticky podmíněnou náklonnost Rusů k rovnostářství, a tím pádem k totalitarismu.

79 Tamtéž, s. 21 n.

80 Vebrův výklad polistopadové transformace se pozoruhodně podobá interpretacím listopadu 1989 a následného vývoje z pera některých bývalých politických vězňů, kteří hovořili o zrazení revoluce kompromisem mezi komunisty a částí disentu, či přímo o předem připraveném spiknutí (srv. např. ČAPEK, Miloslav: Kšaft třetího (protikomunistického) odboje. In: BABKA, L. – VEBER, V. (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 3, s. 341–352). Nejznámější teorií spiknutí vztahující se k listopadové revoluci je známá *Analýza 17. listopadu* Miroslava Dolejšího (srv. ROUBAL, Petr: Skandální odhalení o 17. listopadu: Boj o identitu a pravdu o komunismu po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 11 (2011), s. 37–39). Snahy části středoevropské pravice o završení „nedokončených revolucí“ roku 1989 prostřednictvím nových historických výkladů komunismu založených na heroizaci „odboje“ a odsouzení „kolaborantů“ (termín zahrnuje širokou škálu osob od komunistů až po představitele socialistické opozice proti státnímu socialismu) analyzuje studie: MARK, James: *The Unfi-*

Psaní o „třetím odboji“ je tedy více než jen obyčejnou historiografií – je morální povinností společensky uvědomělého historika. Václav Veber k tomu říká: „Zabývat se odbojem a odporem proti komunismu je nutné, je to důležité pro mravní zdraví demokratické společnosti. (...) Asi v tom, popsat tuto skoro neznámou a teprve objevenou epopej, je odpovědnost současných historiků, zvláště těch nejmladších. Tradici třetího odboje musíme utvořit odhalením odbojářů ... není pravda, že žádní takoví nebyli. Potřebujeme to pro naše vlastní duchovní tradice i vlastní hrdost, jakož i pro demokratické zdraví celé společnosti... Tito hrdinové patří do učebnic, a dokud tam nebudou, bude náš výklad oněch dob neúplný, nedostatečný a zkreslený.“⁸¹ Jedno historiografické téma je tak povýšeno na klíčovou složku aktuální politiky dějin a na nástroj, který má potenciál změnit historické povědomí společnosti. Asi nejproblematičtější složkou Vebrovy argumentace je snaha předem diskvalifikovat případné kritiky jeho koncepce jako morálně podřadné jedince, pravděpodobně s temnou komunistickou minulostí.⁸² Zavádějící jsou také obecnější výklady vyvozené z naznačené koncepce, které mají ambici celkově hodnotit éru socialistické diktatury.⁸³ Uznání „třetího odboje“ se tak stává základním měřítkem demokratické zralosti společnosti a úrovně české historiografie, jako by se jednalo o nejdůležitější téma, jímž se historik soudobých dějin může zabývat. Jeho nedostatečné historiografické zpracování je tudíž jedním z největších deficitů domácí historické vědy.⁸⁴ Vebrovo zacházení s konceptem „třetího odboje“ lze výstižně charakterizo-

nished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe. New Haven – London, Yale University Press 2010.

- 81 VEBER, Václav: Místo úvodu: Komunismus – totalita – odboj. In: BABKA, L. – VE-
BER, V. (ed.): *Za svobodu a demokracii*, sv. 3, s. 16 a 18. Srv. dále TÝŽ: Třetí odboj jako
téma současného dějepisce. In: VEBER, Václav – BUREŠ, Jan a kol.: *Třetí odboj: Kapitoly
z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*. Plzeň,
ÚSTR – Metropolitní univerzita Praha – Aleš Čeněk 2010, s. 17–20.
- 82 „Ti, co tvrdí, že (třetí odboj – pozn. autora) neexistoval, nemají pravdu, snad lze jejich
stanovisko vysvětlit obavami, aby nemuseli příliš hluboko nahlédnout vlastní nedostateč-
nosti.“ (TÝŽ: Místo úvodu: Komunismus – totalita – odboj, s. 17.) Charakteristické je také
užívání výrazu „popírači třetího odboje“, zjevně odkazujícího na „popírače holokaustu“,
na zadní straně přebalu knihy Václava Vebera, Jana Bureše a kolektivu *Třetí odboj: Kapitoly
z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*. Nejnověji
se tato aluze vyskytuje ve Vebrově tvrzení o historiografii 50. let jako zdroji argumentace
„popíračů třetího odboje“ (VEBER, Václav: Stalinizace KSČ 1948–1953. In: *Paměť a dějiny*,
roč. 6, č. 1 (2012), s. 116).
- 83 Srv. především Vebrovo srovnání nacismu a komunismu, z něž nacismus zjevně vychází
jako menší zlo: „Druhou, méně oceňovanou skutečností je absolutní dopad a ochromení
celé společnosti totalitní formou vlády. Česká veřejnost na ni sice byla zčásti připravena,
nacistická forma totalitní vlády však zřejmě důsledkem důsledkem probíhající války a zvláštního posta-
vení protektorátu v ní nebyla tak důsledná, všudypřítomná a hlavně byla protičeská, tj. pro-
tinárodní. (...) Komunistická totalita byla mnohem důslednější, brzy nenechala žádný pro-
stor pro odpor, nutila postupně stále zbabělejší společnost k aktivnímu i naznačovanému
souhlasu i vystupování proti jakémukoli odporu.“ (VEBER, Václav: Doslov. In: ČAPEK, Mi-
roslav: *Poražení vítězové: Kapitoly z třetího odboje*. Praha, Mladá fronta 2003, s. 182 n.)
- 84 Srv. VEBER, Václav: Dvacet let: Historiografie třetího odboje na českých vysokých školách
dvacet let po pádu komunismu. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 4 (2009), s. 114–117.

vat parafrází známého výroku Zdeňka Nejedlého: „Řekni mi, jak smýšlíš o třetím odboji, a já ti řeknu, kdo jsi.“

Výše popsaný radikální koncept „třetího odboje“ našel odraz v textech generačně mladšího historika Tomáše Bursíka, jenž v základních konturách přebírá Vebrovo pojetí a užívá rovněž podobné stylistické prostředky. Historiograficky nadmíru problematická je především teze o reálné existenci občanské války v Československu v první polovině padesátých let. Bursík se pohybuje na rovině moralizující argumentace, s patřičným emocionálním zaujetím vyzdvihuje aktuální společenskou důležitost tématu a pokus o kritickou analýzu rezistence v padesátých letech převrací ve vynalézání hrdinů a jejich následnou vášnivou obhajobu.⁸⁵ Problematickou stránkou Vebrových a Bursíkových textů je jejich přílišná deklarativnost, která následně kontrastuje s nepříliš přesvědčivými výsledky pokusů o zpracování konkrétní historické látky v empiricky založených textech, jež jsou navíc zatíženy emocionálním a aktivistickým balastem výše citovaných „programatických“ statí.⁸⁶

Kromě snah o obecnější definice „třetího odboje“ se v posledních letech čile rozvíjí detailnější výzkum rezistence v éře stalinismu a poststalinismu formou dílčích případových studií. Přestože se ani tato badatelská produkce často neobejde bez obecných prohlášení politického a moralizujícího ražení, vlastní smysl textů tkví především v detailním empirickém zmapování jednotlivých případů odporu. Zjevnou slabinou této produkce, jejímž příkladem mohou být studie pravidelně publikované v oddílu „Třetí odboj“ časopisu *Paměť a dějiny* či některé příspěvky ze dvou sborníkových svazků z konferencí o „protikomunistickém odboji“, je vedle občasných do očí bijící výkladové schematicnosti rovněž příliš jednoznačné interpretování archiválií z provenience bezpečnostních složek a justice, jakož i přehlížení nabízejících se metodologických nástrojů.⁸⁷ Jako nejzdařilejší se jeví texty, které si nekladou ambici vyvozovat ze zkoumaného tématu obecnější závěry o podstatě státního socialismu, či dokonce současného stavu „vyrovnávání s minulostí“, ale

85 Srv. BURSÍK, Tomáš: Třetí odboj a skupina bratří Mašínů. In: MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan: *Cesta na severozápad*. Praha, Academia 2010, s. 14–35; dále srv. BURSÍK, Tomáš: Diskuse nad třetím odbojem. In: *Sborník k mezinárodní konferenci Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a střední Evropě.*, s. 17–26 (viz pozn. 71).

86 Tento přístup je na škodu zejména v případě Bursíkovy monografie o politických vězeňkyních v 50. letech a způsobech jejich vzdorování těžkým podmínkám ve věznicích. Skvělému tématu, přímo vybízejícímu k hlubšímu zamyšlení nad každodenními formami rezistence, se zde bohužel dostalo příliš plakátového zpracování, které místy nabývá formy nezáměrné parodie. (TÝŽ: *Ztratily jsme mnoho času – Ale ne sebe! Životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2006.) K autorovu využití výše popsaného schématu „třetího odboje“ na konkrétním historickém materiálu srv. TÝŽ: *Osud odbojové organizace Černý lev 777: Příspěvek k historii ozbrojeného odporu proti komunistickému režimu v Československu*. Praha, Odbor Archiv bezpečnostních složek Ministerstva vnitra ČR 2007.

87 Srv. příspěvky otištěné ve *Sborník k mezinárodní konferenci Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a střední Evropě.* (viz pozn. 71) a ve sborníku *Třetí odboj: Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století* (viz pozn. 81).

zaměřují se především na kritické čtení dostupných dokumentů a podstatné rozšíření dosavadní známé faktografie.⁸⁸

Jakým směrem by se mohlo rozvíjet bádání, které až na výše naznačené výjimky zatím asi jako poslední v českém dějepisectví soudobých dějin vzdoruje nabízejícím se metodologickým inovacím? Je zjevné, že zpolitizovaná koncepce „třetího odboje“ nepřináší víc než rozvíjení výsostně pamětnického narativu. Projevuje se převážně na rovině moralizujících výkladů minulosti a její vklad do případné historiografické debaty o fenoménu rezistence ve státním socialismu je a nejspíše také zůstane zcela okrajový. Naopak koncepty představené v této studii nabízejí řadu inspirací a pro české historiky představují skutečnou výzvu. Přijetí některých základních východisek zahraničního výzkumu rezistence by dosavadní domácí bádání mohlo posunout na vyšší úroveň. Které aspekty představených přístupů je možné nenásilně aplikovat na historický vývoj v Československu čtyřicátých až osmdesátých let?

Zřetelně se otevírá dosud opomíjená sociálně-kulturní perspektiva, která slibuje mnohem plastičtější zobrazení společenské reality a poskytuje metodologické nástroje vhodné k rekonstrukci dobových mentalit. Základním východiskem je integrace fenoménu rezistence do širšího spektra sociálních praktik. Namísto dichotomie „moc versus společnost“ či „komunisté versus odbojáři“ se dostane na světlo celá řada možných reakcí na měnící se životní podmínky v socialistické diktatuře. Chápání rezistence nikoliv jako výjimečné aktivity absolutně určující vztah individua k autoritám, nýbrž jako jedné z možných reakcí na momentální situaci, může redefinovat celé pojetí tématu. V historických textech budou namísto neohrožených odbojářů defilovat skuteční lidé, kteří se po svém vyrovnávali s dobovou společenskou realitou a sahali k praktikám odporu a subverze, zatímco v jiné situaci volili cestu konformity, přitakání, oportunistu či apatie. Poznání kultur rezistence, přizpůsobení či souhlasu může ukázat, jakým způsobem na proměny státněsocialistického panství reagovaly různé skupiny obyvatel, od rolníků a dělníků přes národnostní, etnické a sexuální menšiny po náboženská společenství. Z výzkumu úzké výseče historické reality se stane bádání s ambicí vypracovat co možná nejkomplexnější obraz řady protichůdných společenských reakcí. S tímto přístupem souvisí nutnost subtilnější analýzy forem rezistence, která vynese na světlo dosud přehlížené způsoby jednání a bude odlišně interpretovat každodenní sociální praxi.

Klíčovou složkou zkoumání rezistence musí být její demytizace a odmítnutí pokusů o normativní hodnocení možných odpovědí individua na požadavky komunistického politického projektu. Cílem historika již nebude hledání hrdinů, nýbrž situování projevů odporu, nesouhlasu či odstupu do širokého spektra odpovědí obyvatelstva na výzvy komunismu. Odpadne potřeba morálně soudit hodnotu jednotlivých činů nebo vytvářet pomyslnou stupnici záslužnosti toho kterého způsobu chování. Rezi-

88 Srv. zejména PEJČOCH, Ivo: *Protikomunistické puče: Historie pokusů o vojenské svržení komunistického režimu v Československu 1948–1958*. Cheb, Svět křidel 2011. Pokus zpracovat konkrétní projev rezistence v regionálním kontextu představuje práce Martina Tichého *Říkali mu Dědek: Příběh protikomunistické skupiny Bayer a spol.* (Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2011).

stence se ze světa romantického „boje dobra proti zlu“ přenese do nejednoznačné sociální reality každodenní diktatury. Pevné zakotvení rezistence v konkrétním dobovém kontextu rovněž vpustí historika do myšlenkového světa tehdejších aktérů. Postižení jejich mnohdy nejednoznačných představ o minulosti, současnosti a budoucnosti, stejně jako jejich předsudků či obav, nahradí schematickou šablonu „bojovníků za svobodu a demokracii“ a umožní portrétované historické postavy vykreslit v daleko zajímavějších odstínech. Do hry více vstoupí lokální a regionální specifika, kulturní odlišnosti a dosud přehlížené dobové myšlenkové stereotypy.

Neméně důležitou složku nového nastavení výzkumu rezistence představuje citlivější reflektování faktorů ovlivňujících vznik využitelného pramenného materiálu a historiografických textů. Mnohem větší důraz bude kladen na problematiku formování rezistence ze strany nositelů komunistického projektu – nejen představitelů bezpečnostních složek, ale také ideologů či politických teoretiků. Jako zcela zásadní se jeví poznání místa odporu proti státnímu socialismu v komunistickém myšlení o politice, právu či společnosti. Jak ovlivnily proměňující se ambice domácího komunismu dobové chápání možných forem odporu? Do jaké míry tyto proměny myšlení spoluurčily utváření obrazů a charakteristik nepřítele v teoretických textech, uměleckých a publicistických pojednáních či přímo v dokumentech vzešlých z činnosti policejních vyšetřovatelů konkrétních kauz? Jak o tomtéž smýšleli sami aktéři rezistence a ve kterých případech své činy považovali za akt odporu a kdy tomu bylo zcela naopak? Opět vynikne výjimečná role historika jako autora historického vyprávění, který bude mít poslední slovo při rozhodování o tom, co je a co není rezistence, kdo je její aktér a jaké je jeho místo v mocenských vztazích. Napětí mezi třemi rozměry tématu – rezistence jako dobová sociální konstrukce, rezistence jako objektivní skutečnost a rezistence jako historikův výtvar – se ještě více zvýrazní.

Nově pojatý výzkum rezistence přinese nejen spor včetně lišících se charakteristik využitelného historického pramene či svářících se definicí rezistence a jejích subjektů. Unifikující příběh o „třetím odboji“ nebude nahrazen sociálně-kulturním „velkým vyprávěním“ o každodenní rezistenci. Vpád sofistikovanejších společenskovedních přístupů povede spíše k interpretační a metodologické pluralitě a stane se počátkem odborných diskusí o pramenech, metodách a možných výkladech. Moralizující kázání o „odboji proti komunismu“ a jeho významu pro současnost se samo stane předmětem výzkumu. Fenomén rezistence ve státním socialismu se konečně dočká standardního historiografického zacházení, k němuž neodmyslitelně patří interpretační různorodost, metodologická invence a využívání specifického jazyka historické vědy, jenž si buduje vlastní terminologii a vědomě se snaží odlišit od řeči politiky, publicistiky a pamětnických vyprávění.

Za osvobození „porobených národů“

*Politické organizace protikomunistických exilů
ze středovýchodní Evropy a Balkánu ve srovnání*

Martin Nekola

Československý exil po únoru 1948, dlouhá léta opomíjené téma, se v poslední době oprávněně stává předmětem bádání historiků. Vznikly kvalitní studie mapující odchody Čechoslováků za hranice, jejich pobyt v drsných podmínkách uprchlických táborů a těžké začátky nového života v cizině. Bezprostředně po komunistickém převratu opustily zemi stovky osob, dalších osm až deset tisíc tak učinilo do konce roku 1948. Odhady tohoto počtu se však velmi liší a dodnes v tom není zcela jasno.¹ Za hranice utíkali jak dělníci, tak osobnosti kulturní, vědecké a politické elity. Mnozí z nich, a pochopitelně zejména příslušníci posledně uvedené skupiny, spojovali svou naději na brzký návrat do vlasti s vlastním úsilím přispět k jejímu osvobození od komunismu. K tomu potřebovali získat podporu velmocí, a především založit sjednocující a zastřešující exilový orgán, který by byl důstojným partnerem pro západní vlády. Vzhledem k názorové roztržiténosti československé emigrace se rozhodně nejednalo o jednoduchou věc. V dosavadní literatuře se lze setkat s různým dělením exulantských politických proudů. Převládá mezi ním poněkud zjednodušující dichotomie, jež přijímá za bernou minci vztah těchto proudů ke Košickému vládnímu programu a potažmo politickému systému Národní fronty

1 Viz KAPLAN, Karel: *Poúnorový exil 1948–49*. Liberec, Dialog 2007, s. 12–28; srv. JEŘÁBEK, Vojtěch: *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: Dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno, Stilus 2005.

v poválečné republice a která tak klade vedle sebe (či spíše proti sobě) většinový „košický“ a menšinový „protikošický“ tábor.²

Pestrá směsice diplomatů, bývalých ministrů, poslanců a vysokých státních úředníků, kteří se po únoru 1948 ocitli na Západě, začala záhy vyjednávat o vzniku jednotné exilové reprezentace. Po náročných rozhovorech se ve Washingtonu symbolicky 25. února 1949, v den prvního výročí komunistického převratu, zrodila Rada svobodného Československa, v jejímž čele stanul vůdce národních socialistů Petr Zenkl, bývalý pražský primátor a místopředseda vlády Národní fronty. Historie Rady svobodného Československa, provázená četnými krizemi, rozpady, slučováním, doplňováním a hádkami zúčastněných o vůdcovství a vliv, byla již vyčerpávajícím způsobem popsána v jiných studiích.³

Sledujeme-li pozorně tento neblahý vývoj, nastartovaný v lednu 1951 prvním vážným rozkolem v Radě svobodného Československa a končící naprostým útlumem její činnosti v závěru šedesátých let,⁴ zdá se až neuvěřitelné, do jak zbytečných a povrchních sporů se pouštěli i zkušení političtí harcovníci, kteří radu řídili. Velké naděje, které do ní mnozí vkládali, se pro ni staly těžkým břemenem, jež od počátku nedokázala unést. Musela se jasně a viditelně prezentovat jako vůdčí organizace komunity československých exulantů i zahraničních krajanů, získat si uznání Západu, a v neposlední řadě ji měl vzít na vědomí i komunistický režim doma a pochopit, že mu v zahraničí vyrostla relevantní demokratická protiváha. Příčin neúspěchu Rady svobodného Československa je celá řada: od neukojených ambic jednotlivců, honu za funkcemi a nevyřízených osobních účtů z domova po nepříznivý vývoj mezinárodní situace, malou oporu v krajaňské komunitě či tradiční nedostatek financí.⁵

2 Nekomunistické strany zastoupené v Národní frontě (národní socialisté, lidovci, sociální demokraté, slovenští demokraté, Strana svobody a Strana práce) byly souhrnně označovány za košický tábor (radikálními odpůrci pak za kolaboranty komunistů), všichni ostatní od agrárníků či stoupců generála Lva Prchalý po separatistické Slováky pak za tábor protikošický.

3 Viz BUNŽA, Bohumír: *Rada svobodného Československa*. Washington, Rada svobodného Československa 1990; ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Politici bez moci: První léta exilové rady svobodného Československa*. Šenov u Ostravy, Tilia 2000; KOSATÍK, Pavel: *Ferdinand Peroutka: Pozdější život (1938–1978)*. Praha – Litomyšl, Paseka 2000, s. 118–223; GONĚC, Vladimír: Diskuse o česko-slovenském vztahu v Radě svobodného Československa počátkem padesátých let. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2004*. Brno, Masarykova univerzita 2004, s. 349–413; RAŠKA, Francis D.: *Opuštění bojovníci: Historie Rady svobodného Československa, 1949–1961*. Praha, Academia 2009.

4 Až v listopadu 1972 na schůzi výkonného výboru a zastupitelstva RSČ ve Washingtonu bylo zvoleno nové vedení, které konečně zahladilo stranické i národnostní rozepře a ukončilo léta pasivity. Rada se poté za předsednictví Mojžíry Povolného zapojila do helsinského procesu a vytrvale kritizovala Československo za porušování lidských a občanských práv. V roce 1993 se transformovala v Radu vzájemnosti Čechů a Slováků.

5 Viz TRAPL, Miloš: *Exil po únoru 1948: Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc, Centrum pro československá exilová studia 1996, s. 3–8.

Při analýze těchto neutěšených poměrů v politické reprezentaci československého poulnorového exilu pochopitelně vyvstává otázka, zda podobnými nešvary trpěly rovněž exulantské organizace jiných národů na východ od železné opony. Které rysy měly společné a čím se naopak diametrálně lišily?

Počátky exilů z Východu

V jarních měsících roku 1948, kdy Čechoslováci začali prchat za hranice, měla již řada lidí ze značné části Evropy tuto zkušenost za sebou. Představitelé demokratických stran v Bulharsku a Rumunsku byli nuceni opouštět vlast již v letech 1945 a 1946, záhy je v odchodu na Západ následovali Maďari a Poláci.

Desítky ministrů, poslanců, velvyslanců a vysokých státních úředníků vypuzených komunistickými režimy vzhlížely k americké vládě a očekávaly od ní plnou podporu pro boj za návrat demokracie do jejich zemí. Washington však nechtěl příliš zasahovat do vzniku a koordinace exilových organizací, jelikož potřeboval zachovat pokud možno nenarušené diplomatické a hospodářské vztahy se zeměmi v sovětské sféře vlivu. Poskytoval sice přicházejícím politikům ze střední a východní Evropy útočiště, avšak důrazně je varoval před ustavováním exilových vlád jako v době nedávno skončené války. Také Francie s Velkou Británií předem odmítaly uznat podobný status rodících se exilových organizací. Jak vyplývá z memorand amerického ministerstva zahraničí (*State Department*) z let 1947 a 1948,⁶ diplomacie Spojených států často balancovala na šikmé ploše a záměrně se vyhýbala ožehavým tématům, například udělování vstupních víz některým exilovým osobnostem.⁷ Na druhou stranu byla stále vysoká pravděpodobnost ozbrojeného konfliktu mezi Západem a Východem a Američanům se přeběhlci z nepřátelského tábora hodili jako propagandistický trumf a zdroj strategických informací. V nebezpečně rozehrané partii na světové šachovnici shromažďovali pod svými křídly pěšáky, s jejichž pomocí by ve vhodnou chvíli mohli oslabit protivníka. Samotný návrat svobody do zemí ovládnutých komunisty, tedy ústřední cíl všech exulantů, pro Američany stál až na druhém místě.

Již v roce 1945 založil expremiér Georgi „Gemeto“ Dimitrov v New Yorku první organizaci svobodných Bulharů a v říjnu 1947 ho následoval Stanisław Mikołajczyk, předseda polské exilové vlády za druhé světové války, který stanul v čele Polského národního demokratického výboru. V listopadu téhož roku pak za předsednictví monsignora Bély Vargy vznikl Maďarský národní výbor, následovaný v lednu 1948 Rumunským národním výborem. Po Radě svobodného Československa v únoru 1949

6 Attitude of the United States toward Eastern European exile leaders and organizations. In: *Foreign Relations of the United States, 1948*, sv. IV: *Eastern Europe; Soviet Union*. Washington D.C., United States Department of State 1948, s. 396–435.

7 Například rumunský král Michal I., který pod nátlakem abdikoval, pobýval ve švýcarském Bernu (vedle belgického krále Leopolda III. a španělského monarchy Juana) a od konce roku 1947 několik měsíců bez odezvy bombardoval americké úřady žádostmi o udělení vstupního víza. Nakonec se 22.3.1948 dočkal i audience v Bílém domě.

se v prosinci téhož roku svým „národním výborem“ prezentovali také Albánci. Až o dvě léta později byly v rychlém sledu ustaveny výbory svobodných Estonců, Lotyšů a Litevců.⁸

V řadě znaků se tyto „národní výbory“ podobaly. Vedení typického exilového výboru, rady či komitétu tvořilo patnáct až dvacet členů (až na několik výjimek se jednalo o výlučně mužskou záležitost), rekrutujících se z řad bývalých státníků, stranických funkcionářů nebo vysokých státních úředníků. Bylo mezi nimi také dost diplomatů, kteří v době komunistických „pučů“ pobývali na svých misích v zahraničí. Když obdrželi instrukce od nových vlád ve svých domovinách, neuposlechli a nezřídká odmítali vydat zastupitelské úřady.⁹ Jejich zkušenosti a známosti na mezinárodní úrovni se ukázaly jako klíčové při vyjednávání podpory se západními vládami.

Vedoucí maďarští, bulharští a polští exiloví politici v roce 1947 ve Washingtonu (foto převzato z archivního fondu „ACEN Records 1953–1972“ Výzkumného centra dějin imigrace – IHRC při Minnesotské univerzitě v Minneapolisu)

8 Viz LEICH, John F.: Great Expectations: The National Councils in Exile 1950–1960. In: *The Polish Review* (New York), roč. 35, č. 3–4 (1990), s. 183–196.

9 Jedním z nejodvážnějších diplomatů byl Ján Papánek, československý vyslanec při Organizaci spojených národů, který v únoru 1948 vyvolal přes výhrůžky Sovětů jednání Rady bezpečnosti OSN o situaci v Československu. Ustál četné pokusy pražské vlády o odvolání a působil u OSN až do konce regulérního funkčního období v prosinci 1950. Obdobně se zachovali českoslovenští vyslanci v USA, Kanadě a Francii.

Každý exilový „národní výbor“ měl vlastní kanceláře v New Yorku či Washingtonu a zpočátku i placený personál. Zpravidla jej tvořil asistent (*office manager*), který se staral o každodenní chod kanceláře, sekretářky a několik redaktorů, tvořících informační bulletiny, brožury a časopisy v angličtině či příslušném národním jazyce.¹⁰ Stavy personálu byly velmi proměnlivé, odvíjely se především od finančních příspěvků Američanů. Předseda Rady svobodného Československa Petr Zenkl si například v květnu 1955 stěžoval v dopise šéfredaktorovi československého vysílání Rádia Svobodná Evropa Ferdinandu Peroutkovi, že Američané jako pokárání za krach dalšího pokusu o urovnání sporů v československé emigraci radě odebrali peníze na plat sekretářky. Zenkl od té doby musel většinu korespondence obstarávat sám, včetně jejích překladů do angličtiny a dalších jazyků.¹¹

Činnost těchto výborů spočívala v lobbování za zájmy národních exilů u amerických představitelů i krajských sdružení, v pořádání kulturních, vzdělávacích a vzpomínkových akcí a v intenzivní informační kampani v tisku a dalších médiích. Rádio Svobodná Evropa jako nejdůležitější informačně-propagandistický kanál určený pro obyvatele zemí za železnou oponou, které zahájilo vysílání 1. května 1951, však Američané záměrně ponechávali mimo dosah a vliv rozhádaných exilových reprezentací. Při výročích a mimořádných událostech měli zástupci výborů možnost přednést na vlnách rádia svůj projev nebo s nimi byl odvysílán rozhovor, v drtivé většině případů však nemohli rozhodovat o samotném obsahu vysílání.¹²

Exilové výbory samozřejmě nadále udržovaly tajné kontakty s domovem a informovaly americké politiky, a především Ústřední zpravodajskou službu (CIA), která měla o detailní zprávy zpoza železné opony eminentní zájem, o nejnovějším vývoji v jejich zemích, akcích státních a stranických orgánů a náladách obyvatel. Vytvořit ilegální, sofistikovaně organizované sítě spolupracovníků ve vlasti se jim nicméně nepodařilo.¹³

Jak bude zřejmé z dalšího výkladu, žádná exilová reprezentace nebyla v ideálním stavu. Nenašel se exilový výbor, jemuž by se vyhnuly vnitřní rozbroje a komplikace s financováním. Největší finanční nezávislosti se zpočátku těšili rumunští představitelé, kteří odešli do zahraničí s částí zlatého pokladu své země. Exulanti z Litvy, Lotyšska a Estonska měli k dispozici státní konta zmrazená v amerických bankách, protože Washington neuznal Stalinovu anexi Pobaltí a odmítl peníze vydat sovětským orgánům. Maďaři se mohli opírat o početnou, vlivnou a poměrně movitou krajskou komunitu ve Spojených státech, Polákům pomáhali úspěšní podnikatelé a průmyslníci polského původu. Jedinou významnější československou firmou

10 RSC v letech 1949–1954 vydávala dvouměsíčník *Zpravodaj Rady svobodného Československa*.

11 Viz University of Nebraska (Lincoln), *Czech Heritage Collections*, fond (f.) Petr Zenkl papers, dopis Petra Zenkla Ferdinandu Peroutkovi z 16.5.1955.

12 Viz HOLT, Robert T.: *Radio Free Europe*. Minneapolis, University of Minnesota Press 1957, s. 57–75.

13 Objevily se rovněž pokusy založit exilové zpravodajské služby pod křídly západních rozvědek, zpravidla bez dlouhodobých výsledků. K československému případu viz HANZLÍK, František – KONEČNÝ, Karel: *Československý vojenský exil pro obnovu demokracie v Československu po únoru 1948*. Brno, Univerzita obrany 2009.

s dostatečnými prostředky na Západě byl obuvnický koncern Baťa, který skutečně několika politikům poskytl peníze na zahájení odbojové činnosti.

Exilové reprezentace tvořil slepenec různorodých politických proudů, které se Američané pokoušeli přimět ke spolupráci. Zprvu tak činili prostřednictvím ministerstva zahraničí, v březnu 1949 pak z jejich iniciativy vznikl Národní výbor pro svobodnou Evropu (*National Committee for a Free Europe, Inc.*).¹⁴ Organizace skrytě financovaná z fondů americké vlády, především prostřednictvím CIA, pomáhala „národním výborům“, kontrolovala je a v určitých směrech také řídila.¹⁵ V roce 1954 sice poskytla exulantům zpoza železné opony milion dolarů,¹⁶ avšak byla velmi nespokojená s pasivitou jejich rozhádaných reprezentací. Američané apelovali, důrazně vyzývali, tlačili k domluvě, snižovali finanční příspěvky výborům, v nichž byla situace nejhorší (Rada svobodného Československa se na programu jednání objevovala až příliš často), dokonce v jednu dobu uvažovali o úplném odejmutí podpory stávajícím exilovým organizacím a vytvoření takzvaných panelů – odborných poradních sborů, jejichž členy by mezi exulanty vybírali sami.

Výbor pro svobodnou Evropu nakonec zvolil jiný postup a 20. září 1954 pro exulanty vytvořil Shromáždění porobených evropských národů (*Assembly of Captive European Nations – ACEN*), které chtělo být jakousi zmenšenou obdobou Organizace spojených národů. Na jeho pravidelných zasedáních delegáti dvanácti národností koordinovali vedení protikomunistické zahraniční akce a upozorňovali světovou veřejnost na dění za železnou oponou, výročí významných událostí i na tristní situaci uprchlíků v táborech.¹⁷

Shromáždění porobených evropských národů

Shromáždění porobených evropských národů patřilo mezi nemnoho organizací působících ve prospěch východoevropských exulantů, kterým se dostávalo široké publicity a které dosáhly alespoň dílčích propagandistických úspěchů.¹⁸ Zpočátku

14 Pod tímto názvem byla organizace 11.5.1949 zaregistrována ve státě New York. Dne 3.3.1954 byl její název změněn na *Free Europe Committee, Inc.* a 28.10.1965 na *Free Europe, Inc.* Pro zjednodušení bude v dalším textu označována jako Výbor pro svobodnou Evropu (*Free Europe Committee, Inc. – FEC*).

15 Více o FEC viz PALEČEK, Pavel: *Protikomunistická propaganda ve studené válce: Výbor pro svobodnou Evropu*. (Disertační práce obhájená na Masarykově univerzitě, Brno 2010.)

16 Viz FAURE, Justine: *Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 207.

17 V rámci ACEN byly rozlišovány tři skupiny členů (1. národní, 2. přidružení, 3. s poradním hlasem), do nichž byly zahrnuty exilové organizace Albánců, Bulharů, Českoslováků, Estonců, Chorvatů, Litevců, Lotyšů, Maďarů, Poláků, Rumunů, Slovinců a Srbů a vedle toho také mezinárodní politická, ekonomická, popřípadě kulturní uskupení exulantů z Východu (Mezinárodní rolnická unie, Křesťanskodemokratická unie, Socialistická unie střední a východní Evropy, Humanitas, Rada evropských žen v exilu apod.).

18 Veškerá dokumentace k činnosti ACEN včetně životopisných medailonků jeho představitelů je uložena ve fondu „ACEN Records 1953–1972“ Výzkumného centra dějin imigrace Minne-

panovaly obavy, aby netrpělo podobnou pasivitou jako „národní výbory“, a také zda spolu jeho členové budou schopni vůbec spolupracovat. Druhá světová válka a léta jí předcházející z mnoha důvodů proti sobě postavily evropské národy a určitá hořkost nadále přetrvávala. Komplikovaný vztah Čechoslováků s Poláky či Maďarů s Rumuny naštěstí ohrozil rodící se mezinárodní organizaci jen minimálně. Američané ostatně dali jednoznačně na srozuměnou, že je zajímá pouze boj se společným komunistickým nepřítelem. Participace na činnosti shromáždění skutečně dokázala dočasně utlumit spory v několika národních exilech, pozastavit nekonečné handrkování a vrhnout jejich síly efektivnějším směrem. Pouze Poláci s Čechoslováky si pošramotili kredit, když se nedokázali dohodnout na složení svých národních delegací.¹⁹

Struktura Shromáždění porobených evropských národů vesměs kopírovala Organizaci spojených národů. Jeho hlavní orgány tvořilo plenární shromáždění, sekretariát a pracovní komise. Plenární zasedání se konalo jednou za rok, většinou v září, v New Yorku (mimořádně i ve Štrasburku). Na jednoleté funkční období zde býval zvolen předsedající (*Chairman*), který zasedání řídil a v dalších měsících zastupoval ACEN navenek, vedl komunikaci s mezinárodními, vládními a soukromými organizacemi. K funkci předsedajícího se vážala měsíční apanáž ve výši dvou set padesáti dolarů, což sotva pokrylo životní náklady.²⁰ Z hlediska fungování organi-

Předseda Rady svobodného Československa Petr Zenkl (1884–1975), před německou okupací a rok po osvobození pražský primátor, za války vězněn v Buchenwaldu, od roku 1945 předseda Československé strany národněsocialistické a do února 1948 vicepremiér vlády Národní fronty. Zemřel daleko od domova v Raleigh v Severní Karolině (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

sotské univerzity (*Immigration History Research Center, University of Minnesota*) v Minneapolisu (viz <http://www.ihrc.umn.edu/research/vitrage/all/am/GENassembly.htm>). Další zdroj cenných informací o osobnostech exilů ze zemí středovýchodní Evropy a Balkánu představuje fond „East European Collection“ v Hooverově institutu při Stanfordově univerzitě (*Hoover Institution, Stanford University*) v Kalifornii (viz <http://www.hoover.org/library-and-archives/collections/east-europe/>).

- 19 RSČ byla rozštěpená na dvě křídla, která se dlouhodobě přela, kdo má právo nominovat šestnáctičlennou delegaci, žalovala na sebe u generálního sekretáře ACEN a představitelů FEC. V polském exilu si nárok na vyslání delegace činily dvě naprosto nezávislé, konkurenční organizace. Nakonec jim bylo umožněno ustavit dvě osmičlenné delegace.
- 20 Historicky prvním předsedajícím se stal litevský diplomat Vilis Māsēns, mimořádně na čtyři roky (1954–1958). Nejčastěji, celkem třikrát v letech 1958–1959, 1966–1967 a 1971–1971, funkci zastával Polák Stefan Korboński. Nepříliš silnou pozici československých delegací

zace zastával mnohem důležitější pozici generální tajemník (*Secretary General*), který se svým týmem zajišťoval administrativní záležitosti a každodenní chod.²¹

Navzdory slibným začátkům se ani Shromáždění porobených evropských národů kvůli vnějším okolnostem výrazně do historie nezapsalo, posloužil spíše jen jako nástroj propagandy. Studená válka totiž vstupovala do fází, kdy se ozbrojený konflikt Západu s Východem ukazoval jako stále méně pravděpodobný, a paradoxně právě s válkou spojovali exulanti své naděje na brzký návrat domů. Nahlédneme-li do depeší amerického ministerstva zahraničí z let 1955 až 1957, vidíme intenzivní zájem a zároveň obavy Washingtonu o dění ve střední a východní Evropě. Spolu se suezskou krizí na Blízkém východě od července do listopadu 1956 se jednalo o druhou oblast, kde se vývoj mohl neočekávaně zvrtnout a dopadnout velmi nevýhodně pro strategické zájmy USA. Ministerští analytici konstatovali, že dělnické bouře ve Východním Německu a Polsku, a především pak maďarské povstání na podzim 1956, přišly neočekávaně a vyděsily Moskvu, která si byla jista, že situaci ve svých satelitech pevně kontroluje. Zároveň doporučovali, aby vláda Spojených států vyslala do Moskvy jasný signál, že respektuje stávající hranice i rozdělení vlivu po druhé světové válce.

Rada svobodného Československa při podpisu takzvané Filadelfské deklarace 11. února 1951, v níž téměř dvě stovky vrcholných představitelů exilu z Východu požadovalo osvobození národů Evropy od komunismu. Vlevo v popředí Petr Zenkl (foto ze soukromého archivu autora)

v ACEN potvrzuje i fakt, že za téměř dvacetiletou historii plenárních zasedání byl za předsedajícího vybrán pouze jediný Čech (Petr Zenkl na přelomu let 1959–1960) a Slovák (Jozef Lettrich v letech 1967–1968).

21 V letech 1954–1965 jako generální tajemník působil rumunský diplomat Brutus Coste, po něm mezi lety 1966 a 1985 Polák Feliks Gadomski.

Během horkého maďarského podzimu 1956 se nepodařilo utlumit revoluční zápal některých redaktorů maďarské sekce Rádia Svobodná Evropa, kteří emotivně podporovali bojující spoluobčany v ulicích Budapešti, Rábu, Debrecínu a dalších měst, kam se valily sovětské tanky, vyzývali ke svržení komunistů a dodávali barikádám odvahu sdělením, že osvobození se již blíží. Zbožné přání se však nestalo realitou. Západ kvůli Maďarsku do války jít nechtěl a ani nemohl, stejně jako v srpnu o dvanáct let později, když hlavně tanků sovětské armády mířily na rozezlené Českoslováky. Vlna občanských nepokojů v Maďarsku, která však neměla šanci stát se národní revolucí, jistě stála více životů, než musela. Právě kvůli burcujícímu vysílání Svobodné Evropy mnoho lidí vyšlo se zbraní bojovat v přesvědčení, že Američané jsou na postupu. Morální selhání Západu, jak maďarský podzim 1956 nazývají někteří autoři, pak zásadně změnilo i nálady v exilu.

Mnozí exulanti včetně československých se v počátcích pobytu v zahraničí domnívali, že budou zakládat své výbory, komitety a rady, které západní velmoci automaticky uznají jako exilové vlády. A až přijde válka a osvobození od „rudého jha“, přijedou na amerických obrněných vozidlech až do vládních paláců ve své vlasti. Vzpomeňme v této souvislosti na jednu z neslavných krizí Rady svobodného Československa. Točila se kolem otázky, zda má být její předseda spolu s ostatními orgány volen na určité funkční období.²² Příznivci takového kroku argumentovali, že jako demokratická instituce by mělo být i vedení rady po určitém čase legálně odvolatelné či vyměnitelné,²³ a navrhovali tedy pro ně dvouleté či pětileté funkční období. Odpůrci však namítali, že nechtějí „zhoršovat náladu doma“ a budit dojem, jako by otevřeně počítali s tím, že se dříve než za pět let domů nedostanou. Vždyť přece populární a s odstupem doby naivní fráze „do švestek jsme doma“ denně zaznívala mezi exulanty v Evropě i za oceánem, mezi Českoslováky tisíci se v uprchlických táborech i mezi jejich politickou elitou, handrkující se na schůzích. Dlouhou dobu jako by žili s klapkami na očích a neviděli – nebo nechtěli vidět – jakým směrem se mezinárodní situace ubírá.

Spolu s vůdci exilů ze středovýchodní Evropy a Balkánu byl do rozhlasových diskusí a k besedám zván mimo jiné i Alexandr Kerenskij, předseda ruské prozatímní vlády v roce 1917, který rovněž uprchl před bolševiky a ve Spojených státech působil jako profesor historie na Stanfordově univerzitě. Kerenskij počátkem padesátých let načílnal ve vyhnanství již čtvrtou dekádu a naivním představám kolegů o brzkém návratu se musel pouze trpce smát a vyvádět je z omylu. Až po maďarském krveprolití československým představitelům jasně docházelo, že narozdíl od stále vzpomínané Masarykovy a Benešovy zahraniční mise za první a druhé světové války bude tento jejich exil jiný, a především podstatně delší. A podobně tomu bylo i v dalších exilových komunitách.

22 Viz RAŠKA, F. D.: *Opuštění bojovníci*, s. 61–81 (viz pozn. 3).

23 Dalším důvodem byla zjevná snaha odstavit z vedení stárnoucího Petra Zenkla, který svou neústupností a mnohdy zbytečnou tvrdohlavostí radu spíše rozešťoval, než aby ji sjednocoval.

Zatímco v atmosféře blížícího se ozbrojeného střetu mezi Západem a Východem bylo jejich jasným cílem svrhnout komunistické vlády a zbavit se sovětského vlivu, po roce 1956 začali prozíravější z nich promýšlet i jiné strategie a hledat nové cesty, jak dál. Zůstaneme-li u Čechoslováků, může jako příklad sloužit redaktor Svobodné Evropy a poté vydavatel revue *Svědectví* Pavel Tigrid, který jako jeden z prvních připouštěl nutnost dialogu s komunisty. Zabarikádování pozic a nulovou toleranci k čemukoliv oficiálnímu z domova nepovažoval za dobré řešení. Naopak, šanci na postupnou liberalizaci komunistických režimů spatřoval v pozvolném odklonu vládnoucích stran od linie Moskvy, v posílení autonomních prvků „národních komunismů“ po vzoru Titovy Jugoslávie a v zahájení dialogu s jejich stoupenci.²⁴ Hlavní exilový proud nicméně vyjednávání s komunisty, byť reformními, nadále odmítal a dostával se v éře uvolňování napětí i do konfrontace s americkým tiskem. Ten exilovým „národním výborům“ i Shromáždění porobených evropských národů vytýkal nepružnost názorů a neschopnost přizpůsobit se změněné době. Od lidí, kteří ve čtyřicátých letech zažili bezohledné způsoby komunistů a nyní měli z exilu se svými někdejšími protivníky, pronásledovateli, či dokonce vězňami zahájit dialog, se to však příliš čekat nedalo.²⁵

Schůze představitelů ACEN v roce 1958 v New Yorku (foto převzato z internetových stránek www.en.korbonski.ipn.gov.pl.)

24 Viz PREČAN, Vilém: *Svědectví a Československo do roku 1968*. In: LEDERER, Jiří (ed.): *Svědectví Pavla Tigrida*. Mnichov, Opus bonum 1982, s. 81–95.

25 ACEN v roce 1956 vydalo kategorické prohlášení, v němž se mimo jiné praví: „Shromáždění nesdílí názor, podle něž by bylo možno dosáhnout osvobození pomocí postupné evoluce, nastoupené samotnými komunistickými režimy. Jejich údajná liberalizace by byla jen dočasným uvolněním disciplíny a autority, způsobeným vnitřními boji o moc a nátlakem zotročeného lidu.“ (University of Minnesota (dále jen UM), *Immigration History Research Center* (dále jen IHRC), f. General & Multi-Ethnic Collection, *ACEN News*, č. 2. New York, ACEN 1956, s. 1.)

Význam Shromáždění porobených evropských národů upadal úměrně tomu, jak americké vlády přijímaly doktrínu mírového soužití se Sovětským svazem. V červnu 1965 organizaci zasáhlo drastické snížení rozpočtu o šestapadesát procent, takže musela přerušit řadu aktivit. Měsíčník *ACEN News* mohl vycházet už pouze šestkrát do roka, většina kanceláří shromáždění po světě byla uzavřena, přestaly se zhotovovat překlady některých publikací, řadu redaktorů a pracovníků sekretariátu čekalo propuštění.

V prosinci 1971 americký tisk naplno odhalil, že do Výboru pro svobodnou Evropu po celou dobu existence pumpovala peníze americká Ústřední zpravodajská služba. Shromáždění porobených evropských národů se v této souvislosti dostalo po letech znovu značné publicity a pozornosti veřejnosti, tentokrát bohužel negativní. V důsledku přišlo o zbytek amerických vládních financí, muselo se vzdát svých zaměstnanců a opustit užívané prostory. Rádio Svobodná Evropa a Rádio Svoboda svůj vliv udržely, plně však už spadaly pod kontrolu Rady pro mezinárodní rozhlasové vysílání.²⁶

Dvaadvacátého května 1972 se Shromáždění porobených evropských národů zaregistrovalo u Nejvyššího soudu ve státě New York jako akciová společnost (*ACEN Incorporated*) a ve velmi omezené míře pokračovalo v činnosti. Ke konci však už nezbyvaly ani prostředky na pronájem odpovídající kanceláře. Sekretariát sídlil v budově Výboru pro svobodnou Litvu, později se přesunul do kanceláří Výboru svobodné Albánie. Skromná plenární zasedání se zcela bez zájmu médií nebo exilové veřejnosti konala v Estonském domě na 34. ulici na Manhattanu.²⁷

Vedle Shromáždění porobených evropských národů exulanti upínali naděje k dalším mezinárodním organizacím, v nichž se sdružovali. Doufali, že společnými silami dosáhnou nejen většího respektu na Západě, ale svými politickými představami ovlivní také směřování ústředních proudů britské či francouzské politiky. Je zapotřebí zde zmínit alespoň Socialistickou internacionálu, Křesťanskodemokratickou unii střední Evropy nebo Mezinárodní rolnickou unii, takzvanou Zelenou internacionálu.

Socialistická internacionála (*Socialist International – SI*), založená 30. června 1951 ve Frankfurtu nad Mohanem, se zpočátku těšila podpoře britské Labouristické strany nebo vlivných kruhů francouzské levice, protože nabízela demokratickou alternativu ke komunistické ideologii, která si získávala početné příznivce i mezi nespokojeným obyvatelstvem na Západě. Deset exilových sociálnědemokratických stran ze střední a východní Evropy v rámci Socialistické internacionály vytvořilo Socialistickou unii střední a východní Evropy (*Socialist Union of Central and Eastern Europe – SUCEE*). Významný podíl na její činnosti měl československý politik Vilém Bernard.²⁸

26 Viz PUDDINGTON, Arch: Broadcasting freedom: the Cold War triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty. Lexington, The University Press of Kentucky 2000, s. 210–213.

27 Viz MAZURKIEWICZ, Anna: The voice of the silenced peoples – ACEN. In: ZAKE, Ieva (ed.): *Anti-communist minorities in the U.S.: Political activism of ethnic refugees*. New York, Palgrave Macmillan 2009, s. 167–185.

28 Blíže viz HRUBÝ, Karel: *Léta mimo domov: K historii Československé sociální demokracie v exilu*. Praha, Dr. Eduard Grégr a syn 1996.

Křesťanskodemokratická unie střední Evropy (*Christian Democratic Union of Central Europe* – CDUCE)²⁹ vznikla 26. července 1950 v New Yorku z iniciativy představitelů exilových lidových stran z Československa, Litvy, Lotyšska, Maďarska, Polska a Jugoslávie. Zejména pro srbské a slovinské křesťanské demokraty představovala útočiště a vítaný prostor k politické realizaci. V další části textu bude ještě podrobněji zmíněna obava amerických orgánů oficiálně se hlásit k těmto exulantům, když zároveň usilovaly o co nejlepší vztahy s Titovou Jugoslávií. Unie se proto přeorientovala na vlády Francie, Itálie a Spolkové republiky Německo, kde byli právě u moci křesťanští demokraté, a zapojila se do propagace vznikajícího konceptu Evropského hospodářského společenství. Pomáhala rovněž zakládat ideově blízké politické strany v Latinské Americe, především v Chile a Venezuele.³⁰ Z Českoslováků byli v unii aktivní ministr zdravotnictví v poválečné vládě Adolf Procházka a poslanec Národního shromáždění Ivo Ducháček.

Mezinárodní rolnická unie (*International Peasant Union* – IPU) vycházela z myšlenek agrárního politického proudu, který v řadě evropských zemí včetně Československa dominoval v předválečných letech. Po roce 1945 se však evidentně přežil a nenacházel ani na Západě potřebnou podporu. Unie byla založena 4. července 1947 ve Washingtonu zveřejněním deklarace, kterou podepsali bývalí vůdci selských a maloroľnických stran ze středovýchodní Evropy, toho času v emigraci. Prvním předsedou byl zvolen bývalý polský premiér Stanisław Mikołajczyk, jako nejaktivnější představitel vystupoval bulharský politik Georgi „Gemeto“ Dimitrov, šéfredaktor měsíčního bulletinu unie. Narozdíl od Socialistické internacionály v této „Zelené internacionále“ našli uplatnění mnozí agrární politici, které komunistická perzekuce a kolektivizační záměry v zemědělství vyhnaly za hranice. Organizace však trpěla nedostatkem finančních prostředků i mladých pracovníků a postupně upadala v zapomnění, až v polovině osmdesátých let zanikla.³¹

Osudy pouťorového československého exilu jsou již v podstatných rysech zmapovány, zato historie dalších exilových reprezentací ze zemí středovýchodní Evropy a Balkánu u nás není prakticky vůbec známá. Následující přehled o nich poskytuje alespoň základní informace.

Albánci

Jako jeden z posledních exilových „národních výborů“ se ustavil 26. srpna 1949 v Paříži Výbor svobodné Albánie (*Komiteti Shqipëria e lirë*). Jeho složení bylo na mezinárodní scéně považováno za problematické. Výbor tvořili vedle zástupců Národní ligy roľníků a venkova a rojalistické strany *Legaliteti* také stoupcenci ultranacionalistické

29 Blíže viz PAPINI, Roberto: *The Christian Democrat International*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 1996, s. 76–85 (1. vydání italsky 1986).

30 Viz LEICH, J. F.: *Great Expectations*, s. 192 n. (viz pozn. 8).

31 Blíže k Mezinárodní rolnické unii viz bakalářská práce Zdeňka Smutného *Tzv. Zelená internacionála a politické procesy v Československu po druhé světové válce*, obhájená v roce 2010 v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Národní fronty (*Balli Kombëtar*), která za druhé světové války kolaborovala s nacisty.³² Komunistická propaganda kvůli dosavadní kariéře některých osob okamžitě zaútočila na celý výbor. Také západní velmoci by za normálních okolností podobně zprofanovaný spolek těžko uznaly. Rozhodující roli nakonec sehrály zájmy americké a britské rozvědky. Režim Envera Hodži v Albánii byl obecně považován za vůbec nejslabší ze všech poválečných komunistických režimů a CIA s MI6 od jara 1949 zde chystaly půdu pro vyvolání ozbrojeného povstání. Vhodné podmínky k tomu připravila také občanská válka v sousedním Řecku v předchozích třech letech. Jednotky obou bojujících táborů svévolně překračovaly albánské hranice a v nepřístupných horách bez větších potíží budovaly vojenské základny. Západní rozvědky zamýšlely využít náročný terén stejným způsobem a uprchlí bojovníci z Národní fronty se rázem stali užitečnými spojenci. Desítkám dobrovolníků, s jejichž nábořem výrazně pomohl Výbor svobodné Albánie, se dostalo parašutistického výcviku na vojenských základnách v Heidelbergu a na řeckých ostrovech.³³

Američané měli spojení na rozvětvenou diverzní síť v Albánii a 23. července 1951 provedli první výsadek dvanácti parašutistů do albánských hor, kde měli zformovat jádro podzemní armády. Nepřežil ani jeden. Armáda a Hodžova obávaná tajná policie *Sigurimi* byly připraveny. Její agenti úspěšně infiltrovali dokonce ústředí Výboru svobodné Albánie, které přesídlilo z Evropy do New Yorku.

Do roku 1953, kdy CIA operaci pozastavila, přistálo v albánských horách okolo dvou set výsadek, většinou s podobně tragickým výsledkem. Exilové vedení Národní fronty si stěžovalo, že Američané učinili z Albánie pokusného králíka, bez ohledu na počet mrtvých parašutistů a civilních obyvatel, a jen sledovali, zdali je vůbec možné svrhnout komunistický režim bez vojenských operací zvenčí, pouze prostřednictvím materiálně podporovaného domácího odboje. Enver Hodža však dokázal velmi efektivně zlikvidovat všechny nespolehlivé elementy a nastolit tuhý stalinistický režim, který vydržel další čtyři desetiletí. Vinou zmíněných neúspěchů oslabilo v *Balli Kombëtar* militantní křídlo a iniciativu převzala politická platforma, v níž se soustředily osobnosti s velmi pestrá minulostí, od monarchistů po fašistické kolaboranty.³⁴

Dvě osobnosti, Hasan Dosti a Nuci Kotta, dominovaly albánskému politickému exilu. Dokázaly dostat Výbor svobodné Albánie do povědomí amerických činitelů i zakotvit ve strukturách Shromáždění porobených evropských národů. Dosti,

32 Národní frontu založili albánští nacionalisté v říjnu 1939, šest měsíců poté co Itálie okupovala Albánii a vytvořila zde protektorát. Odmítali návrat monarchie stejně jako italskou nadvládu a požadovali vytvoření „velké Albánie“, zahrnující také Kosovo a části Makedonie a Černé Hory. Po kapitulaci Itálie v roce 1943 uzavřeli dohodu s Němci, pomáhali jim bojovat s jugoslávskými partyzány a podíleli se i na masakrech Srbů, Židů a Romů. Na konci války se bojovníci *Balli Kombëtar* dostali do prudkých střetů s partyzány a ve velkém prchali do zahraničí.

33 Viz HRADEČNÝ, Pavel: *Dějiny Albánie*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008, s. 200.

34 Viz PEARSON, Owen: *Albania as dictatorship and democracy: From Isolation to the Kosovo war, 1946–1998*. London – New York, The Centre for Albanian Studies – B. Tauris 2006, s. 327–486.

vzděláním právník, člen Národní fronty, někdejší předseda albánského nejvyššího soudu a ministr spravedlnosti v období italské okupace, soupeřil o rozhodující vliv s Kottou, monarchistou, vysokým důstojníkem královské armády a synem předsedy poslední předokupační vlády Kostaqy Kotty, který byl umučen ve vězení.³⁵ Kotta mladší vystudoval Sorbonnu a dlouhá léta žil v Paříži, načež odjel do New Yorku, kde na Kolumbijské univerzitě získal doktorát, vyučoval zde francouzskou literaturu a řídil činnost albánské delegace v ACEN.³⁶

Exilovým Albáncům se dříve či později nemohly vyhnout nebezpečné rozkladné tendence. Permanentní rozepře uvnitř Výboru svobodné Albánie, z nutnosti sestaveného z názorově vzdálených politických organizací, vedly k jeho rozštěpení a odchodu ultranacionalistického křídla. Špičky Národní fronty pak 22. srpna 1954 opět v Paříži založily Národní demokratický výbor svobodné Albánie. Oba konkurenční výbory se pak marně přetahovaly o přízeň emigrantské komunity v Evropě a Severní Americe.³⁷

Bulhaři

Bulharský exil ve Spojených státech měl tradici již od 19. století, kdy sem prchaly celé vesnice před osmanským terorem, a byli v něm hojně zastoupeni rolníci, obchodníci i inteligence. Po vládní krizi v červenci 1946 a ovládnutí země komunisty se objevila další mohutná vlna emigrace a ke čtyřicetitisícové komunitě bulharského původu v USA přibýlo v letech 1944 až 1949 podle informací bulharského ministerstva vnitřní bezpečnosti dalších 1829 osob. Je to sice nepoměrně menší počet než třeba v případě Čechoslováků, avšak velkou část tvořila inteligence, aristokracie a průmyslníci s dostatečnými finančními prostředky.³⁸

Ve Spojených státech se vytvořily dvě konkurenční exilové organizace, Bulharský národní výbor „Pro svobodné a nezávislé Bulharsko“ (*Balgarski Nacionalen Komitet „Svobodna i Nezavisima Balgaria“ – BNK SNB*) a Bulharská národní fronta (*Balgarski Nacionalen Front – BNF*), jejichž rozbroje brzdily ustavení jednotného zastřešujícího výboru.

Národní výbor pro svobodné Bulharsko vedl jeden z nejznámějších exilových bojovníků proti komunismu vůbec, Georgi „Gemeto“ Dimitrov.³⁹ Vystudovaný lékař, který jako představitel levého křídla Bulharské agrární národní unie byl za režimu cara Borise III. vězněn a mučen, za druhé světové války uprchl do Turecka a po ná-

35 Vůbec prvním předsedou Výboru svobodné Albánie se stal uznávaný sedmdesátiletý literát, politik a filozof Mithat Frashëri, který však záhy zemřel a uvolnil předsednický post ambicióznímu Dostimu.

36 Více viz UM, IHRC, f. ACEN Records 1953–72, box (b. – karton) 23, folder (fol. – složka) 10–12.

37 Viz *tamtéž*, b. 34, fol. 3–7.

38 Viz GADŽEV, Ivan I.: Istorija na bulgarskata emigracija v Severna Amerika, sv. 2. Sofia, Gutenberg 2006, s. 7–12.

39 Byl jmenovcem vůdce bulharských komunistů a generálního tajemníka Komunistické internacionály Georgi Dimitrova, s nímž by takto mohl být zaměňován.

vratu pomohl vybudovat Bulharský lidový zemědělský svaz, stranu s ohromnou podporou rolnického stavu. Již v květnu 1945 byl však se svými stoupenci vyloučen ze strany a uvržen do domácího vězení, jednak kvůli politickým přehmatům, zejména ale kvůli vytrvalé kampani a provokacím komunistů. Než aby čekal na své zatčení, ukryl se Dimitrov v rezidenci britského a posléze amerického velvyslance. Policie žádala jeho vydání, ale americké ministerstvo zahraničí si po diplomatické přestřelce vymohlo, aby politik i s manželkou mohl v září 1945 legálně opustit zemi. Po kratších peripetiích pak Dimitrov zakotvil ve Spojených státech.

Národní výbor pro svobodné Bulharsko, na jehož založení měl Dimitrov klíčový podíl, sdružoval sociální demokraty, agrárníky a republikány, kteří odmítali jak komunisty, tak předválečnou monarchii. Jejich politický program požadoval

„osvobození Bulharska za každou cenu a co nejdříve, neboť komunistický represivní režim je svým založením protibulharský a ničí tradice země“.⁴⁰ Dimitrov kladl velký důraz na demokratické složení výboru, aby byl co nejpřijatelnějším partnerem pro Američany, a proto od počátku odmítl spolupracovat s vlivným nacionalistou Alexandrem Cankovem, který koncem války vedl pronacistickou loutkovou bulharskou exilovou vládu, a generálem Vasilem Velčevem, exministrem obrany.

Bulharská národní fronta, vedená triem Christo Statev, Ivan Dočev a Dimitar Valčev, kategoricky požadovala návrat předválečného režimu. Odmítala komunistickou ústavu a vycházela ze zastaralé Turnovské ústavy z roku 1879, která v Bulharsku zaváděla konstituční monarchii. Právě spory o monarchii a případné postavení či pravomoci cara dlouho nabourávaly akceschopnost celého bulharského exilu.⁴¹ Bulharská národní fronta vnímala mladého monarchu Simeona II. jako přirozený

Georgi Dimitrov (1903–1972) při vystoupení na 1. evropském kongresu roku 1948 v Haagu, na němž se zrodilo Evropské hnutí, usilující o integraci Evropy. Dimitrov v letech 1941–1944 vedl probritský exilový Bulharský národní výbor v Káhiře, po osvobození se pak stal předsedou Bulharského lidového zemědělského svazu, záhy byl však zbaven funkce, vyloučen ze strany a donucen k emigraci (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

40 MOSER, Charles A.: *Dimitrov of Bulgaria: A political biography of Dr. Georgi M. Dimitrov*. Ottawa, Caroline House 1979, s. 228–246.

41 Něco podobného zažívali Čechoslováci v Radě svobodného Československa, když řešili budoucí uspořádání česko-slovenského poměru nebo otázku stranického systému po návratu do osvobozené vlasti. Debaty byly bezpředmětné a pouze vyvolávaly zlou krev.

symbol protikomunistického boje, zatímco Národní výbor pro svobodné Bulharsko do této role tlačil hlavu bulharské ortodoxní církve v zahraničí, arcibiskupa Andreje. Obě skupiny se také značně lišily v představách o tom, jak by měly vypadat jejich protikomunistické aktivity. Radikálové okolo Valčeva požadovali ozbrojený boj přímo na bulharském území a posilování partyzánského elementu v horách a lesích. Dimitrov oproti tomu dával přednost osvětovým kampaním a upozorňování Západu na zločiny, které bulharští komunisté pod tlakem Sovětů páchají. Vydával exilový list *Svobodna i nezavisima Balgaria* (Svobodné a nezávislé Bulharsko) a vedle toho pravidelně uveřejňoval brožury s detailními údaji o hospodářském drancování Bulharska, násilné kolektivizaci a politických procesech.

Mezi oběma organizacemi se od počátku rozpoutal stíhací závod o získání vlivných přátel, kteří by nahnuli misku vah na jednu či druhou stranu. Bulharská národní fronta udržovala kontakty s průmyslníky, žurnalisty a lokálními americkými politiky, Národní výbor pro svobodné Bulharsko se naopak orientoval na americké ministerstvo zahraničí a diplomaty. Dimitrov měl nepochybnou výhodu, že již za války v Turecku úspěšně spolupracoval s britskou rozvědkou a získal si důvěru důležitých západních kruhů. Jedenáctého srpna 1948 bylo rozhodnuto: Spojené státy uznaly jako oficiálního reprezentanta bulharského exilu Národní výbor pro svobodné Bulharsko. Tento akt však nijak nepomohl zlepšit rozjitřenou atmosféru mezi exulanty. Zatímco Komunistická strana Bulharska pod vedením nepřliš bystrého, leč Moskvě zcela oddaného Todora Živkova upevňovala svou moc, rozdvojené vedení bulharského exilu bylo příliš slabé a zaměstnané vzájemným osočováním, než aby mohlo posloužit za vzor tápajícímu domácímu odboji.⁴²

Po dvou neúspěšných pokusech usmířit BNK SNB a BNF na konci padesátých let, do nichž se zapojil i car Simeon II., se aktivity chopila mladá generace. Na popud Američanů byl do newyorského hotelu Baltimore svolán na 28. února 1960 ustavující konvent sjednocené exilové reprezentace, jehož se zúčastnili zástupci různých bulharských exilových politických, kulturních, vědeckých a profesních spolků z celého světa, kteří se dohodli na obnovení spolupráce.⁴³ Třetího března 1960, v den dvaosmdesátého výročí osvobození Bulharska od osmanské nadvlády, tak v New Yorku vznikl Bulharský národní výbor (*Balgarski nacionalen komitet* – BNK).⁴⁴ Ten reprezentoval početnou exilovou veřejnost, a nikoliv jen hrstku dosavadních „vůdců“, zodpovědných za dlouhodobý neutěšený stav. Situaci lze srovnat s velmi podobným restartem Rady svobodného Československa z iniciativy mladších exulantů na podzim 1972.

Nově ustavený Bulharský národní výbor představil osmibodový program, v němž se zavázal ctít takovou ústavu, která garantuje svobodnou, demokratickou, parlamentní vládu a vymezuje se vůči diktaturám zprava i zleva. Šalamounsky se tak vyhnul otázce postavení monarchie. V čele stanul Tončo Tenev, dříve poslanec a poz-

42 Viz PARASKEVOV, Vasil: Bulgarian ethnic anti-communist groups. In: ZAKE, I. (ed.): Anti-communist minorities in the U.S., s. 151–166 (viz pozn. 27).

43 Blíže viz UM, *IHRC*, f. ACEN Records 1953–72, b. 76, fol. 6.

44 *Tamtéž*, b. 35, fol. 1–7.

ději předseda Bulharského lidového zemědělského svazu v exilu. Pokračující sovětizace Bulharska pod Živkovovým vedením poskytovala výboru dostatek možností prezentovat svá stanoviska, ať už v tisku nebo na půdě Shromáždění porobených evropských národů.⁴⁵ Nejznámějším bulharským exulantem v Americe ovšem zůstal Georgi Dimitrov, který až do své smrti v listopadu 1972 přednášel, publikoval a byl mimořádně činný v ACEN,⁴⁶ Mezinárodní rolnické unii a mnoha humanitárních organizacích.

Maďaři

V Maďarsku měli komunisté mnohem horší postavení než v okolních zemích. V ostře sledovaných parlamentních volbách 4. listopadu 1945 skončili až jako třetí v pořadí, navíc se ztrátou téměř dvou milionů hlasů oproti vítězné Malorolnické straně. Široká povolební koalice byla od prvních týdnů narušována komunistickými provokacemi. První vážný konflikt se strhl o post ministra vnitra, který nakonec obsadil komunist Imre Nagy. Jeho jmenovec Ferenc Nagy, který jako vůdce Malorolnické strany stál v čele parlamentu, v únoru 1946 převzal řízení rozkmotřené vlády. Komunisté i přes své vládní angažmá usilovali o podvrácení základů demokracie. Vyprovokováním pochodů budapeštských dělníků tlačili na urychlenou socializaci průmyslu a nechávali si od Sovětů dodávat „důkazy“ o propojení demokratických stran s „reakčními a fašistickými živly“. Působením „trojských koní“ uvnitř Malorolnické strany se tento politický subjekt rozpadl na čtyři menší. Restrikce zasáhly do spolkového a veřejného života, první obětí čistek se stala katolická církev. Všechny rozhodující funkce ve státní správě se dostávaly do rukou komunistů. Slabý premiér Nagy byl v nezáviděníhodné pozici. Báł se dráždit Moskvu, zároveň si ale uvědomoval, jak on i celý demokratický tábor ztrácejí půdu pod nohama.⁴⁷

Vůdce Národního výboru pro svobodné Bulharsko Georgi Dimitrov (vlevo) při setkání s předsedou exilové Polské lidové strany Stanisławem Mikołajczykem (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

45 Především rok 1963 byl bohatý na události, které si zasluhovaly ostrou reakci. Todor Živkov tehdy na zasedání politbyra Komunistické strany Bulharska přímo navrhl zkoprněným soudruhům připojení Bulharska k SSSR formou federace. Ze záměru nakonec sešlo kvůli vlně protestů mezi straníky i pro vlašný přístup Nikity Chruščova.

46 *Tamtéž*, b. 23, fol. 4–6.

47 Blíže k vnitropolitickému vývoji viz IRMANOVÁ, Eva: *Maďarsko v éře sovětizace: Mezinárodní a politické aspekty*. Ústí n/L., Albis international 2008.

V květnu 1947 přešli komunisté do finálního útoku. V době, kdy Nagy trávil dovolenou ve Švýcarsku, přišla komunisty ovládaná policie s obviněním, že premiér je v kontaktu s reakční pravicí a připravuje protisovětský puč. Měl se neprodleně vrátit do vlasti, aby čelil vznesenému obvinění, což prakticky znamenalo, že ho zde čekalo zatčení. Ferenc Nagy si zvolil cestu, kterou mnozí jeho kritici označili za zbabělý handl. Rezignoval na funkci předsedy vlády, mohl ale setrvat ve Švýcarsku a z Maďarska za ním byl v osobním vlaku vypraven malý syn a osobní majetek. Příští parlamentní volby 31. srpna 1947 již byly plně v rukou komunistů a pronásledovaní exponenti někdejší Malorolnické strany spolu s křesťanskými demokraty hromadně prchali na Západ. O několik měsíců později je doplnili sociální demokraté, kteří se po vnitropolitické likvidaci pravice ocitli další na řadě. Cesty exulantů směřovaly především do Spojených států, kde početná menšina v Ohio, New Jersey a New Yorku úspěšně lobbovala za jejich přijetí u místních orgánů. Maďarský exil obecně se těšil z řady výhod plynoucích ze silného postavení amerických Maďarů. Americko-maďarská federace, založená již v roce 1906, byla nejvlivnějším maďarským krajanským spolkem a zaslala na podporu uprchlíkům několik milionů dolarů.

Krajané měli rovněž hlavní podíl na založení a prvotním financování Maďarského národního výboru (*Magyar Nemzeti Bizottság* – MNB) v listopadu 1947 v New Yorku. Jeho členská základna brzy nabobtnala na padesát tisíc osob, ve stočlenném výkonném výboru se koncentrovala řada věhlasných osobností politického, uměleckého a vědeckého života. Zpočátku se zdálo, že koexistence rozličných politických proudů uvnitř výboru bude téměř idylická. Maďaři se obdivuhodně semknuli a věnovali veškeré úsilí záchraně spoluobčanů z marasmu uprchlických táborů. Výbor zaštitil několik vznikajících organizací na pomoc běžencům, maďarské exilové společenství, zejména na východním pobřeží USA, se změnilo v jednu velkou humanitární organizaci.

Problém nastal v okamžiku, kdy se začala přetřásat úloha konkrétních jednotlivců v čele Maďarského národního výboru. Nárok na vedení exilu si činila řada osobností. V první řadě to byl Tibor Eckhardt, zakladatel Malorolnické strany, doyen parlamentních lavic, poté diplomat a zástupce Maďarska v předválečné Společnosti národů.⁴⁸ Ve Spojených státech žil již od roku 1941, zůstával však ve styku s regentem Miklosem Horthym, který zemi zatáhl do války po boku nacistického Německa. Eckhardt se těšil všeobecnému uznání mezi krajaney, i když mu nově příchozí Maďaři, spíše neoprávněně, vytykali antisemitské názory. O vedoucí exilovou funkci stál také monsignor Béla Varga, bývalý předseda maďarského parlamentu, a Ferenc Nagy. Mimo centrum dění zůstával protřelý diplomat ze Společnosti národů Pál Auer, který převzal vedení pařížské kanceláře Maďarského národního výboru.⁴⁹

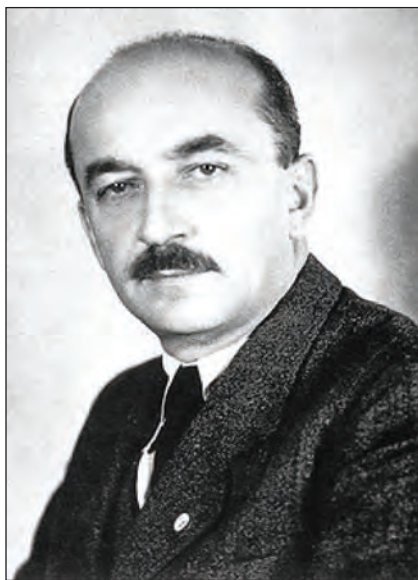
48 Viz KÁDÁR LYNN, Katalin: *Tibor Eckhardt: His American years 1941–1972*. Boulder (Colorado), East European Monographs 2007, s. 156–173.

49 Vedle New Yorku a metropole nad Seinou měl výbor úřadovny v další dvacítké hlavních měst. Zástupci výboru ve Španělsku a Portugalsku, bývalí diplomaté v těchto zemích, měli nadále právo používat maďarské pasy. Všude po světě se navíc podařilo udržet mimo organizace výboru bývalé členy Šípových křížů a dalších fašistických elementů.

Eckhardt, Varga i Nagy patřili k Malorolnické straně, ovšem velmi záhy v exilu se mezi nimi nakupily rozpory. Nagy byl přesvědčeným republikánem, který hlásal vybudování národa na etnickém základě. Ač nezapomínal zdůrazňovat, že je jedním z mála legitimně zvolených zástupců maďarského lidu, a má tedy právo vést zahraniční akci, reálně jeho vliv klesal. Jednak mnoho času věnoval aktivitám v rámci Mezinárodní rolnické unie, především však čelil neustálé kritice za spolupráci s komunisty ve vládě a kvůli okolnostem svého odchodu z funkce premiéra. Konzervativní Tibor Eckhardt naopak usiloval o znovunastolení monarchie a zastával myšlenku „velkých Uher“, zahrnujících území, jež k nim patřilo před první světovou válkou. Když se k tomu přidala Vargova ctižádostivost a nadstandardní kontakty s Vatikánem, zrodilo se ve vedení maďarského exilu destruktivní konkurenční prostředí. Naprosto bezpředmětné debaty o budoucím uspořádání státu zbytečně štěpily síly. Naštěstí pro exil a naneštěstí pro Maďarsko však nebyla nouze o dramatické události, které komunitu v zahraničí semkly.

První velká kampaň Maďarského národního výboru počátkem roku 1949 měla za cíl upozornit americkou veřejnost na zatčení populárního kardinála Józsefa Mindszentyho, arcibiskupa z Ostrihomi. Třiadvacátého prosince 1948 ho znenadání unesla tajná policie, obvinila ze špionáže, obchodování na černém trhu a přípravy komplotu. V lednu kardinál stanul před lidovým tribunálem, který vykl ortel doživotního vězení. Současně byla rozpoutána celostátní kampaň proti duchovním, na jejímž konci bylo více než čtrnáct set zatčených. Osmadvacátého dubna 1949 uspořádal Maďarský národní výbor s velkou slávou svůj první sjezd v New Yorku a osud Mindszentyho spolu s přípravou ostré rezoluce západním vládám a Organizaci spojených národů patřily k hlavním tématům jednání.

Řevnivost mezi politickými vůdci se však prohlubovala. Tibor Eckhardt v dubnu 1954 rezignoval na svou funkci ve výkonném výboru a nadále vedl pouze maďarskou delegaci ve Shromáždění porobených evropských národů.⁵⁰ Maďarský národní výbor ovládl organizačně nepřilíš schopný Ferenc Nagy se svým křídlem, což mělo za následek další tříštění. Výbor *de facto* přestal fungovat. Nový impuls přirozeně

Ferenc Nagy (1903–1979), poválečný předseda Malorolnické strany, po osvobození několik měsíců předseda Národního shromáždění a poté do května 1947 premiér maďarské vlády (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

50 Blíže viz UM, IHRC, f. ACEN Records 1953–72, b. 38, fol. 1–10.

přinesl maďarský podzim 1956. Exiloví politici psali články, poskytovali interview, leštili kliky u mocných amerických přátel a snažili se využít ACEN k vyburcování netečné Organizace spojených národů i veřejného mínění na Západě. Prozřetelně se však vyhýbali ovlivňování událostí přímo v Maďarsku. Nechtěli na exil přivolat obvinění, že vybízí občany k porušování zákonů a násilí. Dva zástupci Maďarského národního výboru se objevili v Budapešti během oněch několika dní, kdy bylo město svobodné, účelem jejich návštěvy ale bylo navázat zpřetrhané kontakty s někdejšími spolustraníky.

Jen během října 1956 uprchlo na Západ patnáct tisíc Maďarů, kteří se ocitli v nuzných táborových podmínkách. Tibor Eckhardt svolal do New Yorku vrcholnou schůzku nejvlivnějších Američanů maďarského původu, z níž vzešla iniciativa k založení nové humanitární organizace na pomoc exulantům. Tak 29. října 1956 vznikla organizace První pomoc pro Maďarsko,⁵¹ která nejenže pořádala finanční sbírky a zasílala oděvy a potraviny exulantům, ale prostřednictvím Červeného kříže zásobovala léky i bojující přímo v Maďarsku.⁵² Do konce roku 1956 opustilo Maďarsko celkem na dvě stě tisíc lidí, z toho třicet tisíc bylo dopraveno do tábora Kilmer v New Jersey. Americké humanitární organizace zorganizovaly pro tyto nové imigranty vlastní sbírky a rekvalifikační programy.

Monsignore Béla Varga (1903–1995, vlevo), jeden ze zakladatelů Malorolnické strany a do poloviny roku 1947 předseda poválečného maďarského parlamentu, spolu s předválečným předsedou Malorolnické strany a diplomatem Tiborem Eckhardtem (1888–1972), který již v roce 1941 emigroval do Spojených států. Vargovi se jako jednomu z nemnoha představitelů poválečného politického exilu ze zemí střední a východní Evropy poštěstilo vrátit se po pádu komunismu do vlasti (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

51 Funkce čestného předsedy se ujal americký exprezident Herbert Hoover.

52 Viz FAI-PODLIPNIK, Judith: One goal, many paths. In: ZAKE, I. (ed.): *Anti-communist minorities in the U.S.*, s. 87–107 (viz pozn. 27).

Právě v této době se naskytla šance ukázat jednotu politického vedení maďarského exilu, jeho členové ji však pro neschopnost uhasit staré spory propásli. Maďarský národní výbor zcela ukončil činnost a důvěru exilové veřejnosti se poté pokoušela získat Maďarská rada (*Magyar Bizottság*), ustavená roku 1958. Poválečná generace exulantů v ní ztratila rozhodující slovo, výkonný výbor naopak doplnili „šestapadesátníci“, včetně několika vůdčích osobností maďarské revolty. Zmínit lze například velitele pozemních revolučních sil v Budapešti Bélu Királyho nebo primátora města Józsefa Kövágó. Vývoj mezinárodní situace nicméně v dalších letech degradoval i Maďarskou radu na spíše debatní než politický spolek, ač se její představitelé snažili přesvědčovat o opaku.

Poláci

Nejaktivnější, nejpočetnější, ale zároveň nejproblematictější ze všech poválečných exilů byl bezpochyby ten polský. Poláci ve Velké Británii a Spojených státech úspěšně budovali vlastní vzdělávací instituce, umělecké akademie, knihovny, studijní ústavy či nakladatelství, které nejenže přežily všechny politické vřavy, ale poskytly i solidní základ zahraniční vědecké, umělecké a publikační činnosti, jejíž význam byl uznáván nejen v západním světě, ale postupem času i v samotném Polsku. Polští krajané v USA navíc měli nezanedbatelný politický vliv ve státech New York, Pensylvánie, Illinois, Michigan, Massachusetts či Maryland,⁵³ který neváhali uplatňovat ve prospěch věci exilu. Jeho vůdci však naneštěstí nedokázali mimořádně příznivých podmínek využít a marnili čas (podobně jako mnozí kolegové z jiných zemí) mocenskými boji a vzájemným obviňováním z kolaborace s komunisty.

Prapůvod hlubokých zákopů v polském protikomunistickém exilu spadá zřejmě již do června 1945, kdy se předseda válečné exilové vlády v Londýně Stanisław Mikołajczyk, nástupce tragicky zemřelého generála Sikorského, slavně navrátil do vlasti a převzal funkci místopředsedy nového kabinetu a ministra zemědělství. Poválečná koaliční vláda národní jednoty byla už pod silným vlivem komunistů a zavázala se respektovat posuny hranic, výměnu obyvatelstva i další kontroverzní rozhodnutí Velké trojky na jaltské konferenci. Exiloví Poláci však Jaltu odmítali a považovali ji za zradu, stejně jako Mikołajczykovo neslavné vládní angažmá.

Poláci bojovali za osvobození své nacisty okupované země po celých šest let druhé světové války a přinesli tomu velké oběti. Polsko vyšlo z války formálně jako vítězný, ve skutečnosti ale jako poražený a – stejně jako už několikrát v minulosti – ponížený stát, o jehož osudu rozhodly velmoci. Jaltská konference, kde padla klíčová rozhodnutí, se stala v očích většiny Poláků symbolem pádu do sovětského područí a zrady západních spojenců. To je klíčový moment, jenž zásadně ovlivňoval vývoj polského exilu na Západě. S počátkem studené války pak exiloví Poláci

53 V listopadu 1960 zvítězil senátor John F. Kennedy v prezidentských volbách zejména díky podpoře těchto států. Poláci jednoduše dali přednost kandidátovi, který se hlásil jako oni k římskokatolické církvi.

považovali za své morální právo požadovat pomoc Západu, aby zbavili domovinu komunistické nadvlády. Díky dostatečným finančním prostředkům, vlivné menšině ve Spojených státech a úzkým kontaktům v nejvyšších patrech britské politiky byli zpočátku nezávislí na finanční pomoci zvenčí a těšili se všeobecnému uznání.⁵⁴ Jejich mocenská centra v Londýně, Paříži a New Yorku však nebyla schopna dohodnout se na jednotném postupu.

Po zmanipulovaných volbách v Polsku 5. února 1947 nastoupil do prezidentského úřadu vůdce komunistů Bolesław Bierut a následné represe donutily mnohé politiky opustit zemi. V říjnu uprchl za pomoci americké ambasády i Mikołajczyk. Příchod bývalého vicepremiéra a dalších osobností podílejících se na vládě s komunisty do Spojených států roznítil v tamní polské komunitě negativní vášně. Jakmile začaly přípravy na ustavení exilového „národního výboru“, bylo třeba počítat s tím, že Mikołajczyk bude bojovat o zastoupení své frakce v řídicích orgánech. Počátkem roku 1948 byl u založení exilové Polské lidové strany, které v Polsku dříve předsedal.

Stanisław Mikołajczyk (1901–1966, vlevo), v letech 1943 a 1944 předseda polské exilové vlády v Londýně, poté předseda Polské lidové strany a do léta 1947 vicepremiér koaliční vlády, v družném hovoru s maďarským exilovým vůdcem Ferencem Nagyem (uprostřed) a předsedou Srbského ústředního národního výboru v exilu Konstantinem Fotičem (1891–1959), předválečným ministrem a posledním jugoslávským vyslancem ve Washingtonu před nástupem komunistů (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

54 Viz PIENKOS, Donald: The Polish American Congress: Polish Americans and the Politics of Anti-Communism. In: ZAKE, I. (ed.): *Anti-communist minorities in the U.S.*, s. 25–41.

Vyrostl mu však zdatný konkurent v osobě Stefana Korboňského, vůdce Varšavského povstání a hrdiny celého protinacistického odboje, který na poslední chvíli unikl smrti.

Korboňski se rovněž hlásil k lidové straně, avšak brzy se s dalšími spolustraníky vzepřel Mikołajczykovi autoritářskému vedení a bez jeho svolení vstoupili do Polské politické rady (*Polska Rada Polityczna* – PRP), kterou založily v Londýně kruhy blízké válečné exilové vládě. Mikołajczyk usiloval o založení „národního výboru“ ve Spojených státech a existenci konkurenční exilové organizace v Británii odmítal. Korboňského vstup do ní považoval za zradu a všechny „neposlušné“ nechal vyloučit ze strany. Velmi nerozumně se tak připravil o schopného a uznávaného spolupracovníka, ba co víc, postavil jej proti sobě. Nesmiřitelná rivalita mezi Mikołajczykem a Korboňským pak dramaticky ovlivňovala celý polský exil. Korboňski se stal v roce 1950 předsedou americké pobočky Polské lidové strany, která si brzy získala důvěru Američanů i exilové veřejnosti. Mikołajczykova skupina naproti tomu

Stefan Korboňski (1901–1989), politik Polské lidové strany, jeden z vůdců polského protinacistického odboje a Varšavského povstání. V roce 1947 byl ještě zvolen do Sejmu, musel však uprchnout do exilu (foto převzato z internetových stránek www.en.korbonski.ipn.gov.pl.)

v květnu 1950 dosáhla založení Polského národního demokratického výboru (*Polски Komitet Narodowo Demokratyczny* – PKND), jehož předsedou se stal křesťanský demokrat a bývalý ministr spravedlnosti Karol Popiel. Díky vedoucím funkcím v Mezinárodní rolnické unii si Mikołajczyk zajistil širokou podporu evropských agrárních stran v exilu, leč klíčové sympatie polských exulantů nadále ztrácel.⁵⁵

Oba tábory si uvědomovaly zhoubný vliv dvojkolejného vedení exilu a v květnu 1951 se pokusily připravit plán sjednocení a založení Rady národní jednoty. Uskutěčnilo se několik schůzek, které však podle očekávání ztroskotaly kvůli osobním animozitám mezi Korboňským a Mikołajczykem, ale také kvůli neochotě Výboru pro svobodnou Evropu podporovat polské politiky v Londýně, kteří nebyli zcela pod americkou kontrolou. Obecně ale Američané hleděli s nelibostí na tříštění sil

55 Viz LEICH, J. F.: *Great Expectations*, s. 188–190 (viz pozn. 8).

v exilových organizacích, což vyústilo právě v založení Shromáždění porobených evropských národů v roce 1954.

Pokud se však domnívali, že tím zklidní rozbouřené vody polského exilu, přepočítali se. Naopak, v případě polské národní delegace ve shromáždění nastala ojedinělá a poměrně kuriózní situace. Dvacátého září 1954 byla odsouhlasena pravidla pro zastoupení ve shromáždění, podle nichž každá organizace s národním (tedy nejvyšším) stupněm členství mohla vyslat šestnáctičlennou delegaci. Šarvátky o právo nominovat tyto osoby se objevily ve všech exilových reprezentacích, jediní Poláci se ale nedokázali dohodnout ani přes všechny prosby, urgency a výhrůžky.⁵⁶ Nakonec muselo ustoupit ACEN a povolit dvě samostatné polské delegace po osmi členech, z nichž jednu tvořili zástupci Polského národního demokratického výboru v čele s Karolem Popielem a druhou zástupci americké sekce Polské lidové strany pod vedením Stefana Korboňského.⁵⁷ Rovnováha sil však netrvala dlouho. Již koncem roku 1954 dva členové Mikołajczykovy delegace přešli ke konkurenci,⁵⁸ a tím bylo o vítězi v ubíjejícím zápoleh fakticky rozhodnuto. Mikołajczyk poté pocítil pokles finanční podpory i mezinárodního uznání, což ve spojení s jeho diktátorskými manýrami a výbušnou povahou mělo devastující účinek na fungování celého jeho „národního výboru“.

V září 1955 zasáhlo znovu Shromáždění porobených evropských národů pod americkou protekcí a zamíchalo kartami v polské delegaci, když jedenáct křesel přiřklo Korboňského skupině, zatímco na Mikołajczykovu zbylo pouhých pět. Polský národní demokratický výbor poté v lednu 1957 rozhodl o ukončení spolupráce a shromáždění opustil. Od Mikołajczyka se odklonili další příznivci, sám expremiér se ocitl v izolaci a rozepře s téměř celým polským exilem ho provázely až do konce. Vážná nemoc a smrt 13. prosince 1966 ho paradoxně ochránily před tím, aby byl potupně zbaven všech zbývajících funkcí v exilových organizacích. Naopak význam Stefana Korboňského ve Shromáždění porobených evropských národů rostl každým měsícem.⁵⁹ Jako předsedající v roce 1959 pobíral slušnou měsíční apanáž ve výši 985 dolarů, absolvoval medializované turné po Dálném východě, publikoval a patřil k nejaktivnějším mluvčím „porobených národů“.⁶⁰

56 Ke konfliktu ohledně polské delegace v ACEN viz MAZURKIEWICZ, Anna: The Cleavage within the Polish Delegation to the ACEN 1954–1972. Příspěvek autorka přednesla na výročním zasedání Polsko-amerického historického sdružení (*Polish American Historical Association*) dne 26.6.2010 a laskavě poskytla jeho text autorovi této studie.

57 Blíže viz UM, *IHRC*, f. ACEN Records 1953–72, b. 40, fol. 4–11.

58 Byli to právník Stanisław Olszewski a Feliks Gadomski, redaktor polské sekce Rádía Svobodná Evropa.

59 Viz MAZURKIEWICZ, Anna: Wybrane aspekty działalności Stefana Korbońskiego w Zgromadzeniu Europejskich Narodów Ujarzmionych. Příspěvek autorka přednesla na konferenci „Sledovat, neutralizovat, rozbít: Stefan Korboński a politická emigrace jako objekt zájmu rozvědky PLR v letech 1945–1989“, kterou uspořádal polský Ústav paměti národa ve Varšavě ve dnech 24.–25.3.2010, a poskytla jej laskavě autorovi této studie.

60 Korboński byl zvolen předsedajícím ACEN v letech 1958, 1966 a 1971, úřadujícím předsedou v roce 1955, místopředsedou v letech 1960 a 1965. Po převodu ACEN na soukromou společnost v květnu 1972 se stal na příštích dvanáct let jejím ředitelem.

Polským exulantům hrozilo, že také utopí svou akceschopnost v nesmyslných politických třenicích. V patové situaci se však dokázali rychle přeorientovat ze sféry politiky na oblast kultury a umění. Uvědomovali si, že národní kultura doma čelí nevybíravé sovětizaci, a proto na sebe v exilu vzali těžký úkol zachovat polskou kulturní svébytnost pro další pokolení. Založili Polský ústav umění a věd v Americe (*Polski Instytut Naukowy w Ameryce*), celou řadu archivů, knihoven, časopisů a špičkových vědeckých center. Jejich mimořádně bohatá činnost exulantům pomáhala zapomenout na strasti spojené se životem ve vyhnanství.

Rumuni

Komunistům v Rumunsku ztěžoval postup mimořádně populární mladý král Michal I., syn lehkomyšlného a proklínaného Carola II., který už v roce 1940 musel opustit zemi.⁶¹ Michal naopak v srpnu 1944 stál za svržením Antoneskova fašistického režimu, vyhlásil válku Německu a jmenoval koaliční vládu, která zemi spravovala první dva poválečné roky. Komunisté v ní obsadili pouze tři křesla, zato na klíčových ministerstvech obrany, vnitra a zemědělství.

Předseda vlády ze Zemědělského svazu Petru Groza hrál riskantní hru a neměl zrovna čisté svědomí. Snažil se držet komunisty na uzdě, avšak ruku v ruce s tím systematicky likvidoval liberální opozici. Volby, několikrát odložené až na listopad 1946, sice skončily nadějně pro demokratické strany, ale stálá přítomnost sovětské armády na rumunském území, první fáze politických procesů, znárodnování průmyslu, kolektivizace zemědělství, hladomor a komunistická kontrola silových ministerstev, to vše nevěstilo poklidný vývoj v nejbližších měsících. Groza se postupně stal bezbrannou loutkou v rukách komunistů, kterým poté stál v cestě už jen král Michal I. jako osamělý bojovník za demokracii. Nejprve byl v létě 1947 izolován ve svém letním sídle a poté vydírán Grozovou vládou, aby odstoupil. Učinil tak 30. prosince a přesně o měsíc později odcestoval do Švýcarska, zatímco noví vládcí změnili Rumunsko dle příkazů z Kremlu na „lidovou republiku“.⁶²

Několik významných osobností odmítlo podílet se na výstavbě plíživě totalitního státu a vyhledalo útočiště na Západě ještě před volbami v roce 1946. Prvním neformálním vůdcem rumunského exilu se stal generál Nicolae Rădescu, králův mentor, který byl za války pro kritiku rumunsko-německého spojení vězněn a po pádu Antoneskovy diktatury se vyšvihl do čela generálního štábu armády. V krátkém údobí v zimě 1944/1945 zastával funkci premiéra, komunisté však vyprovokovali

61 Po obsazení Bukoviny Sovětským svazem v létě 1940 byl Carol II. nucen 6. září abdikovat a trůn předat devatenáctiletému synovi Michalovi. Poté se spolu s dlouholetou milenkou Elenou Lupeskovou odebral v královském vlaku do vyhnanství, kam údajně vyvezl až 50 milionů dolarů v hotovosti a 20 milionů dolarů v uměleckých předmětech (sbírky malíře El Greka). Proslulý divokým a hýřivým životem, ani v pozdějších letech se příliš nepodílel na pomoci protikomunistickému exilu. Pobýval v Mexiku, Brazílii a Portugalsku, kde 4.4.1953 zemřel.

62 Viz WEGS, J. Robert – LADRECH, Robert: *Evropa po roce 1945*. Praha, Vyšehrad 2002, s. 44 n.

Rumunský diplomat Brutus Coste (1910–1985), mimo jiné chargé d'affaires ve Washingtonu, v letech 1955 až 1965 působil jako generální tajemník ACEN (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

protivládní demonstrace, při nichž bylo zastřeleno několik lidí, a přes královu ochranu se nad generálem stahovala mračna. Byl sledován, sovětské vedení ho zařadilo na černou listinu a nakonec nechalo rudoarmějce obsadit královský palác, aby Michala I. donutilo Radeska odvolat. Ten poté vyhledal útočiště na britské ambasádě a ještě v roce 1946 odešel do Spojených států, kde okamžitě zahájil politickou práci.

V listopadu 1947 se k němu připojil diplomat Brutus Coste, který měl za sebou bohaté zkušenosti z Paříže, Londýna a Washingtonu. Od roku 1942 do konce války působil na zastupitelství v Lisabonu, poté se dostal do konfliktu s Grozovou vládou, neplnil její nařízení a zároveň odmítal vydat vybavení a dokumenty svého úřadu. Od počátku svého exilového působení v médiích upozorňoval americkou veřejnost na nebezpečí komunismu. Napsal stěžejní dílo o možnostech americké propagandy do východní Evropy,⁶³ stovky článků a studií, pro americkou televizní stanici NBC pravidelně připravoval zahraničněpolitické

komentáře. Působil také na amerických univerzitách a v roce 1954 našel široké uplatnění ve Shromáždění porobených evropských národů, když byl zvolen jejím generálním tajemníkem. O úspěšnosti jeho mise svědčí fakt, že tuto funkci posléze sedmkrát obhájil.⁶⁴ Coste vybudoval takzvaný *Tuesday Panel* – pravidelná setkání reprezentací jednotlivých národních exilů, na nichž se (vždy první úterý v měsíci) debatovalo o politických otázkách a domlouvala se společná vyjádření pro média. Z těchto setkání mimo jiné vzešla takzvaná Filadelfská deklarace⁶⁵ z 11. února 1951, v níž sto devadesát pět vrcholných představitelů protikomunistických exilů požadovalo osvobození národů Evropy od komunismu.⁶⁶

Další velkou posilu rumunského exilu představoval politik, právník, spisovatel a editor známé literární revue *Viata românească* (Rumunský život) Constantin Vișoianu. Kromě působení v Rumunsku si vyzkoušel kariéru diplomata v Haagu, Varšavě a při Společnosti národů. V roce 1944 jako ministr zahraničí dohadoval podmínky příměří se Sovětským svazem. Na podzim 1946 odešel do Spojených států

63 COSTE, Brutus: *The Political Premises of Successful Propaganda to Eastern Europe*. New York, Mid-European Studies Center 1950.

64 Blíže viz UM, IHRC, f. ACEN Records 1953–72, b. 23, fol. 7 n.

65 Deklarace cílů a zásad osvobození národů střední a východní Evropy (*Declaration of the Aims and Principles of Liberation of the Central and Eastern European Peoples*).

66 Viz LEICH, J. F.: *Great Expectations*, s. 194 (viz pozn. 8).

spolu s dalšími představiteli perzekuované Národní rolnické strany a Liberální strany.

Rumunský národní výbor (*Comitetul National Român*) ve své první podobě se zrodil v lednu 1948 z iniciativy Nicolae Rădeska, který stanul v jeho čele. Vedle Costeho a Vișoiana k význačným zakládajícím členům patřil bývalý ministr financí Alexandru Cretzianu, díky němuž se do exilu podařilo vyvézt malou část národního pokladu, exministr letectví Nicolae Caranfil, předseda jedné z největších rumunských mládežnických organizací Mihail Fărcășanu, bývalí ministři zahraničí Grigore Gafencu a Grigore Niculescu Buzesti a poslanci Augustin Popa a Iancu Zissu. Zbytek členů tvořili výhradně diplomaté. Výbor díky širokým finančním možnostem zakládal své pobočky od Argentiny po Izrael, organizoval humanitární pomoc pro uprchlíky v táborech, vydával periodika *Romania* v New Yorku (1956–1973) a *La Nation Roumaine* v Paříži (1948–1973). Z popudu krále Michala I., který se velmi živě zajímal o dění v exilové komunitě a byl v pravidelném styku s výborem,⁶⁷ byl založen také Královský institut Carola I., který vydával informační materiály a knihy exilových autorů, pořádal přednášky, poskytoval univerzitní stipendia.⁶⁸

I přes dobrou výchozí pozici Rumunského národního výboru se uvnitř něj brzy rozhořel spor mezi dvěma křídly, který se točil kolem osoby Nicolae Rădeska. Podle Cretziana a Vișoiana již pětasedmdesátiletý generál neměl dostatek sil pro náročné vyjednávání a cestování po světě. Pro řadu sponzorů výboru byl navíc nepřijatelný kvůli předválečnému působení v extrémně pravicových spolicích. Za generálem

Constantin Vișoianu (1897–1994) působil před válkou jako diplomat, po osvobození Rumunska se na několik měsíců stal ministrem zahraničí. Od roku 1950 stál čtvrt století v čele Rumunského národního výboru a nakonec se dožil pádu komunismu (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

67 Michal I. měl k dispozici částku okolo půl milionu švýcarských franků, musel tedy žít v nerosvratelně skromnějších podmínkách než jeho otec Carol II., který utrácel státní miliony v přímořských letoviscích a o záležitosti exilu se nezajímal. Michal I. se proto se svým otcem odmítl v zahraničí setkat.

68 Viz RITIVOI, Andrea Deciu: Talking the (political) talk: Cold war refugees and their political legitimation through style. In: JOHNSTONE, Barbara – EISENHART, Christopher (ed.): *Rhetoric in detail: Discourse Analysis of Rhetorical Talk and Text*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishers 2008, s. 33–57.

naopak pevně stáli Coste a Gafencu. V létě 1950 se i přes varování Američanů a přímluvy Michala I. Rumunský národní výbor rozštěpil. Čtyři zakládající členové včetně Rădeska jej opustili a prakticky přenechali volné pole působnosti Constantinu Vișoianovi. Ten převzal předsednictví reorganizovaného výboru a s neutuchajícím elánem se pustil do boje na dálku s bukureštským režimem. Díky výhodné finanční situaci mohl Rumunský národní výbor až do poloviny padesátých let působit mnohem nezávisleji na Výboru pro svobodnou Evropu než ostatní jmenované „národní výbory“. Malý zájem krajanů o jeho činnost spolu s uvolňováním napětí mezi Západem a Východem však zákonitě vedly k útlumu Vișoianova kulturního, publikačního a osvětového snažení.⁶⁹ V čele výboru nicméně tento schopný organizátor setrval až do jeho rozpuštění na jaře 1975 a jako jeden z mála z poválečné generace exulantů se dožil i pádu komunismu. Zemřel v šestadevadesáti letech 4. ledna 1994. Dočkal se i král Michal I., jehož návštěvu v Rumunsku o Velikonocích 1992 si nenechaly ujít statisíce přihlížejících.

Litevci, Lotyšši, Estonci

Předchozí stručný přehled byl věnován exilovým organizacím „velkých“ národů (kromě Albánců), které díky podpoře americké strany disponovaly řadou nástrojů, jak o svých cílech informovat veřejnost. Jak s tímto privilegiem ten který „národní výbor“ dokázal naložit, je již jiná věc.

Nesmíme však zapomínat ani na ostatní „porobené evropské národy“, které byly hendikepovány svou výrazně menší početností nebo problematickým mezinárodním postavením a jejichž exilové reprezentace proto musely o své uznání na Západě bojovat. Exiloví zástupci národů Jugoslávie a pobaltských zemí si uvědomovali svou zranitelnost a nevýhody oproti ostatním. Pobaltí bylo za přihlížení Západu znovu připojeno k Sovětskému svazu, Titova Jugoslávie po roztržce se Stalinem představovala důležitého partnera na Balkáně pro Američany, a zejména Brity. „Separatistické“ reprezentace jednotlivých národů Jugoslávie tedy měly jen minimální šanci na mezinárodní uznání.

Litevcům, Lotyšům a Estoncům bylo umožněno založit plnohodnotné „národní výbory“, čerpat peníze ze zmrazených kont v amerických bankách a účastnit se zasedání ACEN, ovšem kvůli malému počtu pracovníků nepatřily aktivity těchto tří „národních výborů“ mezi nejvýznamnější. Určitou výjimku tvořil Výbor pro svobodné Lotyšsko (*Latviešu brīvs konsilījs*), opírající se o silnou komunitu krajanů.⁷⁰ Vznikl v červenci 1951 díky úsilí předválečného velvyslance nezávislého Lotyšska ve Washingtonu Julijise Feldmanise a se skromným personálem o třech až šesti osobách upozorňoval na násilnou sovětizaci země. S tímto záměrem také vydával magazín *Latvijas Brīvībai* (Za lotyšskou svobodu). Spíše než ve Spojených státech

69 Blíže viz UM, *IHRC*, f. ACEN Records 1953–72, b. 76, fol. 5.

70 Viz ZAKE, Ieva: *American Latvians: Politics of a refugee community*. New Brunswick (New Jersey), Transaction 2010, s. 89–125.

soustředil činnost ve Stockholmu, odkud důmyslnými trasami přes Balt pašoval informační brožury a literaturu do vlasti. Po kubánské revoluci a socialistických experimentech v dalších zemích Latinské Ameriky to byli především pobaltská exulanti, kdo v tisku varoval před přílišnou vstřícností k Sovětům. Sovětský Výbor státní bezpečnosti (KGB) na oplátku nasadil do nejvyšších míst exulantských komunit své agenty, kteří ve výborech rozdmýchávali rozvratné tendence. Pobaltské exilové organizace byly sice obecně známy svou obdivuhodnou soudržností, nicméně zároveň v nich působilo několik osob, jež vyvolávaly názorové střety. Když agenti KGB navíc přilili olej do ohně v podobě zfalšovaných dokumentů či svědectví, výsledkem bylo několik vleklých krizí. Přispívala k nim problematická minulost některých osob. Mezi činovníky Výboru pro svobodné Lotyšsko patřil například major Vilis Hazners, za války velitel pořádkových oddílů, které se účastnily genocidy třiceti tisíc Židů. Ve Spojených státech byl v sedmdesátých letech souzen a pro nedostatek důkazů osvobozen.

Výboru pro svobodné Lotyšsko dlouhá léta předsedal Vilis Māsēns. Po pestré diplomatické kariéře od roku 1950 pracoval ve Spojených státech pro Mezinárodní červený kříž, v roce 1954 byl pověřen řízením přípravného výboru Shromáždění porobených evropských národů. Doplnoval ho Alfrēds Bērziņš, před válkou organizátor paramilitárních Lotyšských národních gard (*Aiszargi*), bývalý poslanec, ministr pro veřejné záležitosti a zahraničí. V exilu vešel ve známost jako editor periodika *Baltic Review* a zastával vedoucí funkce v několika organizacích amerických Lotyšů.

Pro pořádek uvedme jméno Vaclovase Sidzikauskase, profesí diplomata, který v letech 1952 až 1973 předsedal Výboru pro svobodnou Litvu (*Lietuvos laisvės komitetas*), a jeho zástupce Antanase Trimakase. Politik a filozof Leonhard Vahter byl předsedou Výboru pro svobodné Estonsko (*Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides*) a sekundoval mu Karl Selter, v letech 1938 a 1939 ministr zahraničí, spolu s Johannesem Klesmeetem, bývalým ministrem spravedlnosti, který spravoval ústředí estonských exilových organizací ve Stockholmu.

Zmínka o pobaltském exilu v této práci vychází z podobného časového údobí, v němž výbory svobodných Litevců, Lotyšů a Estonců působily vedle komitétů ostatních národů, z úzké kooperace s nimi, a především ze společného národního člen-

Brožura o Estonsku z produkce ACEN
(foto ze soukromého archivu autora)

ství ve Shromáždění porobených evropských národů. Americké exilové organizace Rusů, Ukrajinců, Bělorusů a dalších etnik Sovětského svazu, s nimiž se srovnání také nabízí, vznikaly na poněkud rozdílných základech, a především v jiné době. Jejich výzkum pak vyžaduje specifický přístup a seznámení se zcela odlišnými prameny. Připomeneme-li jen ty nejvýznamnější, o činnosti Ukrajinského kongresu, Bělorusko-americké asociace či bělogvardějských spolků ve Spojených státech se zmiňuje celá řada studií věnujících se obecně fenoménu ruských, ukrajinských či běloruských exulantů.⁷¹

Srbové, Chorvaté, Slovinci

Specifickým případem poválečného exilu jsou Srbové, Chorvaté a Slovinci, tři z národů bývalé Jugoslávie. Na sedmdesát tisíc jugoslávských běženců se tísnilo v italských a rakouských táborech, celé roky bez nadějných vyhlídek na lepší život. Stejně tak političtí vůdci emigrace naráželi na odmítavý postoj západních velmocí angažovat se pro jejich věc. Pozici měli ztíženou také kvůli popularitě, které se Titovi komunisté, stále více se vzdalující linii Moskvy, doma těšili. Titova nesmírná autorita a aureola válečného hrdiny společně s vizí socialistické federace národů Jugoslávie legitimizovaly v očích většiny obyvatel nastoupený vývoj pod vedením komunistů. Zkorumpovaná parlamentní monarchie po roce 1918 i bratrovražedné boje mezi jugoslávskými národy za druhé světové války měly za následek především bídu a utrpení obyvatelstva. Osvoboditel Tito od roku 1945 sliboval lepší budoucnost a klerikální, agrární či liberální kruhy, které se zkompromitovaly v některém z předchozích režimů, neměly naději na úspěch. Jejich představitelům stejně jako bývalému králi Petaru II. nezbylo než odejít do exilu.

Komunistický režim zbavil Petara II. i zbytek dynastie Karadžordževičů majetku, občanských práv a provždy jim zakázal návrat do vlasti. Mladý monarcha s celým svým štábem přicestoval 27. dubna 1948 do Spojených států a pokoušel se zde navázat oficiální rozhovory s nejvyššími politickými kruhy. Považoval se za hlavního mluvčího Jugoslávčů v exilu, avšak dominantní pozici převzaly jednotlivé národní proudy, které po osvobození už nepočítaly s návratem monarchie ani se soužitím v jednom státním celku a Petarovu autoritu odmítaly přijmout. Král se dostal do vážných finančních potíží a postupně rezignoval na veřejné aktivity. Zemřel 3. listopadu 1970 na cirhózu v americkém Denveru.

Nejpočetnější z jugoslávských exilů byl chorvatský. Jeho velkou část tvořili fašističtí ustašovci, které však západní státy většinou odmítaly přijmout. Útočiště našli především v Kanadě a Jižní Americe, kde žili v neustálých obavách ze zatčení a vyhoštění do Evropy. Ještě v osmdesátých letech se objevily případy, kdy členové bývalého Ustaši (Chorvatského revolučního hnutí) byli předáni jugoslávské justici.

71 Viz např. MAGOCSI, Paul R.: *The Russian Americans*. New York, Chelsea House 1989; HARDWICK WILEY, Susan: *Russian Refuge: Religion, Migration, and Settlement on the North American Pacific Rim*. Chicago, University of Chicago Press 1993.

Jistou výhodou měli exulanti z Chorvatské rolnické strany (*Hrvatska seljačka stranka* – HSS), kteří se od ustašovců hned v počátku distancovali. Jejich vůdce Vladko Maček navázal spolupráci s obdobnými exilovými stranami, v roce 1947 patřil k zakládajícím členům Mezinárodní rolnické unie. Exiloví Chorvati na svém druhém kongresu v únoru 1949 v Chicagu přijali rezoluci odsuzující fašismus a komunismus a zopakovali požadavek na vytvoření samostatného chorvatského státu, který by mohl se zbytkem Jugoslávie vytvořit konfederaci. Srbský exil však takový postup odmítal, protože se nechtěl zříci částí Bosny, a avizovaný společný postup se zadrhl. Mačkova skupina udržovala ve vědomí Chorvatů doma i v zahraničí ideu samostatného Chorvatska, ale přes čtyřicet let tato koncepce neopustila rovinu zbožných přání a úvah bez reálného základu.⁷²

Uvnitř srbské komunity existovalo několik znepřátelených křídel. Solidně fungující organizační strukturu dokázala v exilu vybudovat Zemědělská strana (*Zemljoradnička stranka*), vedená Milanem Gavrilovičem, prvním jugoslávským velvyslancem v Moskvě a posléze ministrem vlády. Vedle biskupů srbské ortodoxní církve ve Spojených státech se ve věci exulantů hodně angažoval také bývalý jugoslávský velvyslanec ve Washingtonu Konstantin Fotić. V roce 1947 byl na zakládajícím sjezdu v Chicagu zvolen předsedou Srbského ústředního národního výboru (*Srpski centralni narodni komitet*). V ostře sledovaném projevu označil Chorvaty za profašistické elementy a válečné štváče. Možná tím vyjádřil názor valné části srbského exilu, zároveň jej ale připravil o vlivného spojence. O dva roky později byla navíc v Ohio založena Srbská národní rada (*Srpski narodni odbor*), která s výborem soupeřila o vliv mezi exulanty.⁷³

Petar II. (1923–1970) byl třetím a posledním jugoslávským králem. Před válkou pomohl zorganizovat prodemokratický převrat a po okupaci země uprchl do Británie, kde sloužil v RAF. V listopadu 1944 byl jugoslávským komunistickým parlamentem sesazen a poté žil převážně ve Spojených státech (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

72 Viz BOBAN, Branka: Vladko Macek u emigraciji: Od izlaska iz zemlje do odlaska u Sjedinjene Američke Države. In: *Journal – Institute of Croatian History* (Záhřeb), roč. 39, č. 1 (2007), s. 7–24.

73 Viz SINGLETON, Frederick Bernard: *A short history of Yugoslav peoples*. New York, Columbia University Press 1985, s. 207–236.

Ústřední postavou demokratického slovinského exilu byl křesťanský demokrat Miha Krek, za války předseda jugoslávské exilové vlády v Londýně, který byl komunisty v nepřítomnosti odsouzen k smrti. Založil početně malý Slovinský národní výbor (*Narodni odbor za Slovenijo*) a zůstal aktivní především v rámci Křesťanskodemokratické unie střední Evropy.

Závěrem

Exil se v mnoha ohledech podobá skleníkovému prostředí. Důležitější než funkce nebo zásluhy jsou mezilidské vztahy, tolerance a kompromis. Spory a nevyřízené účty z minulosti se snáze derou na povrch, a jak bylo zjevné zdaleka nejen v československém případě, mohou mít zhoubný vliv na fungování exilových organizací a celkovou atmosféru v exilové komunitě. Jako klíčová se ukázala role silných vůdců, schopných zkrotit odstředivé tendence a dostat k jednacímu stolu znesvářené tábory. Štěstí měla exilová společenství, pokud ukrývala ve svých řadách osobnosti, které se těšily všeobecné autoritě exulantů i zahraničních vlád a které také disponovaly dostatečnými finančními prostředky. Mohly si dovolit hrát úlohu nestranných soudců, urovnávat spory, popřípadě rozhodovat o personálních otázkách. Našel se

Vedoucí představitelé exilu ze zemí střední, východní a jihovýchodní Evropy: Polák Stanisław Mikołajczyk, Čechoslovák Petr Zenkl, Rus Alexandr Kerenskij, Bulhar Georgi Dimitrov, Maďar Ferenc Nagy a Chorvat Vladko Maček (foto z fondu „ACEN Records 1953–1972“, IHRC)

však někdo takový? Zčásti snad rumunský král Michal I. a bulharský Simeon II., kteří exilovým spolkům dlouhodobě pomáhali a čas od času se postavili do role mediátorů.

Obvyklí „vůdci exilu“ většinou nebyli skutečnými charismatickými lídry, kolem nichž bylo možno se semknout, ale byli vnímáni jako ochránci určitých tradic, jako symboly minulých pořádků, svržených komunisty. Například předseda Rady svobodného Československa Petr Zenkl vystupoval jako nekompromisní zastánce idejí humanitního socialismu a čechoslovakismu, pokračující v linii Tomáše Garrigua Masaryka a Edvarda Beneše. V bojích s politickými oponenty v exilu o udržení tohoto směru obětoval mnohé a možná zbytečně vyčerpával síly a prostředky, které se daly využít na jiné, mnohem důležitější úkoly. Přitom masarykovské tradice se stávaly stále abstraktnějším pojmem a mladším generacím Čechoslováků doma i v exilu často už moc neříkaly. Připomínat a oživovat je v povědomí exulantů bylo chvályhodným posláním, nicméně prosazovat je nadále jako ústřední politický program exilu ve druhé polovině 20. století se ukázalo jako kontraproduktivní a dlouhodobě neudržitelné. Po srpnu 1968 se na Západě objevila nová exulantská vlna, která první republiku ani nezažila a nostalgické vzpomínání na ni odmítala. Nebyl to samozřejmě pouze případ Čechoslováků. Někteří rumunští stoupenci Michala I. zůstávali zakopáni v pozicích nekritického obdivu k monarchii, politici jako Georgi Dimitrov nebo Ferenc Nagy zase na půdě Mezinárodní rolnické unie oslavovali ideologii agrarismu, byť v poválečném světě již nemohla najít uplatnění.

Význam exilové politiky tak nespočíval v originalitě programu a myšlenek ani v reálném dopadu jejích činů na mezinárodní scénu a vývoj studené války. Sloužila spíše pro udržení národního uvědomění spoluobčanů, kteří uprchli před komunistickým režimem a našli nový domov v západních zemích. Americké vládě, která exilové politické reprezentace zdaleka nejvíce finančně podporovala, pak v letech největšího napětí mezi oběma mocenskými bloky prokazovaly užitečnou službu, když hlasitě burcovaly proti Sovětskému svazu a jeho evropským satelitům – a leckdy možná také posloužily k odvedení pozornosti světové veřejnosti od ne zcela čistých zahraničněpolitických manévrů Bílého domu. Projevy a cesty exilových politiků dráždily vlády i tajné služby za železnou oponou a přižívovaly naděje „porobených národů“, že není vše ztraceno a komunistická moc jednoho dne musí padnout. Že se tak stane až za dlouhá čtyři desetiletí, nikdo ze zakladatelů exilových „národních výborů“ ani z amerických iniciátorů Výboru pro svobodnou Evropu nemohl tušit.

Význam exilových organizací postupně upadal a jejich představitelé se vytráceli do ústraní. S odstupem času archivy vydávají cenná svědectví o jejich činnosti, o tom, jak se upřímně obětovali pro vzdálené, ne-li nesplnitelné cíle. Mnozí se k odchodu za hranice odhodlali ve zralém či důchodovém věku. Bez finančního zajištění a znalosti jazyka se náhle ocitli v neznámém prostředí, museli bojovat s nepřízní osudu o holou existenci, překonat bolestnou ztrátu domova, rodiny a přátel, začít nový život. Jako upřímní vlastenci a lidé toužící po svobodě nejen pro sebe, ale pro celý národ, však neztráceli vůli. Pouštěli se do předem prohraných bitev, zakládali organizace bez reálného vlivu, trávili čas na nekonečných schůzích, kde se s politickými protivníky handrkovali o pofiderní funkce.

Poválečná exilová historie Čechoslováků, Maďarů nebo Poláků patří k mimořádně zajímavým tématům, kterým v posledních letech začíná být po zásluze věnováno více pozornosti. V Rumunsku, Albánii či zemích bývalé Jugoslávie tomu zatím tak není a exil je tam stále považován za jakousi okrajovou kuriozitu historie. Třeba v případech jugoslávských, respektive srbských, chorvatských a slovinských demokratických exulantů, kteří mohli hovořit jedním hlasem a jednou řečí, ale přitom se myšlenkami ubírali zcela jinými směry, se však jedná o tak pestré a dramatické osudy, že je zřejmě jen otázkou času, kdy si jich blíže povšimnou historici či publicisté a seznámí s nimi veřejnost. Archivy ve Washingtonu D.C., New Yorku, Ohiu, Chicagu, Kalifornii, Minnesotě, Paříži, Londýně, Stockholmu a jinde ve světě stále ukrývají mnoho klíčových dokumentů, které mladším generacím umožní pochopit dějiny evropských národů ve 20. století i z pohledu těch jejich příslušníků, kteří je zčásti prožívali za hranicemi vlasti. Současně napomohou rozvoji „exilových studií“ jakožto svébytné historické disciplíny.

Jejich předmět se ovšem zdaleka nevyčerpává zde načrtnutými osudy poválečných protikomunistických exilů ze střední, východní a jihovýchodní Evropy. Dlouhodobý odborný zájem je upřen na problematiku „bělogvardějských“ (*White Russians*) uprchlíků před bolševickou revolucí, a zejména protinacistického a protifašistického exilu ve třicátých a čtyřicátých letech minulého století. Ani současnost bohužel není na podobné dramatické příběhy méně bohatá. Tibetský exil v Indii, iránský ve Francii, kubánský na Floridě, početná severokorejská komunita v Jižní Koreji či zoufalé bloudění pronásledovaných etnik v Africe za novým domovem – to a mnohé další jsou aktuální problémy mezinárodního dění, které nalézají výraznou odezvu v historii, politologii, etnografii i kultuře. Protikomunistický exil z Východu se dočkal konce pádem železné opony. Exily 21. století na své završení stále čekají.

Pamětní medaile vyražená v roce 1964 k desátému výročí založení ACEN

Disent v trojí perspektivě

Diskurzy o politice, společnosti a dějinách v českém, slovenském a východoněmeckém disentu v 70. a 80. letech

Jan Pauer

Ve své studii, která je součástí širšího komparativního výzkumu disentu v bývalé východní Evropě,¹ vycházím z předpokladu, že v Česku a na Slovensku je dissent v bývalé Německé demokratické republice méně známý než třeba dissent polský nebo ruský. Nedostatek mezinárodně známých hrdinů východoněmeckého disentu, jeho afinita k socialismu a rychlý odchod z politické scény po roce 1989 v důsledku německého sjednocení zájem o tuto kapitolu německých dějin nezvýšily. Myslím, že neprávem.²

Srovnávací analýza disentu v bývalém Československu a NDR je konfrontována s řadou asymetrií. První se týká množství historických pramenů a textů. Objem samizdatu v Československu v obou desetiletích sahá k polským dimenzím.³ I když převažuje česky psaný samizdat, existuje úctyhodné množství slovenského nábo-

1 Jde o projekt Nadace Volkswagen „Jiná východní Evropa – 60. až 80. léta: Disent v politice a společnosti, alternativy v kultuře. Příspěvky ke srovnávacím soudobým dějinám“ (*Das andere Osteuropa – die 1960er bis 1980er Jahre: Dissens in Politik und Gesellschaft, Alternativen in der Kultur. Beiträge zu einer vergleichenden Zeitgeschichte*).

2 Na vědecké úrovni zde vyplňuje důležitou mezeru práce Tomáše Vilímka: VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, Vyšehrad – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010.

3 Viz POSSET, Johanna: *Česká samizdatová periodika 1968–1989*. Brno, Továrna na sítotisk 1991 (1., německé vydání ve Vídni bez vrocení).

ženského samizdatu. Tento stav koresponduje s rozdílnými profily disentu v obou zemích dřívějšího Československa.

V Německé demokratické republice vznikl nezávislý samizdat mimo oficiální sféry včetně církevní až v osmdesátých letech.⁴ Do té doby komunikovaly občanské skupiny v legálních církevních tiskovinách. Při výzkumu relevantních diskurzů nelze striktně oddělovat legální církevní materiály od zcela nezávislého samizdatu.

Další asymetrie se týká nepoměru ve výzkumu. Zatímco historický, sociologický a biografický výzkum nezávislých občanských hnutí v NDR je prakticky dokončen, je stav výzkumu v Česku a na Slovensku od podobného stavu vzdálen. Přes řadu kvalitních studií a velkou edici dokumentů Charty 77 neexistuje například dvacet let po otevření archivů ani jediná ucelená vědecká monografie tohoto světoznámého občanského hnutí.⁵

Ve srovnávaných zemích se užívá ve vědecké literatuře různá terminologie. V německé odborné literatuře se ujal pojem „opozice“.⁶ Je inspirován bádáním o nacismu a formách odporu proti němu. Opoziční charakter všech nezávislých aktivit je odvozen z totalitní povahy politického systému, který je kriminalizuje a automaticky politizuje. Právě nemožnost politické opozice v podmínkách komunistické diktatury vedla k různorodým formám odporu, které lze lépe charakterizovat pojmem „dissent“. Podchycuje totiž jak vlastní charakteristiku aktérů, tak i často nepolitickou povahu jejich aktivit. Až na výjimky byl samotnými aktéry v Československu při popisu jejich specifického typu veřejného odporu akceptován.

Dissent vzniká v napětí mezi snahou o náboženskou, intelektuální, kulturní a personální autonomii veřejně činných osob a mechanismy exkluze ze strany politické diktatury nebo holistické ideologie. Dissent implikuje ideový, politický a morální nesouhlas s panujícím diskurzem. Pojtkem mezi označením náboženských heretiků v Anglii v 17. století (*dissenters*) a svobodně myslícími občany ve východní Evropě ve 20. století je kategorie svědomí. Dissent se nekonstituoval na základě skupino-

4 Viz KOWALCZUK, Ilko-Sascha (ed.): *Freiheit und Öffentlichkeit: Politischer Samizdat in der DDR 1985–1989. Eine Dokumentation*. Berlin, Robert-Havemann-Gesellschaft 2002.

5 CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 1–3. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2007. Přehled stavu bádání v obou zemích viz VILÍMEK, Tomáš – PAUER, Jan: Dissens in der Tschechoslowakei und der DDR: Forschungsstand. In: *Das andere Osteuropa von den 1960er bis zu den 1980er Jahren: Berichte zur Forschungs- und Quellenlage*. (Arbeitspapiere und Materialien, č. 95.) Bremen, Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen 2008, s. 65–84 (viz <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/images/stories/pdf/ap/fsoAP95.pdf>).

6 Viz VEEN, Hans-Joachim – EISENFELD, Peter – KLOTH, Hans Michael – KNABE, Hubertus – MASER, Peter – NEUBERT, Ehrhart – WILKE, Manfred (ed.): *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*. München, Propyläen 2000; NEUBERT, Ehrhart: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin, Bundeszentrale für politische Bildung 2000; KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Von der Freiheit, Ich zu sagen: Widerständiges Verhalten in der DDR. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (ed.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, Ch. Links 1995, s. 85–115.

vých, třídních nebo světonázorových zájmů a programů, ale na základě morálky. Jak lapidárně pravil Ludvík Vaculík, v disentu nešlo o politické přesvědčení, ale o charakter.⁷

Druhým základním kódem disentu je jeho vazba na veřejnost.⁸ Nezávislá veřejnost je v každé diktatuře subverzivním elementem.

Pojem disentu, se kterým zde pracuji, nemá ideálnětypický charakter ani neodpovídá taxativní definici disidentů například ve smyslu ruského diskurzu o „jinak smýšlejících“. Disent může vznikat v oficiálních strukturách i mimo ně, má různé politické a ideové kořeny, praktikuje rozličné formy protestu a odporu. Ty jsou předmětem konkrétní analýzy.

V Československu vznikl kulturní, náboženský a lidskoprávní dissent v přímém důsledku porážky hnutí pražského jara 1968 a organizované politické opozice, která se k němu počátkem sedmdesátých let programově vztahovala.⁹ Rozsáhlými personálními čistkami, politickou represí a militantním tažením proti všem projevům nezávislého myšlení vytvořil „normalizační“ režim širokou základnu nespokojenosti a potenciálního protestu. Instrumentalizací česko-slovenských prnutí a projektu federalizace státu coby součásti politické restaurace v režii Gustáva Husáka stejně jako mírnějším uplatňováním čistek a represe na Slovensku oproti českým zemím se vytvořily podmínky pro odcizení českých a slovenských intelektuálních elit. Zrcadlilo se to v odlišných profilech disentu v obou částech republiky. Charta 77 neměla na Slovensku odezvu a dissent se tam profiloval předně nábožensky, národně a v druhé polovině osmdesátých let ekologicky.¹⁰ Předtím v první polovině sedmdesátých let došlo k diferenciaci reformních komunistů, k aktivizaci křesťanského, liberálního, kulturního a subkulturního disentu. Založením Charty 77 se tyto směry a seskupení propojily a zastřešily.

Ve Východním Německu až do roku 1953 reprezentoval režim vládnoucí Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) stát s omezeným ručením. Předně byl nástrojem sovětské politiky v Evropě, přitom ale musel brát určité ohledy na obyvatele vzhledem k jejich masovému exodu do západní části Německa. Sovětizace země po potlačení lidového povstání v roce 1953 a ná-

7 Vaculíkův výrok cituje Jan Urban v interview s historiky v publikaci: VANĚK, Miroslav – UR-BÁŠEK, Pavel (ed.): *Poražení? Vítězové? Životopisná interview*, sv. 1: *Disent v období tzv. normalizace*. Praha, Prostor 2005, s. 1044.

8 Viz PAUER, Jan: *Charta jako nezávislá veřejnost / Charter as an independent Public*. In: DEVÁTÁ, Markéta – SUK, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Charta 77: Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989: Sborník z konference k 30. výročí Charty 77. Praha, 21.–23. března 2007 / Charter 77: From the Assertion of the Human Rights to a Democratic Revolution. 1977–1989: The proceedings of the conference to mark the 30th anniversary of Charter 77. Prague, 21–23 March 2007*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2008, s. 325–334.

9 Přehled vývojových fází disentu a opozice viz OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994.

10 Srv. diskusní příspěvek Jána Čarnogurského na konferenci o Chartě 77 v roce 2007 v Praze: DEVÁTÁ, M. – SUK, J. – TŮMA, O. (ed.): *Charta 77 / Charter 77*, s. 407 n.

sledné represe byly dávkovány jiným způsobem než v Československu. Režim SED byl stabilnější, přes vystoupení oponentů uvnitř vládnoucí strany v roce 1956 se jejímu vedení podařilo v dalších pětatřiceti letech zamezit vzniku relevantní stranické opozice. Kombinací represe, hospodářské stability a sociální korupce vůči inteligenci a působením ideologické směsi antifašismu, mírové a sociální politiky si režim SED dokázal zajistit loajalitu obyvatel, takže již nedošlo k žádným velkým revoltám a masovým protestům. Permanentní „odtok“ kritického intelektuálního potenciálu neměl v žádné jiné zemi východní Evropy obdobu. Jen v padesátých letech odešlo z NDR zhruba půl milionu sociálních demokratů, což je větší počet, než činí celková emigrace z Československa během čtyřiceti let komunistické vlády. Do pádu režimu SED opustily zemi čtyři miliony občanů, díky čemuž se režim zbavil mocné potenciální vrstvy svých odpůrců.¹¹

V občanských hnutích osmdesátých let dominovala generace, která už vyrostla ve stínu Berlínské zdi a která musela vycházet z předpokladu dlouhého života východoněmeckého státu. Byla silně ovlivněna jak studentskou revoltou v roce 1968 na Západě, tak pražským jarem. V sedmdesátých letech byly slyšitelné jen hlasy marxistického disentu Roberta Havemanna a Wolfa Biermanna, kteří považovali NDR přes všechnu kritiku za lepší stát, než byla Spolková republika. Vyhoštěním Biermanna v roce 1976, za nímž následoval odchod početné skupiny kritických umělců, utrpěl východoněmecký disent velkou ztrátu. Navzdory rozvoji nezávislé kulturní a subkulturní scény bylo přetrženo spojení mezi disidentskými skupinami a známými představiteli kultury. Nezávislé občanské iniciativy se v osmdesátých letech vyvíjely v podobě mírového hnutí, které působilo v církevních strukturách. Východoněmecký disent se vyznačoval relativní generační a ideovou homogenitou. Byl poznamenán silnou personální fluktuací v důsledku odchodů aktivistů do Západního Německa. S výjimkou Roberta Havemanna, který zemřel v roce 1982, však nebyly občanské iniciativy v NDR reprezentovány mezinárodně známými prominenty. To posílilo egalitní struktury, horizontální komunikaci a díky vazbám na církev i větší regionální zakořenění nezávislých občanských skupin.

Oproti tomu Charta 77 byla od počátku své existence reprezentována známými jmény z politiky a kultury a vyznačovala se značnou personální kontinuitou. Světonázorově a generačně tvořila Charta 77 od samého zrodu pluralistické seskupení se silnou kulturní a subkulturní komponentou.

Pro pochopení odlišných profilů disentu v obou zemích je nutné znát rozdíly v postavení církví. Instituční nezávislost největší evangelické církve v NDR byla ve srovnání se situací církví v Československu značná. Stát nekontroloval přímo její personální politiku, spojení s celoněmeckou evangelickou církví jí pomáhalo materiálně. Disponovala vlastními tiskárnami, umožňovala politicky diskriminovaným

11 Viz GEHRKE, Bernd: DDR-Opposition in den siebziger Jahren und die „Solidarität mit Prag“. In: *Tamtéž*, s. 127–151, zde s. 129. K pochopení dynamiky mezi odporem a odchodem z NDR viz HIRSCHMAN, Albert O.: Abwanderung, Widerspruch und Schicksal der Deutschen Demokratischen Republik: Ein Essay zur konzeptuellen Geschichte. In: *Leviathan*, roč. 20, č. 3 (1992), s. 330–358.

dětem, aby dosáhly maturity a nezávislého teologického vzdělání. Státní bezpečnost neoperovala přímo v kostelech a respektovala povinnost mlčenlivosti farářů.

Z těchto důvodů nebyla evangelická církev v NDR jen přirozeným místem komunikace, zastřešení a ochrany před státní represí, ale i referenčním rámcem disidentských diskurzů. I když nebyla antikomunistickým a celonárodním symbolem jako v Polsku církev katolická, plnila evangelická církev v mnoha směrech intermediární funkci mezi společností a režimem SED. Dělo se tak ovšem za cenu kooperace církevních úřadů s režimem, která často vedla na druhé straně k reglementaci, pacifikaci a omezení aktivit nezávislých seskupení. Značná část diskurzů v nezávislých občanských skupinách se věnovala kritice vnitrocírkevní reglementace a pokusům o emancipaci od církevních struktur.¹²

Postavení církvi v Československu bylo podstatně odlišné. Neexistovalo instituční oddělení státu a církve. Nejpočetnější katolická církev byla od uchopení moci komunistické strany vystavena drakonické represí, která směřovala k její úplné likvidaci. Nejen radikální ateismus propagovaný komunisty, ale i oficiální český národní historický narativ z ní učinily reakční austrokatolickou sílu ve službách Vatikánu, již nebyla připsána žádná pozitivní společenská funkce. Režim se ani nepokusil katolickou církev jako celek zapřáhnout před svou ideologickou káru. Na druhé straně v katolicismu se neobjevily žádné závažnější pokusy o socialistickou teologii. S výjimkou krátkého období pražského jara musela katolická církev čelit soustavnému tlaku ze strany režimu, který ve své „normalizační“ fázi pokračoval poněkud umírněněji v nepřátelském kurzu nastoupeném po únoru 1948.¹³ I když pokusy odříznout katolickou církev od Vatikánu neuspěly, podařilo se v sedmdesátých a osmdesátých letech založením prorežimního sdružení *Pacem in terris* oslabit její vnitřní soudržnost. Internalizovaný strach katolíků před represí podporoval sebeomezení církevní hierarchie na obranu náboženské identity.

Oživení katolické církve během osmdesátých let by nebylo možné bez struktur podzemní církve, která vznikla již v letech padesátých. Malé skupinky věřících v ní po desetiletí zachovávaly náboženskou identitu. Tradice lidových poutí, zvláště na Slovensku, kde nepůsobil antikatolický národní narativ,¹⁴ a petice za nábožen-

12 Viz *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*, sv. VI/2: *Rolle und Selbstverständnis der Kirchen in den verschiedenen Phasen der SED-Diktatur*. Frankfurt/M., Nomos 1995.

13 Viz CUHRA, Jaroslav: *KSČ, stát a římskokatolická církev (1948–1989)*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 2–3 (2001), s. 267–293; VAŠKO, Václav: *Dům na skále*, sv. 1: *Církev zkoušená, 1945–1950*; sv. 2: *Církev bojující, 1950 – květen 1960*; sv. 3: *Církev vězněná, 1950–1960*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2004, 2007 a 2008; BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007.

14 Viz MIKLOŠKO, František: *Nebudete ich môct' rozvrátit': Z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943–89*. Bratislava, Archa 1991; ČARNOGURSKÝ, Ján: *O pútiach a o inom*. In: TÝŽ: *Videné od Dunaja: Výber z prejavov, článkov a rozhovorov*. Bratislava, Kalligram 1997, s. 53–64; TÝŽ: *Tajná cirkve a púte na Slovensku*. In: *Tamtéž*, s. 78–86; ŠIMULČÍK, Ján: *Zápas o nádej: Z kroniky tajných kňazov 1969–1989*. Prešov, Vydavateľstvo M. Vaška 2000.

skou svobodu vedly – jak poznamenala protestantská filozofka Božena Komárová – k fenoménu revitalizovaného katolicismu v degenerovaném komunismu. Proměna primase církve Františka Tomáška z bojácného biskupa v sedmdesátých letech, který se distancoval od Charty 77, na statečného kardinála let osmdesátých, se udála pod silným vlivem katolických intelektuálů, kteří byli součástí občanskoprávního disentu.¹⁵ Katolický náboženský disent byl s výjimkou finální krize komunistického režimu jako jediný schopen masového protestu a byl lépe československy propojen než disent občanskoprávní.

Jiná byla situace evangelíků v Československu. Jejich největší církev, Českobratrská církev evangelická (ČCE), se díky „národnímu stalinismu“ Zdeňka Nejedlého a socialistické teologii Josefa Lukla Hromádky stala součástí „pokrokových sil“ dějin. To umožnilo nejen přežít nejhorší fáze represe, ale udržet si i volnější komunikaci – neformální seskupení „Nová orientace“ v padesátých letech a diskuse marxistů s křesťany v ekumenickém duchu semináře v pražských Jirchářích v šedesátých letech jsou nejnámějšími symboly této relativní svobody.¹⁶ Afinita evangelických církví k socialismu byla jak v Československu, tak v NDR rozšířeným fenoménem. Evangeličtí intelektuálové zažívali podobný vzestup a pád jako reformní komunisté.

Pro obě velké československé církve platilo, že nesehrály v sedmdesátých a osmdesátých letech roli přirozeného místa komunikace a zastřešení disentu jako v NDR. Pro křesťanský disidentský diskurz byl určující lidskoprávní referenční rámec. Z jeho premis byla vedena jak kritika režimu, tak kritika kolaborace církevních institucí a reprezentací s „normalizačním“ režimem. Oproti tomu východoněmecký občanský disent se formoval v rámci agendy evangelické církve, která obnášela starost o mír, životní prostředí a třetí svět. Vycházel z ní a postupně ji překračoval.

Srovnání diskurzů o národní otázce ozřejmí další podstatný rozdíl disentu v obou zemích. Již výchozí bod uvažování o národní otázce se v NDR odlišoval zásadně od ostatních zemí východního bloku. Rozdělené Německo – dva rivalizující státy, které až do takzvané východní politiky Willyho Brandta v sedmdesátých letech vzájemně popíraly své právo na existenci – bylo pevnou součástí blokové konfrontace. Až v osmdesátých letech nastal tichý konsenzus a faktické uznání dvoustátí. Přesvědčení, že německá otázka nebude vyřešena národní mobilizací, bylo v demokratických elitách obou států samozřejmostí. Úběžníkem všech diskusí východoněmeckého disentu o národní otázce bylo mírové uspořádání v Evropě. Základním předpokladem všeho uvažování zde bylo vědomí, že NDR je z hlediska sovětského hegemonu „frontový stát“ (Timothy Garton Ash) a jakýkoliv národní revizionismus rozdělení Německa jen petrifikuje. Po rezignaci SED na požadavek německého sjednocení bylo realistické počítat s dlouhodobou existencí NDR. Její legitimita

15 Viz BERÁNEK, Josef – MALÝ, Václav: *K hledání pravdy patří pokora: Rozhovory*. Praha, Portál 2002, s. 45; MALÝ, Václav: František Tomášek očima disentu. In: TÝŽ: *Rozhovory, úvahy, komentáře (1995–2005)*. Praha, Portál 2005, s. 101–103.

16 Viz PFANN, Miroslav: *Nová orientace v Českobratrské církvi evangelické v letech 1959–1968: Malá historie jednoho hnutí evangelických křesťanů podle archivních dokumentů*. Středokluky, Zdeněk Susa 1998; TROJAN, Jakub S.: *Rozhovory s pamětí*. Středokluky, Zdeněk Susa 2010, s. 290–295.

byla přitom odvozena ze socialismu, tedy z povahy společenského systému, zatímco specifická východoněmecká národní identita nevznikla. Zde má původ oddanost východoněmeckého disentu státnosti NDR a modelům „třetích cest“. Žádný jiný dissent ve východní Evropě nebyl konfrontován s tak radikální perspektivou nejen změny systému, ale i zrušení vlastní státnosti, jako občanské skupiny v NDR.

Další brzdou při úvahách o sjednocení Německa bylo dědictví nacismu. Disidentické diskurzy jsou poznamenány napětím mezi internalizací německé viny a odporem proti její instrumentalizaci ze strany režimu SED.¹⁷ Antifašistická státní doktrína a minulost některých „kádřů“ vládnoucí strany tlumily podle slov Wolfa Biermanna „kousavé reflexy“ disentu vůči režimu. Příkladem je zdrženlivá reakce na „Pražskou výzvu“ z roku 1985, v níž se Charta 77 vyslovila pro právo Němců na sebeurčení.

Ve srovnání s disentem v jiných zemích sovětského bloku působí východoněmecký skoro bezdějně. Sotva v něm najdeme historické debaty a eseje. Lidové povstání z roku 1953 se nestalo předmětem historických reflexí a neproměnilo se na symbol národního odporu. Příčinou této zdrženlivosti byla jeho perspektiva celoněmeckého sjednocení. Daleko víc se občanské skupiny v NDR vztahovaly k pražskému jaru 1968.¹⁸ Neexistovala zde nezávislá historiografie, neoficiální paměť disentu byla dost krátká. Německé dějiny nepůsobily jako pramen inspirace, ale spíše jako zátěž.

Naproti tomu po porážce pražského jara se ve zdejší nezávislé publicistice rozvinuly úvahy o příčinách opakovaných ztroskotání politických projektů a zajišťování československé státnosti. Zcela přirozeně navazovaly na národní tradice a historické narativy. Disidenti hledali v dějinách kulturní prameny a demokratickou inspiraci. Zpřítomňování minulosti vedlo k evaluaci hodnot a politických představ. I když některé debaty o české otázce působily dost prošedivěle, staly se podnětem sebekritických reflexí národních programů. Pod vlivem Patočkovy interpretace bolzanovské tradice, recepce Emanuela Rádl a T. G. Masaryka anebo sporů o vyhnání a odsunu sudetských Němců byl delegitimován etnický nacionalismus. Diskuse o střední Evropě zase iniciovaly významný nadnárodní diskurz a odhalily kulturní zdroje kritiky nejen násilné sovětizace, ale i evropské moderny. Všechny tyto diskurzy posilovaly občanskou orientaci českého disentu.

Slovenské historické diskurzy reflektovaly silněji problematiku česko-slovenské státnosti a slovenské národní identity. Vedle sebekritické reflexe slovenské viny na holokaustu, formulované katolickými intelektuály, se projevovaly i apologetické tendence ve vztahu ke slovenskému nacionalismu.

17 Viz MÜNCKLER, Herfried: Antifaschismus als Gründungsmythos der DDR: Abgrenzungsinstrument nach Westen und Herrschaftsmittel nach innen. In: *Der Antifaschismus als Staatsdoktrin der DDR mit Beiträgen von Uwe Backes, Ralf Thomas Baus, Herfried Münckler*. Berlin, Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. – Sankt Augustin 2009, s. 79–99; AGETHEN, Manfred – JESSE, Eckhard – NEUBERT, Ehrhart (ed.): *Der missbrauchte Antifaschismus: DDR-Staatsdoktrin und Lebenslüge der deutschen Linken*. Freiburg in Breisgau, Herder 2000.

18 Viz EISENFELD, Bernd – KOWALCZUK, Ilko-Sascha – NEUBERT, Ehrhart: *Die verdrängte Revolution: Der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte*. Bremen, Temmen 2004; WOLLE, Stefan: *Der Traum von der Revolte: Die DDR 1968*. Berlin, Ch. Links 2008.

Vzhledem k rozsáhlým „normalizačním“ čistkám v obci historiků vznikla v Československu nezávislá historiografie, která byla nejen významnou složkou nezávislé paměti, ale působila i na oficiální sdružení historiků. Vycházela nezávislá sborníková řada *Historické studie*. Její redakce uspořádala za účasti známých představitelů disentu v roce 1988 v Praze konferenci o českých dějinách, která završila rozsáhlou diskusi o dokumentu Charty 77 „Právo na dějiny“ z roku 1984.¹⁹

Na počátku každého disentu stojí kritika daných poměrů. Reglementace a absurdity všedního dne zavdávaly mnoho důvodů ke kritice poměrů, což dokumentují tisíce protestů a peticí. Ale jen někteří disidenti se pokoušeli o soustavnou kritiku systému, v němž žili. Kritika a analýza systému ve východoněmeckém disentu byla vedena v duchu marxistických tradicí a v mnohém připomínala reformněkomunistickou kritiku z šedesátých let. Marxistické kategorie jako „společenská formace“ nebo „základna a nadstavba“ a teorém o nezbytnosti jiné socialistické modernity nenacházíme jen v pracích Roberta Havemanna a Rudolfa Bahra,²⁰ ale i ve zřejmě poslední soustavné analýze komunistického systému pocházející z bývalé východní Evropy, kterou pod názvem *Opatrovnický stát* v roce 1989 sepsal Rolf Henrich.²¹ Narozdíl od předchůdců se však už Henrich nesnažil o žádnou alternativní konstrukci socialismu.

Po historické porážce reformního komunismu ztratil v Československu marxismus funkci kategoriálního rámce kritiky daných poměrů. Charakteristika systému jako totalitního, respektive posttotalitního sahala od eurokomunisty Alexandra Dubčeka až po katolického antikomunistu Václava Bendu. Nejdůležitějším posunem v analýzách Milana Šimečky, Václava Havla, Jana Tesaře, Václava Bendy a jiných byla změna tázání. Už nešlo o to, jak systém nefunguje, ale o to, jak je možné, že funguje. Do popředí se dostala otázka zodpovědnosti jedince a společnosti za reprodukci diktatury.²² Kantovsky řečeno, šlo o otázku „sebezaviněné nedospělosti“. Z této diagnózy byly odvozovány strategické koncepty a politické představy v disentu.

Srovnání těchto strategických konceptů a politických představ ukazuje řadu rozdílů. V Československu bylo po „normalizačních“ čistkách svobodné myšlení vytlačeno z oficiálních struktur. Nedůstojný konec reformního experimentu přitom urychlil deziluzi o povaze systému a nadějích na jeho vnitřní změnu. Jakékoliv formy revizionismu se zde přežily. Ani v NDR, kde občanská seskupení operovala v legálních církevních strukturách, nelze hovořit o klasickém revizionismu. Disidenti zde neměli přístup k mocenským strukturám a využívali horizontální formy komunikace

19 Viz *Historické studie*, č. 26. Praha, roč. 12, listopad 1989 (samizdat).

20 Viz BAHRO, Rudolf: *Die Alternative: Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*. Köln – Frankfurt/M., Europäische Verlagsanstalt 1977.

21 HENRICH, Rolf: *Der vormundschaftliche Staat: Mit einem Gespräch zwischen Kurt Masur und Rolf Henrich*. Leipzig – Weimar, Kiepenheuer 1990.

22 Viz ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku: Příspěvek k typologii reálného socialismu*. Brno, Atlantis 1990 (exilové vydání: Kolín/R., Index 1979); HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 224–330; TESAŘ, Jan: *Totalitní diktatury jako fenomén 20. století a možnosti jejich překonání*. In: *Dialogy* (Paříž), roč. 2, č. 3 (1984), s. 101–111.

a organizace. Evidentní afinita východoněmeckého disentu k socialismu byla – jak již řečeno – částečně výsledkem specifické národní konstelace v rozděleném Německu. Představy o „třetí cestě“ byly vágní a vyznačovaly se důrazem na sociální charakter budoucího uspořádání.²³

Východoněmecký dissent vzešel z mírového hnutí, které bylo značně rozvrstvené. Netvořily ho jen protesty proti nové spirále zbrojení počátkem osmdesátých let, ale také odpor proti remilitarizaci NDR a výchovy ve školách stejně jako boj za náhradní vojenskou službu. Ve Východním Německu existovala početná skupina mladých lidí, takzvaných stavebních vojáků, kteří odmítli nastoupit základní vojenskou službu. Pod hlavičkou debat o míru byly vedeny rozpravy o budoucnosti Německa a překonání rozdělení Evropy, o nutnosti spojení vnějšího a vnitřního míru ve společnosti, o neslučitelnosti oficiálních ideologických vzorců nepřítelů s principy politiky uvolňování. V druhé polovině osmdesátých let přecházely tyto debaty do požadavků demokratizace a uplatňování lidských práv. Mírové a spolu s nimi ekologické skupiny byly dlouho hlavními nositeli nezávislých diskurzů v NDR.

V Československu nehrál zápas proti militarismu a mírové hnutí v historickém kontextu dvou okupačních zemí bez boje srovnatelnou roli. Jazyk míru zde byl natolik zdiskreditován, že ani nesloužil disentu k formulaci jeho sporu s režimem. Charta 77 se sice podílela na mírové diskusi, zdůrazňovala však nedělitelnost vnějšího a vnitřního míru a závislost míru na demokracii a uskutečnění základních lidských práv. V této poloze argumentovaly i mírové skupiny mladší generace.²⁴

Východoněmecký dissent měl slabý organizační a programový profil. Převažovala v něm křesťanská a socialistická orientace, zatímco liberální a konzervativní segment chyběl. Úzké vazby na církve a její legální možnosti vedly k formulačním kompromisům a k omezování aktivit na církevní prostory. Všudypřítomné působení západoněmeckých médií přitom po léta ztěžovalo vytvoření vlastní nezávislé veřejnosti v NDR. Tuto bariéru se podařilo prolomit až v poslední fázi imploze režimu.

Vážným strukturálním problémem východoněmeckého disentu byl paralelní vzestup hnutí za demokratizaci NDR a hnutí za legální vystěhovávání. Vystěhovalci se zapojili do aktivit občanských hnutí, měli ale opačné cíle. Jejich kritika NDR byla fundamentální a jejich lidskoprávní argumentace zcela legitimní. V žádné jiné východoevropské zemi neexistovala obdobná konfliktní konstelace. Vystěhovalci zvyšovali tlak na režim, zároveň ale oslabovali sílu demokratického hnutí.

23 Viz POPPE, Ulrike: „Der Weg ist das Ziel“: Zum Selbstverständnis und der politischen Rolle oppositioneller Gruppen der achtziger Jahre. In: POPPE, U. – ECKERT, R. – KOWALCZUK, I.-S. (ed.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*, s. 244–272 (viz pozn. 6); GEISEL, Christian: *Auf der Suche nach einem dritten Weg: Das politische Selbstverständnis der DDR-Opposition in den 80er Jahren*. Berlin, Ch. Links 2005.

24 Zásadní text k problematice západního mírového hnutí napsal Václav Havel v roce 1985: HAVEL, Václav: Anatomie jedné zdrženlivosti. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 523–561. O aktivitách mladší generace viz BLAŽEK, Petr: Dejte šanci míru. In: VANĚK, Miroslav (ed.): *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2002, s. 11–105.

Lidskoprávní disent v Československu začal „mediálním třeskem“ (Pavel Kohout) a frontální názorovou konfrontací s režimem. Domácí a mezinárodní veřejnost představovala od počátku základní strategický prostředek odporu. Diskurzy o občanské společnosti, které navazovaly na teoretické koncepce a občanské aktivity z dob pražského jara,²⁵ s konečnou platností posunuly svéprávného občana na jeviště budoucí politiky. Vedle lidských práv představovala občanská společnost druhý nadnárodní strategický koncept východoevropského disentu, který prokázal ve fázi imploze komunismu svou nosnost.

Lidská práva tvořila ideový základ disentu v Československu, na nějž se ve střetu s režimem odvolávaly i skupiny s jinými východisky. Boj za jejich uznání je ovšem staršího data. Zmíním jen Boženu Komárkovou, apel vězňených katolických intelektuálek a řádových sester v padesátých letech nebo Společnost za lidská práva z roku 1968. Přesto byla jejich implementace do právních řádů komunistických států v důsledku helsinské konference a poté založení Charty 77 kvalitativním skokem v poznání jejich významu. V dvojakém kódu lidských práv – morálce a právu²⁶ – byl posílen prvek právní kodifikace morálky. Lidská práva získala v Helsinkách vyšší stupeň mezinárodní legitimacy a závaznosti. Stala se součástí celoevropské identity.²⁷ Jako jediný mezinárodně uznávaný univerzální jazyk morálky, který normativně omezuje každý politický řád, korespondovala lidská práva s morálním základem disentu. Subverzivita „nepolitické politiky“ vyplývala z nemožnosti diskurzu o veřejné morálce a individuální zodpovědnosti v podmínkách diktatury. Tím, že si disent tuto funkci přisvojil, stal se automaticky systémovou výzvou.²⁸

V Německé demokratické republice nebyl jazyk lidských práv hlavním a obecně uznaným symbolem disentu. Marxistický disent je interpretovan tradičně jako zrcadlení buržoazních – tedy nikoliv univerzálních, ale partikulárních – norem a hodnot. I když se církevní představitelé, jako například evangelický biskup Hans-Joachim Fraenkel, nebo církevní a občanské iniciativy v sedmdesátých letech (*Querfurter Papier*, občanská iniciativa z Riesau) lidských práv dovolávali, došlo až založením

25 První teoretickou conceptualizaci „občanské společnosti“ ještě v duchu reformních snah 60. let najdeme v práci Michala Lakatoše *Úvahy o hodnotách demokracie* (Praha, Melantrich 1968).

26 Viz HABERMAS, Jürgen: Zur Legitimierung durch Menschenrechte. In: TÝŽ: *Die postnationale Konstellation: Politische Essays*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1998, s. 170–192.

27 Viz THOMAS, Daniel C.: *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2001 (v českém překladu: *Helsinský efekt: Mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu*. Praha, Academia 2007).

28 Karikatura disentu spojená s redukcí jeho významu na skutečný či pomyslný podíl na svržení komunistického režimu, kterou prezentuje Michal Pullmann ve své knize *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha, Scriptorium 2011, s. 221–227), svědčí o podcenění sociálního fenoménu disentu. Tím, že reprezentoval jinou formu veřejného chování, byl vědomou výzvou nejen vůči režimu, ale i vůči společnosti. Vyzdvížením normativity lidských práv ozřejmil disent nutnost veřejné diskuse o morálce a osobní zodpovědnosti a stal se tím morální institucí, která reprezentovala nezávislý společenský metadiskurz. Pochybný postulat „odmoralizování“ disentu znamená mj. zrušení jeho základního kodifikačního znaku.

občanské Iniciativy mír a lidská práva (*Die Initiative Frieden und Menschenrechte – IFM*) v druhé polovině osmdesátých let k zásadnějšímu posunu.²⁹ V revolučním roce 1989 pak lidská práva nabyla ve všech relevantních občanských hnutích v NDR obecné platnosti. Tím došlo na samém prahu svobodných poměrů k normativnímu sblížení disentu ve Východním Německu a Československu.

29 Viz TEMPLIN, Wolfgang – WEIßHUN, Reinhard: Die Initiative Frieden und Menschenrechte. In: BUCK, Hansjörg – HOLZWEIßIG, Gunther – KUHRT, Eberhard (ed.): *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft*. Opladen, Leske & Budrich 1999, s. 171–187.

Jak se zrodila opoziční smlouva

Analýza vzniku jednoho z nejkontroverznějších paktů české politiky

Lubomír Kopeček

Opoziční smlouva je další produkt Klausova pojmového kejklřství: neznamenalo to nic jiného, než že si ODS a ČSSD, tyto dvě největší strany, budou nadále všelijak rozdělovat funkce, vycházet si vstříc, tu a tam se vzájemně podpoří, takže ČSSD může snadno sestavit menšinovou vládu. (...) A ty ostatní trpaslíky společně zašlápnou, jak to chtěly udělat volebním zákonem. Prostě ryzí základ uzavřeného politického systému. Vedoucí úloha jedné strany, kterou jsme měli za komunismu, by byla nahrazena vedoucí úlohou stran dvou.¹

Václav Havel, v době opoziční smlouvy hlava státu

Mám-li s odstupem let hodnotit opoziční smlouvu, myslím si, že byla pro obě zúčastněné strany pozitivní. (...) Koneckonců o všem rozhodli voliči ve volbách roku 2002, když své hlasy vcelku rovnoměrně rozdělili mezi dvě strany, jež tuto smlouvu uzavřely.²

Miloš Zeman, v době opoziční smlouvy předseda vlády a ČSSD

V každé zemi s menšinovou vládou existuje nějaká forma dohody s opozicí neboli opoziční smlouva. Jestli všech stran nebo jen části, jestli jde o dohody organizované zespona nebo shora, panem králem nebo královnou či prezidentem, to jsou technické maličkosti.³

Václav Klaus, v době opoziční smlouvy předseda poslanecké sněmovny a ODS

1 HAVEL, Václav: *Prosím stručně*. Praha, Gallery 2006, s. 150.

2 ZEMAN, Miloš: *Jak jsem se mýlil v politice*. Praha, Ottovo nakladatelství 2005, s. 180 n.

3 HÁJEK, Petr: *Václav Klaus narovinu: Hovory V. K. s Petrem Hájkem nejen o tom, co bylo, je a bude*. Praha, Rabbit & Rabbit 2001, s. 298.

V historii české polistopadové politiky existuje zvláštní období, které dodnes vzbuzuje velké kontroverze – období takzvané opoziční smlouvy, ohraničené roky 1998 a 2002. Citáty uvozující tuto stať názorně ukazují, jak rozdílně vnímali významní doboví aktéři tento dějinný úsek.

Vzhledem ke krátkému časovému odstupu postačí připomenout jen základní rámec opoziční smlouvy. Uzavřely ji Česká strana sociálnědemokratická (ČSSD) a Občanská demokratická strana (ODS) po volbách v červnu 1998 a na jejím základě získala důvěru v poslanecké sněmovně „jednobarevná“ sociálnědemokratická vláda Miloše Zemana. Občanská demokratická strana výměnou za toleranci Zemanovy vlády, když její poslanci při hlasování o důvěře odešli ze sněmovny, získala některé „poziční“ funkce, hlavně ve vedení parlamentu. Rovněž měly na základě smlouvy nastat rozsáhlé strukturální změny českého politického systému. Tyto změny, z nichž nejdůležitější byla radikální reforma volebního systému, se ovšem nakonec až na drobné výjimky neuskutečnily. Přesto Zemanova vláda „vydržela“ celé čtyřleté volební období.

Při analýze doby opoziční smlouvy se nabízí pestrá škála témat: počínaje peripetemi, jimiž vztah ODS a ČSSD během platnosti smlouvy procházel, přes protireakce, které vyvolala, až například po její dlouhodobé důsledky pro českou politiku. Tento text se koncentruje na otázku, která by se dala označit za jednu ze základních či vstupních: *Jak probíhala politická jednání po volbách v červnu 1998, která vyústila v uzavření opoziční smlouvy?* Hledání odpovědi na tuto otázku je propojeno se zamýšlením nad tím, jak reálné byly jiné alternativy než toto řešení. Uzavření smlouvy mezi ODS a ČSSD, které se vůči sobě před volbami ostře vymezovaly, vyvolalo všeobecné překvapení, či dokonce šok. Rozhodně se nejednalo o politický krok, který by se dal očekávat. Přirozenou součástí článku s uvedeným zaměřením je proto i úvodní nástin kontextu, bez nějž nelze uzavření opoziční smlouvy dobře pochopit.

Agonie Klausovy vlády během roku 1997

Důležitým politickým momentem, jenž asi o půl roku předcházel uzavření opoziční smlouvy, byl rozpad koaliční vlády vedené Václavem Klausem. Ta už řadu měsíců předtím prožívala agonii, k níž přispívala hospodářská recese a stupňující se potíže v řadě oblastí, železnicemi počínaje a zdravotnictvím konče. Nepominutelným faktorem byl i strmý pokles důvěry veřejnosti jak ve vládu, tak i v osobu premiéra. Kabinet měl navíc velký problém se slabým zázemím v parlamentu, když po volbách v roce 1996 se mohl spolehnout na podporu pouze devadesáti devíti z dvou set poslanců. Později se sice v důsledku defekce dvou sociálních demokratů, z nichž jeden přešel do ODS a druhý zůstal nezávislý, toto zázemí mírně vylepšilo, nicméně přesto se vládní agendu dařilo prosazovat jen s velkými obtížemi.

Ještě důležitější pak bylo, že v nepříznivých podmínkách se postupně vytrácel zájem dvou menších koaličních stran na udržení vlády. Tato ztráta zájmu byla zjevná zejména u Křesťanské a demokratické unie – Československé strany lidové (KDU-ČSL). Lidovci se profilovali už před volbami z roku 1996 jako „kritický hlas“

uvnitř vládní koalice, a to jak vůči ODS, tak vůči premiérovi. Během následujícího roku se tato jejich role ještě zvýraznila. Tehdejší předseda KDU-ČSL Josef Lux, který požíval ve straně mimořádné autority, dával otevřeně najevo, že by měla zastávat mnohem významnější roli v české politice.

Průzkumy voličských preferencí ve druhé polovině roku 1997 naznačovaly, že lidovci výrazně posilují.⁴ Setrvávání ve vládě, která evidentně ztrácela půdu pod nohama, se i proto začínalo jevit většině jejich stranické elity jako kontraproduktivní. Narozdíl od druhé menší strany vládní koalice, liberálně-konzervativní Občanské demokratické aliance (ODA), se lidovci pohybovali blízko středu politického spektra. Otevíraly se jim tak zajímavé možnosti, jak „kapitalizovat“ více poslaneckých mandátů ve větší počet vládních křesel v případě společného vládnutí s ČSSD. Tato strana tehdy přirozeně těžila z vládních problémů a těšila se rovněž stoupající podpoře u voličů. Přesměrování lidovců od dosavadní spolupráce s ODS tak mělo své racionální pozadí, byť se s ním pojila určitá rizika. Nejvýznamnějším z nich bylo narušení vzájemných vztahů mezi ODS a KDU-ČSL. Hlasy proti případné spolupráci se sociální demokracií se sice v lidové straně ozývaly, zejména od konzervativních jihomoravských členů, reprezentovaných nejviditelněji místopředsedou strany Janem Kasalem, Luxovu reorientaci KDU-ČSL to ovšem nezvrátilo.⁵

„Sarajevo“ a jeho důsledky

Velmi důležité pro pád Klausovy vlády kromě toho bylo, že v minulosti mimořádná premiérova autorita slábla nejenom u veřejnosti a vládních partnerů, ale i uvnitř jeho vlastní strany. Signály vnitrostranické nespokojenosti prosakovaly navenek souběžně s kupíci se vládními problémy. Nebylo náhodné, že k první velké konfrontaci uvnitř elity ODS došlo na začátku června 1997, kdy vrcholila vládní krize, kterou vláda ještě přežila. Podnětem k této konfrontaci se stalo obvinění místopředsedy ODS a ministra zahraničí Josefa Zieleniece, že Klaus špatně řídí kabinet. Pomíne-li detaily, které nejsou pro účel tohoto textu podstatné, někde tady začíná klíčit uvnitř ODS myšlenka na nutnou výměnu vůdce strany. Nic na tom nezměnil fakt, že Zieleniec v říjnu 1997, tedy ještě před rozpadem Klausovy vlády, rezignoval na stranické i vládní funkce.

Nová eskalace vládní krize koncem listopadu 1997 vyvolala nový a mnohem silnější tlak na Václava Klause zevnitř ODS. Jako impulz tentokrát zafungovalo neprůhledné financování občanských demokratů, které stranu poškodilo už ve volbách roku 1996. Vedení ODS tehdy chybovalo jednak tím, že nedokázalo hodnověrně vyřešit kauzu dvou neznámých, či přesněji fiktivních sponzorů, jednak tím, že se

4 Srovnání poskytují např. výzkumy STEM: HARTL, Jan – HUK, Jaroslav – HABERLOVÁ, Věra: *Česká společnost 1998*. Praha, STEM 1999, s. 98 n.

5 Srv. FIALA, Petr: Josef Lux a proměny postavení KDU-ČSL v politickém systému České republiky. In: ZNOJ, Milan – PEHR, Michal (ed.): *Josef Lux a česká politika 90. let*. Praha, Ústav politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, s. 21–49.

pochybných sponzorských peněz nezavilo. Celý případ v důsledku toho „žil“ i po volbách a na konci roku 1997 sehrál roli politické rozbušky. Zjištění, že za pochybným sponzoringem ODS stojí bývalý tenista a podnikatel Milan Šrejber, který od státu získal v polovině devadesátých let majetkový podíl v Třineckých železárnách, otevřelo mediální spekulace o korupci, jejichž účinek byl ničivý. Na působivost mu v pátek 28. listopadu 1997 ještě doložilo zveřejnění informace o existenci údajného „černého“ účtu občanských demokratů v zahraničí. Křehká jednotka vlády i největší vládní strany vzala ještě ten den zsvé. Dva politici z vedení občanských demokratů, ministr vnitra Jan Ruml a ministr financí Ivan Pilip, vyzvali Klause k rezignaci na funkci předsedy strany. Udělali to jak známo v jeho nepřítomnosti, neboť těsně před vyhlášením tohoto požadavku odletěl do Sarajeva na setkání představitelů Středoevropské iniciativy. Jan Ruml spěšnost celé akce později odůvodňoval hrozbou odchodu lidovců z vlády, „sarajevská“ výzva tomu nicméně stejně nezabránila. O den později, 29. listopadu 1997, oznámila stažení svých ministrů z kabinetu i ODA. Václav Klaus v neudržitelné situaci rezignoval na premiérské křeslo, čímž vláda fakticky skončila.⁶

Rodící se protiklausovská opozice uvnitř ODS nicméně postrádala promyšlenou strategii a širší vnitrostranické zázemí. Sice se k ní připojila část stranické elity, ale na mimořádném kongresu v Poděbradech v polovině prosince 1997 neuspěla. Klaus dokázal úspěšně zmobilizovat podporu v regionech, hladce obhájil funkci předsedy a jeho křídlo získalo jednoznačnou převahu i ve vedení strany. Štěpení uvnitř ODS na začátku ledna 1998 vyústilo v odchod nesouhlasícího křídla, které založilo novou stranu Unie svobody (US).

Emoce a jejich role v rodícím se „sarajevském syndromu“

Rozkol občanských demokratů a pád Klausovy vlády provázely silné emoce. Loajální Klausovi příznivci 28. listopad 1997 interpretovali jako „sarajevský atentát“, spáchaný Janem Rumlem a Ivanem Pilipem hlavně ve spolupráci s lidovci a prezidentem. Vyvolávali tím dojem, že celá akce měla spiklenecký ráz. Tohoto výkladu událostí se

Ministři za Občanskou demokratickou stranu Jan Ruml a Ivan Pilip 28. listopadu 1997 dramaticky oznamují svou výzvu k rezignaci Václava Klause na funkci předsedy ODS kvůli odhalení falešných sponzorů strany

⁶ Viz KOPEČEK, Lubomír: *Éra nevinosti: Česká politika 1989–1997*. Brno, Barrister & Principal 2010, s. 289.

v o něco střízlivějším provedení držel i Václav Klaus. Názorně o tom svědčila jeho slova před volbami v červnu 1998, kdy se v knižním rozhovoru nechal slyšet, že nedávné události představovaly pro něj a jeho věrné „politický střet s představami pana prezidenta o této zemi, politický střet s jedním křídlem ODS, reprezentovaným několika známými osobnostmi. Byl to politický střet s reprezentanty dalších koaličních stran o pozici ve vládě, byl to střet s levicí o charakter této země.“⁷

Jestliže se Klaus na prvním místě zmínil o prezidentu Havlovi, nebyla to náhoda. Latentní pnutí mezi těmito dvěma nejvýznamnějšími postavami české politiky devadesátých let se zrodilo už v časech Občanského fóra. Havel tehdy zastával nejenom funkci československého prezidenta, ale do podzimu 1990 hrál i roli neformálního vůdce Občanského fóra. Poté co byl jeho předsedou zvolen Václav Klaus, o tuto pozici přišel.⁸ Ze struktur Občanského fóra se pak na začátku roku 1991 zrodila Občanská demokratická strana. Pokud ve velké zkratce nastíníme základní rozdíly mezi oběma muži, je nutné upozornit především na *různé chápání politiky*. Zatímco Klaus politiku vnímal jako prostor pro souboj odlišných politických alternativ, tedy stran, Havel se snažil vtisknout české politice širší morální rozměr, což se zračilo v konceptu nepolitické politiky, upozadujícím (a ve starších úvahách dokonce odmítajícím) roli stran a naopak vyzdvihujícím spontánní občanskou aktivitu či představu politiky jako „praktikované mravnosti“. Silně se do této duality promítalo rozdílné osobnostní zakotvení. Klaus „vyrostl“ na klasickém liberálním chápání trhu, Havla naopak ovlivnila specifická disidentská mentalita. Pominout samozřejmě není možné ani lidský aspekt věci, když si Klaus a Havel jednoduše řečeno „nepadli do noty“. Pragmaticky uvažující, egocentrický a svým stylem mimořádně dravý ekonom si jen těžko mohl rozumět s volnomyšlenkářským a občas bohémsky vystupujícím intelektuálem.

Finální moment, který natrvalo „vyhloubil příkop“ mezi oběma politiky, se odehrál na začátku prosince 1997, kdy Havel v pražském Rudolfinu pronesl bilancující projev o své dosavadní pětileté éře v úřadu českého prezidenta. Prezident hovořil způsobem, který veřejnost musela pochopit v dobovém kontextu v první řadě jako útok na Klause a na to, co v české politice ztělesňoval. Havel používal výrazy jako „základna je protunelována“, „opojení mocí“ či „okouzlení tím, jak skvělým nástupišťem ke kariéře je politická strana“.⁹ V tvrdém komentáři navíc pranýřoval některé lidsky těžko „stravitelné“ Klausovy vlastnosti, i když předsedu občanských demokratů výslovně nejmenoval.

7 JÜNGLING, Petr – KOUDELA, Tomáš – ŽANTOVSKÝ, Petr: *Tak pravil Václav Klaus*. Olomouc, Votobia 1998, s. 96.

8 Viz např. HADJIISKÝ, Magdalena: Vznik Občanské demokratické strany: Pokus o sociologickou analýzu. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal (ed.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008, s. 70–90; SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, Prostor 2003; PŠEJA, Pavel: Občanské fórum jako katalyzátor vývoje stranického systému ČR. In: *Politologický časopis*, roč. 15, č. 4 (2004), s. 316–327.

9 Citováno podle: Projev prezidenta republiky Václava Havla k senátorům a poslancům Parlamentu České republiky. In: *Právo* (10.12.1997), s. 2.

Rudolfinský projev definitivně stvrdil antagonismus obou politiků. Přispěly k tomu i další tehdejší momenty jako Havlova intenzivní komunikace s Janem Rumlem, k němuž měl blízko ještě z dob disentu, v den „Sarajeva“ či prezidentova podpora tohoto politika při jeho neúspěšné kandidatuře na post předsedy občanských demokratů proti Klausovi v polovině prosince 1997 na kongresu v Poděbradech.

Averze ODS vůči prezidentovi se dále posílila během vytváření přechodné polopolitické vlády. Havel jako premiéra vybral dosavadního guvernéra České národní banky Josefa Tošovského, jehož vztahy s Klausem nebyly v předchozích letech nejlepší kvůli rozdílným názorům na měnovou politiku národní banky. Klaus ihned po „Sarajevu“ otevřeně prosazoval odchod občanských demokratů do opozice a k sestavování Tošovského vlády se postavil obstrukčně. Nový premiér, který se v parlamentu mohl spolehnout jen na omezené zázemí tvořené lidovci a rozpadající se Občanskou demokratickou aliancí, se proto pragmaticky pokusil získat na stranu vlády poslanecký klub občanských demokratů, přičemž obešel Klausovo vedení. Tošovský skutečně do určité míry uspěl, když získal podporu části poslanců ODS, ovšem fakticky tím urychlil štěpení občanských demokratů a vznik nové strany, Rumlovy Unie svobody. „Havlův premiér“ tak z pohledu občanských demokratů dovršil jejich vnitrostranický rozkol.¹⁰

Důsledkem těchto událostí byla těžko překonatelná animozita ze strany Klausovy ODS vůči prezidentovi. Spolu s narušeným vztahem občanských demokratů k lidovcům a „odpadlické“ Unii svobody to sehrálo významnou roli po volbách v roce 1998 a vlastně po celou dobu opoziční smlouvy. Události z konce roku 1997 tak vytvořily *sarajevský syndrom*, zatěžující dlouhodobě vztahy mezi značnou částí českých politických elit.

Volby v červnu 1998 a konfliktní vztahy mezi sociálními demokraty a unionisty

V první polovině roku 1998 vládla přechodná polopolitická vláda Josefa Tošovského, v níž zasedala i řada ministrů bez stranické legitimace. Získání důvěry ve sněmovně této vládě zajistila dohoda se sociální demokracií, která za to obdržela příslib předčasných parlamentních voleb. Výsledek těchto voleb, zachycený níže v tabulce, se v mnoha ohledech zásadně nelišil od výsledku předchozích voleb. Stručně shrnuto, sociální demokraté sice podle očekávání zvítězili, ale jen s relativně malým náskokem před občanskými demokraty, kteří se rychle vzpamatovali z krize a rozkolu, jímž prošli. Unie svobody přes velké ambice fakticky ve stranickém systému jen nahradila Občanskou demokratickou alianci, která ve volbách vůbec nekandidovala. Lidovci přes podobně velká očekávání zůstali fakticky „na svém“, když jejich zisk byl jen nepatrně lepší než v roce 1996. Velmi podobně jako před dvěma lety dopadli i komunisté. Jedinou skutečně velkou strukturální změnou byl neúspěch krajně

10 Podrobně viz KOPEČEK, L.: *Éra nevinosti*, s. 301–310 (viz pozn. 6).

pravicových Sládkových republikánů (Sdružení pro Republiku – Republikánská strana Československa, SPR-RSČ).¹¹

Výsledky voleb do poslanecké sněmovny v letech 1996 a 1998¹²

	1996		1998	
	Získané hlasy (%)	Počet mandátů	Získané hlasy (%)	Počet mandátů
ČSSD	26,44	61	32,31	74
ODS	29,62	68	27,74	63
KSČM	10,33	22	11,03	24
KDU-ČSL	8,08	18	9,00	20
US	–	–	8,60	19
SPR-RSČ	8,01	18	3,90	–
ODA	6,36	13	–	–

Při aritmetickém pohledu na rozdělení mandátů se jevílo jako možné vytvořit větší novou koalici ODS, KDU-ČSL a US, která by disponovala sto dvěma mandáty. Svým způsobem by se vlastně jednalo o obnovení politické sestavy z doby Klausovy vlády, byť v modifikovaném složení, když by unionisté nahradili Občanskou demokratickou alianci. Vyloučená také nemusela být koalice ČSSD, KDU-ČSL a US se sto třinácti mandáty. Problémem této varianty ovšem byla jednak značná ideologická vzdálenost mezi sociálními demokraty a unionisty, jednak zde působil antagonismus těchto stran vystupňovaný během volební kampaně, který připomínal narušené vztahy mezi stranami napravo od středu. Předseda sociálních demokratů Miloš Zeman v době hluboké krize ODS na začátku roku 1998 vyhodnotil Unii svobody jako nového hlavního protivníka. V březnu 1998 tak Ústřední výkonný výbor ČSSD na Zemanův návrh schválil usnesení, že sociální demokracie „v žádném případě“ neuzavře vládní koalici s Unii svobody. Zeman to zdůvodnil dramatickými slovy, že jak „ODS už odchází ze scény dějin, vyvstává nám nový protivník, který má v zásadě stejný program“. S odkazem na původ unionistů v ODS přitom považoval jejich stranu za „nositel všího špatného, co v minulosti (Klausově – pozn. autora) vládě bylo“.¹³

11 Viz FIALA, Petr – HLOUŠEK, Vít: Stranický systém České republiky. In FIALA, Petr – HERBUT, Ryszard (ed.): *Středoevropské systémy politických stran*. Brno, Masarykova univerzita 2003, s. 13–54.

12 Zdroj: Český statistický úřad. Uvedeny jsou jen výsledky těch stran, jejichž zástupci zasedli ve sněmovně.

13 ČSSD si vybrala nového nepřítele: Unii svobody. In: *MF Dnes* (6.4.1998), s. 2.

Na Zemanovy názory měla vliv představa, že za aférami, které sociální demokracii a jeho osobně v té době tvrdě zasáhly, stojí unionističtí politici, a v první řadě jejich předseda Jan Ruml. Zeman tak hledal unionisty v pozadí skandálu, který vešel do české politické historie pod názvem „bamberská aféra“. Podstatou této kauzy bylo novinářské zjištění, že vedení sociálních demokratů v polovině devadesátých let jednalo s českošvýcarskými podnikateli v německém Bambergu o poskytnutí půjčky straně výměnou za přidělení vlivných funkcí ve státní správě. Ty měli podnikatelé získat, jakmile se sociální demokracie dostane k moci. Bamberská aféra pochopitelně sociální demokracii před volbami roku 1998 poškodila.

Náchylnost ke zkratovým reakcím se pak u vůdce ČSSD naplno ukázala začátkem května 1998, kdy obvinil Jana Rumla ze spiknutí. Ruml údajně ještě jako ministr vnitra poslal v září 1997 šéfovi civilní rozvědky Oldřichu Černému dopis, v němž souhlasil „se získáváním a vyhodnocováním informací“ o reakcích zemí Severoatlantické aliance „na očekávané vnitropolitické události“ včetně pádu premiéra Klause, změny ve vedení poslanecké sněmovny (tedy Zemanova odchodu z křesla jejího předsedy) či vyhlášení předčasných voleb.¹⁴ Zeman tvrdil, že může svá obvinění doložit. Jak se ale rychle ukázalo, jeho písemné „důkazy“ byly ve skutečnosti padělky. Už den po zveřejnění svého obvinění začal předseda sociálních demokratů couvat a po několika dnech uznal, že naletěl na „někým“ podvržené dokumenty.

Jan Ruml v reakci na toto obvinění označil Miloše Zemana za paranoika.¹⁵ Frapantní antagonismus obou stranických předsedů se pak musel projevit v povolebním vyjednávání o vládě. Stojí dále za pozornost, že už po Zemanových atacích v době bamberské aféry Ruml kategoricky odmítl možnost tolerovat vládu sociální demokracie – tedy variantu, kdy by jeho strana nevstoupila přímo do vlády, nicméně by při hlasování o důvěře ve sněmovně umožnila Zemanově vládě uspět. Toleranci Unie svobody vůči menšinové vládě ČSSD, ať už v koalici s lidovci nebo bez nich, přitom ještě před vypuknutím bamberského skandálu Ruml za jistých okolností připouštěl.¹⁶

Úvodní fáze vládní mise Miloše Zemana

Sociální demokracie se tak přes své vítězství ocitla po volbách v pozici, kdy rozhodně neměla zaručeno obsazení premiérského úřadu, a dokonce ani podíl na vládě. Prezident Havel sice zažehnal obavu, že může pomínout předsedu vítězné strany při sestavování vlády, jak tím pohrozil tři měsíce před volbami, a po konzultacích s předsedy parlamentních stran¹⁷ pověřil dva dny po volbách, v pondělí 22. června, Miloše Zemana jednáním o utvoření vlády. Havlovo pověření ovšem Zemanovi

14 Miloš Zeman otvírá další kufřík předvolebních afér. In: *Hospodářské noviny* (5.5.1998), s. 3; Zeman nařkl Rumla z přípravy velkého spiknutí. In: *Lidové noviny* (5.5.1998), s. 1.

15 Viz SLONKOVÁ, Sabina – KUBÍK, Jiří: *Tíha olova*. Praha, Pragma 2001, s. 171.

16 US by umožnila ČSSD samostatně vládnout jen do dalších voleb. (Zpráva ČTK z 1.3.1998.)

17 S výjimkou vůdce komunistů Miroslava Grebeníčka, kterého Havel ignoroval.

žádnou jistotu premiérského křesla nedávalo. Stejně jako po volbách před dvěma lety nebo po rozpadu Klausovy vlády na konci roku 1997 dal prezident přednost využití instrumentu, který ústava neznala, ale ani mu nebránila: nejprve měla být nalezena ve sněmovně „průchodná“ politická sestava, a teprve potom mělo dojít na jmenování nového premiéra. Zeman tak nejprve musel najít koaliční partnery.

Na první pohled to měl Zeman nejjednodušší s lidovci. Už den po volbách, a dokonce ještě před Zemanovým pověřením jednat o vládě, oznámil Josef Lux po schůzce vedení své strany, že „bude hájit velkou koalici“ složenou z Unie svobody, lidovců a sociálních demokratů.¹⁸ Jednoznačně tak uvnitř strany prosadil svou koaliční představu. Na novinářské dotazy ohledně „stodvojkové“ pravostředové koalice reagoval vyhýbavě, s tím že není možná „bez změny politiky ODS“.¹⁹ Jak by tato změna měla vypadat, lidovecký předseda nijak nekonkretizoval a úvahy o „stodvojkové“ koalici odkazoval až na dobu po případném neúspěchu Zemanovy premiérské mise.

Klíčovým Luxovým problémem se ovšem stali unionisté, kteří nehodlali do koalice se sociální demokracií vstoupit. Jan Ruml tento postoj označoval za „nezměnitelný fakt“²⁰ a až ostentativně dával najevo, že s ČSSD vládnout za žádnou cenu nechce. Stejně tak unie odmítala veřejně úvahy o toleranci vlády sociálních demokratů a lidovců. Nic na tom nezměnilo Zemanovo „přecházení“ novinářských dotazů ohledně jeho předvolební „klasifikace“ Unie svobody jako hlavního nepřítel.

Josef Lux přitom odmítal, že by jeho strana byla ochotná být se sociální demokracií ve vládě sama, bez unionistů. Důvodem byla obava, že by taková vláda při hlasování o důvěře byla závislá na komunistech, kteří to otevřeně nezavrhovali. Lux si velmi dobře uvědomoval, že podobný krok je pro jeho antikomunisticky naladěné straníky nepřijatelný a nic na tom nezmění ani jeho mimořádná autorita. V této souvislosti je možné připomenout jiného lidoveckého předsedu Miroslava Kalouska, který na podobný krok v roce 2006 po vleklém povolebním vyjednávání přistoupil a zaplatil za to okamžitým sesazením z čela strany.

Zemanova vstupní vládní nabídka přitom byla z pohledu lidovců mimořádně lákavá. Premiérem vlády tvořené ČSSD a KDU-ČSL měl být Josef Lux a lidovci by obsadili dalších šest křesel, což by bylo v polistopadové politice jejich bezkonkurenčně největší vládní zastoupení. Obě vládní strany měly mít navíc právo veta při důležitých rozhodnutích. Unie svobody by byla s vládou propojena nepřímo prostřednictvím dvou nestranických „odborníků“. Prvním měl být Josef Zieleniec, považovaný za osobu spřízněnou s Rumlovou stranou, který měl znovu zaujmout funkci ministra zahraničí, druhým pak končící premiér Josef Tošovský coby ministr financí. Jimi vedené resorty by stály v pořadí významu hned za funkcí premiéra. Lidovci spolu s oběma nestraníky měli početně tvořit polovinu vlády a sociální demokracie by tak ani nedisponovala vládní majoritou.

U unionistů ovšem taková nabídka „zastoupení“ žádné nadšení nevyvolala. Participaci na vládě po jejím zveřejnění v médiích odmítli i Zieleniec a Tošovský. Miloš

18 Lux chce nejprve obhajovat koalici s ČSSD a Uní svobody. (Zpráva ČTK z 21.6.1998.)

19 Šéf lidovců by vládu s Klausem vnímal jako krok zpět. In: *MF Dnes* (22.6.1998), s. 3.

20 Unie svobody se do koalice se sociální demokracií nechystá. (Zpráva ČTK z 23.6.1998.)

Zeman tak ve svém prvním „hlášení“ prezidentovi ve čtvrtek 25. června informoval o unionistické rezistenci a neochotě lidí riskovat menšinové vládní aranžmá. Václav Havel vládní sestavu, ať už v podobě trojkoalice ČSSD, KDU-ČSL a US nebo menšinové vlády ČSSD a KDU-ČSL, vítal. Navíc jak Tošovský, tak Zieleniec mu nepochybně byli blízcí. Zemanovi proto slíbil, že se pokusí s předsedy obou menších stran „promluvit“. Neskrýval přitom, že za překážku nepovažuje ani případnou „pomoc“ komunistů, když prohlásil: „Já chápu ty strany (lidovce a unionisty – pozn. autora), že se nechtějí opírat o podporu KSČM. Ale zároveň nevylučuji možnost, i když to není možnost právě nejlepší, že nepřítomnost několika poslanců KSČM při hlasování o důvěře může zajistit té vládě jakés takés menšinové třeba vládnutí.“²¹

Média v daný moment reagovala predikcemi o malých Zemanových šancích na úspěch. Pochybnosti neskrývali ani někteří sociální demokraté. Předseda jejich poslaneckého klubu Stanislav Gross například Zemanovy naděje na sestavení vlády zhodnotil pro týden *Respekt* skeptickými slovy, že „procento šancí není dramaticky vysoké“.²² Skepsi ještě posílilo vyjádření prezidenta, který týden po zahájení vyjednávání o vládě ve svých pravidelných rozhlasových *Hovorech z Lán* oznámil, že pokud Zeman „selže“, pověří dalším „pokusem“ Klause jako předsedu druhé nejuspěšnější strany. Havel tuto možnost ovšem chápal, jak doslova řekl, jako „svým způsobem“ krok zpět. Podle něj by kabinet sestavovaný Klausem musel být „vládou s jiným způsobem vládnutí, s nějakou koncepčností“, zahrnující „mladou krev, novou energii“.²³ Za perspektivní „mladou krev“ Havel před volbami označil několik ministrů Tošovského vlády, konkrétně Cyrila Svobodu, Martina Bursíka či Vladimíra Mlynáře.²⁴ Z řad sociálních demokratů pak prezident zmiňoval Stanislava Grosse a Petru Buzkovou, kteří mimochodem v té době často Zemanovi oponovali.

Povolební námluvy Miloše Zemana s Václavem Klausem v podání kreslíře Pavla Reisenauera (Respekt, 7.–12.7.1998)

21 Prezident by „strpěl“ i vládu s tichou podporou komunistů. (Zpráva ČTK z 27.6.1998.)

22 HOLUB, Petr – ŠÍDLLO, Jindřich: Možná jsme mohli udělat víc: Se Stanislavem Grosse o tom, co je a není v moci ČSSD. In: *Respekt*, roč. 9, č. 27 (29.6.–5.7.1998), s 12 n.

23 Pokud při sestavování vlády selže ČSSD, pověřím Klause, oznámil prezident. In: *MF Dnes* (29.6.1998), s. 2.

24 Viz např. V. Havel: Návrat totality nehrozí. In: *Hospodářské noviny* (17.6.1998), s. 2.

U občanských demokratů o žádných mladých a perspektivních politicích Havel, příznačně pro svůj vztah k této straně, nemluvil.

Prezidentova slova potvrzovala možnost „třetího pokusu“, o němž se hojně spekovalo v médiích i politických kuloárech. Po neúspěšných pokusech Miloše Zemana a poté Václava Klause sestavit vládu by podle těchto spekulací dostal šanci někdo blízký Havlovi. Takováto vláda by patrně získala stejně jako Tošovského kabinet nějaký hybridní polopolitický profil. To, čeho se Zeman s Klausem obávali, nahlížely jinak obě malé strany, jejichž lídři s podobným „záložním“ řešením zjevně počítali.²⁵ Především lidovci spoléhali na to, že i v případě krachu jednání se sociální demokracií je prezident „podrží“ a že po následujícím neúspěšném Klausově pokusu stále zůstanou ve „hře“. Josefu Luxovi by se tak otevírala šance stát se třetím „formátorem“ nové vlády.²⁶

Hrozba „třetího pokusu“ tak silně ovlivňovala jednání obou velkých stran, či přesněji obou jejich předsedů, v jejichž režii se povolební vyjednávání zcela odehrávala. Miloš Zeman si velmi dobře uvědomoval, že neúspěch při sestavování vlády a setrvání sociální demokracie v opozici by v čele strany přes vyhrané volby patrně nepřežil. Václav Klaus pak už před volbami ve své knize publikovaných rozhovorů tvrdil, že „než ‚jelcinizace‘, to raději Zeman!“²⁷ („jelcinizaci“ mínil popření výsledku voleb jako základu parlamentní demokracie). Řečeno jinak, za *úplně nejhorší vládu*, horší než vládu sociální demokracie, Klaus považoval „pokusy o vlády – nevlády, o úřednické vlády s pány Bursíky, Stropnickými, Moosy, Tošovskými a Roithovými“, čímž narážel na končící kabinet.²⁸ Předseda ODS sice také před volbami připouštěl, že bude-li aritmeticky možná pravostředová vláda, tak přes „obrovské porodní bolesti“ vznikne.²⁹ Ovšem tento výrok lze brát spíše jako povinné předvolební gesto „nevyloučení“ takové vlády. Václavu Klausovi muselo být jasné, že vztahy na pravici se nedají tak rychle „opravit“.

Nerealistické představy o pravostředové koalici

Unionisté, kteří oficiálně odmítali úvahy o spolupráci, či alespoň toleranci vlády vytvářené sociálními demokraty, dávali přednost „stodvojkové“ alternativě pravostředové koalice. Problém ovšem byl, že unionistická představa o takové vládě působila už na první pohled utopicky. Vytvoření koalice s občanskými demokraty totiž podmínil republikový výbor Unie svobody v sobotu 27. června pěti požadavky, mezi nimiž figurovalo mimo jiné vyvození „osobní politické odpovědnosti z finanč-

25 Srv. Ruml potvrdil, že Zeman navrhoval Luxe jako předsedu vlády. (Zpráva ČTK z 27.6.1998.)

26 V rozhovoru s autorem to potvrdil bývalý místopředseda KDU-ČSL Jan Kasal 29.9.2011.

27 JÜNGLING, P. – KOUDELA, T. – ŽANTOVSKÝ, P.: *Tak pravil Václav Klaus*, s. 85 (viz pozn. 7). Citovaný slogan tvoří název 4. části interview.

28 *Tamtéž*, s. 98.

29 *Tamtéž*, s. 98 n.

ních afér“ či „jasné pojmenování příčin“ rozpadu vládní koalice v roce 1997.³⁰ Převedeno do srozumitelnější řeči, první bod fakticky požadoval, aby se Václav Klaus stáhl do ústraní, nebo alespoň nevstoupil do vlády, ve druhém bodu pak šlo o nalezení vzájemné shody ohledně „sarajevských událostí“. ODS „ročník 1998“ ovšem stála a padala se svým vůdcem a jeho apologetickým výkladem „Sarajeva“. Jak s odstupem času unionističtí politici přiznávali, požadavky byly formulovány tak, aby byly pro Klausovu stranu nepřijatelné.³¹

Předseda lidovců Josef Lux se mohl stát premiérem, kdyby jeho vládu se sociálními demokraty podpořila Unie svobody (Respekt, 7.–12.7.1998)

To se v praxi také potvrdilo a občanští demokraté stanovené podmínky odmítli. Ve vyjádřeních pro média přitom odkazovali na zkušenost z let 1996 a 1997 a tvrdili, že nepůjdou do vlády, v níž by jejich strana neměla většinu ministrů. Stejně tak chtěli, aby v případné koaliční smlouvě byl jasně vyjádřen „závazek loajality“ ministrů a poslanců ke koalici, což také odráželo snahu vyhnout se rozklíčování, které postihlo předchozí Klausovu vládu. Takový požadavek zase hlasitě odmítali nejenom unionisté, ale i lidovci.

Lidovecká averze k ODS a Václavu Klausovi byla minimálně stejně silná jako ta unionistická. Na první pohled sice Luxovu vyjednávací strategii orientovanou na koalici s ČSSD nepodporovala celá lidovecká elita bezvýhradně a bezprostředně po volbách se Jan Kasal i někteří krajší politikové a předsedové regionálních stranických organizací vyslovili pro pravostředovou koalici. Avšak v daný moment se jednalo o deklaratorní gesto pro média, a nikoliv o reálný politický signál. Příznačně i Kasal otevřeně připouštěl, že pro značnou část straníků je Václav Klaus „překážkou“ a že účast lidovců ve vládě pod jeho vedením je vyloučená.³² S odstupem času nechuť k podobné variantě výstižně shrnul tehdejší místopředseda KDU-ČSL Miloslav Výborný: „Věděli jsme ... že ty příkopy jsou tak hluboký, že to nejde.“³³ Extrémním způsobem se dobová lidovecká averze projevovala v chování bývalého poslance Jaroslava Orla, který zveřejnil 27. června osobní prohlášení, v němž tvrdil, že ODS „usiluje o zvrát mocenských poměrů a volebního výsledku

30 US vzkazuje: Chcete-li pravicovou koalici, přistupte na naše podmínky. In: *MF Dnes* (29.6.1998), s. 2.

31 Viz záznamy rozhovorů autora s Petrem Matějů z 15.11.2011 a s Janem Rumlem z 18.11.2011 (ve vlastnictví autora).

32 Mezi lidovci sílí názor s Václavem Klausem ne. (Zpráva ČTK z 2.7.1998.) Srv. rozhovor s Janem Kasalem: „Na to, aby se Klaus vrátil do čela vlády, by ODS musela získat 51 procent hlasů,“ říká Jan Kasal. In: *Právo* (30.5.1998), s. 10.

33 Záznam rozhovoru autora s Miloslavem Výborným z 24.10.2011 (ve vlastnictví autora).

v ČR v zájmu svých klientů a sponzorů“.³⁴ Orel tím reagoval na povolební mítinky občanských demokratů.

Podobně jako neměly zájem o spolupráci s ODS obě malé strany, neobjevovala se vstřícnost k takovému řešení ani ve vedení občanských demokratů. Živá debata převážně nelevicového (či spíše antilevicového) mediálního mainstreamu o „stodvojkové“ koalici tak byla čistě hypotetická a bez opory v realitě. Vzájemná animozita mezi ODS a oběma malými stranami ji vylučovala.

Lidovci a unionisté v daný moment zjevně podceňovali schopnost občanských a sociálních demokratů společně se dohodnout. Ve vedení ODS se o možné dohodě s ČSSD začalo debatovat už dva dny po volbách. Nediskutovala se zde varianta společné vládní koalice, ale „pouze“ podpora menšinové sociálnědemokratické vlády. Oba předsedové velkých stran se přitom obávali hlavně toho, že ztratí na povolební vyjednávání vliv. Z tohoto pohledu byla pozdější Klausova obhajoba uzavření opoziční smlouvy vysvětlitelná argumentem, že „nebylo zbytné“.³⁵ Debata o vzájemné dohodě mezi politiky ODS a ČSSD se naplno v zákulisí rozběhla v posledních červnových dnech. S první iniciativou v podobě výchozího písemného návrhu přišel Miloš Zeman, za občanské demokraty jej poté připomínkovali Václav Klaus a místopředseda strany Miroslav Macek.³⁶

Možnost dohody se sociálními demokraty připustil Klaus *poprvé veřejně* v úterý 30. června po setkání se Zemanem. Politici Unie svobody a lidové strany to ovšem nesprávně vyhodnotili jako vydírání, které je má donutit k minimalizaci požadavků a nároků pro koalici s ODS. Jak se vyjádřil místopředseda unie Petr Matějů, který byl spolu s Janem Rumlem a Vladimírem Mlynářem jedním z koaličních vyjednávačů své strany: „Pokud se jedná o formu nátlaku, tak se předpokládá jistá naivita malých stran čtrnáct dnů poté, co Klaus vzvednul vlny téměř hysterie svou mobilizací a stavění pevných hrází proti levici.“³⁷ Unionistický politik, a nejenom on, si ale neuvědomoval, že z *Klausova pohledu* to nebyla předvolební mobilizace pouze proti levici, ale také *a možná hlavně* proti Havlově nepolitické politice, prezidentovi a vlastně i oběma malým stranám.

Ani Josef Lux v druhém povolebním týdnu ještě nebral na vědomí rysující se nebezpečí, že jeho strana bude „pominuta“. V praxi by to totiž vyžadovalo naprostou změnu dosavadní politické strategie. Zemanova velkorysá nabídka přitom slibovala lidovcům v polistopadové politice bezprecedentní podíl na moci. Ještě po Klausově vyjádření z 30. června o možné dohodě obou velkých stran odmítl Lux možnost vytvoření společné jednacích platformy s unionisty a občanskými demokraty, která by debatovala o formátu případné pravostředové vlády. Jakékoliv úvahy na toto téma odsouval až na dobu po eventuálním neúspěchu Zemanova pokusu o sestavení vlády. Josef Lux své úsilí s pomocí Václava Havla, ale třeba i kardinála Miloslava

34 Exposlanec KDU-ČSL Orel obviňuje ODS ze snahy o zvrát poměrů. (Zpráva ČTK z 27.6.1998.)

35 Václav Klaus řekl LN: Zeman je skutečný politik. In: *Lidové noviny* (10.7.1998), s. 1.

36 ZEMAN, M.: *Jak jsem se mýlil v politice*, s. 176 (viz pozn. 2); záznam rozhovoru autora s Miroslavem Mackem ze 7.10.2011 (ve vlastnictví autora).

37 Zeman nabízí unii více vysokých postů. In: *Hospodářské noviny* (1.7.1998), s. 3.

Vlka, stále koncentroval na přesvědčování Unie svobody, a hlavně jejího předsedy Jana Rumla, aby přistoupili na koalici se sociálními demokraty.³⁸

Odpor Jana Rumla proti vstupu unionistů do vlády se sociálními demokraty

Klíčovým mezníkem povolebního sestavování vlády se stal čtvrtek 2. července 1998. Miloš Zeman toho dne potvrdil vyjednačům Unie svobody svou novou nabídku, jejímž faktickým iniciátorem byl lidovecký předseda, který ji už předtím představil unionistům. Jejím základem byla úprava předchozího Zemanova návrhu. Lidovci byli ochotni vzdát se dvou „svých“ vládních křesel ve prospěch unionistů, kteří by tak obsadili čtyři ministerstva včetně resortů financí a zahraničí. Lidovcům by připadla rovněž čtyři křesla a k tomu pozice premiéra, rezervovaná stále pro Josefa Luxe. Podobně jako u první Zemanovy nabídky se předpokládalo, že sociální demokraté budou mít devět křesel.³⁹ Každá z vládních stran měla navíc mít právo veta při klíčových rozhodnutích. Zemanovu ochotu ustoupit v zájmu získání unionistického souhlasu demonstroval slib, že ve vládě vůbec nezasedne a spokojí se s funkcí předsedy poslanecké sněmovny.

Při celkovém pohledu na první i druhou Zemanovu, respektive Zemanovu a Luxovu nabídku lze říci, že tak silné postavení neměly malé strany ani ve vládě Václava Klause po volbách v roce 1996. Tehdy existovala „pouze“ parita v počtu členů vlády mezi ODS na straně jedné a KDU-ČSL a ODA na straně druhé. Premiérský post stejně jako velmi důležité resorty financí a zahraničí si v roce 1996 udržela ODS. Výmluvně v této souvislosti působí situace o čtyři roky později, v roce 2002, kdy po volbách dokázali lidovci a unionisté vyjednat se sociálními demokraty jen po třech ministerských resortech oproti jedenácti (!) sociálnědemokratickým.

Zemanova a Luxova nová nabídka část unionistického vedení velmi lákala. Pro její přijetí se vyslovoval jeden z vyjednačů strany Vladimír Mlynář, který byl spolu s Michalem Lobkowiczem zjevně největším zastáncem dohody se sociálními demokratickými mezi vysoce postavenými politiky Unie svobody. Jan Ruml nicméně 2. července na tiskové konferenci po jednání se Zemanem tuto nabídku odmítl se slovy, že jde o „logický důsledek jasného a čitelného postavení US na politické scéně“.⁴⁰ Ruml tímto odmítnutím a současně avizovaným definitivním ukončením jednání se sociálními demokratickými zašel zřejmě na hranici, a možná i za hranici svého mandátu, protože o tak zásadním kroku patrně měl rozhodnout republikový výbor strany. O vyhocenosti okamžiku svědčila ostrá debata mezi Rumlem a Mlynářem, která se odehrála v pauze jednání v sousední místnosti. Mlynář doporučoval rozhodnutí odložit a ponechat je na republikovém výboru strany.⁴¹ Ruml později odůvodňoval

38 Viz záznam rozhovoru autora s Janem Rumlem z 18.11.2011 (ve vlastnictví autora).

39 Podle vzpomínek Jana Kasala a Miloslava Výborného měly mít obě menší strany v rámci debaty, která se vedla, ve vládě dokonce většinu. Jiné zdroje to ale nepotvrzují.

40 Zeman končí druhé kolo jednání o budoucí vládě. (Zpráva ČTK z 2.7.1998.)

41 Dokládá to e-mailová korespondence autora s Vladimírem Mlynářem z 20.11.2011. Dále viz NOVÁČEK, Petr: Téměř velká koalice, téměř jistý malér. In: *Týden*, roč. 5, č. 28 (7.7.1998), s. 17.

Stranická elita Unie svobody ještě v optimistickém rozpoložení. Zleva v popředí Michal Lobkowicz, Vladimír Mlynář, Václav Krása, Petr Mareš, Petr Matějů, Ivan Pilip a Jan Ruml (Respekt, 7.–12.7.1998)

ukončení rozhovorů se sociálními demokraty obavou, aby se unionisté „neusmýkali v debatě“, která je začala fatálně rozdělovat.⁴²

Ruml si také nebyl jist, zda nabídka není jen Zemanův trik. Je přitom zjevné, že předseda sociálních demokratů ve společnou vládu s lidovci a unionisty příliš nevěřil. Potvrzuje to fakt, že sociální demokracie „neodvolala“ předvolební usnesení vylučující spolupráci s Uníí svobody nebo Zemanův komentář na tiskové konferenci 2. července po Rumlově odmítnutí: „Já mohu zaujmout postoj pouze tehdy, jestliže Unie svobody prohlásí, že je o tomto návrhu pana Josefa Luxe, který jsem neodmítl, ochotna diskutovat. Není-li, je další diskuse zbytečná.“⁴³

Jak později napsal Miloš Zeman ve svých pamětech: „S Janem Rumlem jsem neměl dobré osobní vztahy, protože jsem ho na základě jeho působení na ministerstvu vnitra považoval za nekompetentního fanatika. (...) Jako s konstantou jsem počítal i s Rumlovou hloupostí a nezmýlil jsem se, i když to byla největší hra – vabank mého života. Dodnes si vzpomínám na naši společnou tiskovou konferenci (2. července – pozn. autora), kdy jsem suše oznámil, že jednání byla ukončena bez výsledku přes moje velkorysé nabídky. Jan Ruml stál vedle mne a nechápal, proč se najednou na něj mile usmívám.“⁴⁴

Miloš Zeman nevěřil ve spolehlivost Unie svobody, což bylo vcelku oprávněně (ještě o tom bude řeč). Vzhledem k neochotě lidovců riskovat menšinovou vládu,

42 Viz záznam rozhovoru autora s Janem Rumlem z 18.11.2011 (ve vlastnictví autora).

43 Unie svobody definitivně ukončila jednání s ČSSD o koalici. (Zpráva ČTK z 2.7.1998.)

44 ZEMAN, M.: *Jak jsem se mýlil v politice*, s. 178 (viz pozn. 2).

která by se patrně musela spolehnout i na komunisty, se pro něj stala dohoda s ODS nejschůdnějším řešením. Nemohl na tom nic změnit ani Václav Havel, kterému Zeman 2. července po jednání s unionistickými vyjednávači referoval o situaci a dohodu s Klausovou stranou předestřel jako rýsující se náhradní alternativu. Prezident sice reagoval přáním (či požadavkem?), aby Zeman „některé pakty či kontrakty neuzavíral předčasně“, s tím že ještě zkusí zapůsobit na vstřícnost Unie svobody.⁴⁵ Těžko tím však již mohl zrod opoziční smlouvy zastavit.

Uzavření opoziční smlouvy

Vývoj jednání o vládě dostal po 2. červenci jednoznačný směr. V pátek 3. července odpoledne se uskutečnilo jednání mezi sociální demokracií, reprezentovanou Milošem Zemanem, Vladimírem Špidlou a Stanislavem Grossem, a občanskými demokraty, jež zastupoval Václav Klaus spolu s místopředsedkyní strany Libuší Benešovou a předsedou poslaneckého klubu Vlastimilem Tlustým. Na následné tiskové konferenci politici obou stran avizovali přípravu vzájemné dohody. Ještě předtím dopoledne se sice Klaus sešel s Luxem a prakticky současně i s Rumlem, předložené podmínky ale lidovecký předseda označil za „ultimátum až diktát“.⁴⁶ Je přitom zjevné, že občanští demokraté své požadavky koncipovali tak, aby byly pro lidovce a unionisty nepřijatelné. Chtěli, aby „stodvojková“ vláda byla sestavena na skutečném půdorysu volebních výsledků jednotlivých stran, což by odpovídalo poměru ministrů tří ku jedné jak mezi ODS a lidovci, tak mezi ODS a Uníí svobody. Ve vládě měli zasednout předsedové všech tří stran, přičemž občanští demokraté by obsadili křeslo premiéra, koaliční poslanci by nesměli hlasovat pro pozměňovací návrhy k vládním návrhům zákonů a všechny tři strany se měly zavázat, že budou pro „trh bez přívlasků“ a pro přijetí zákona o vyrovnaném státním rozpočtu.

Rýsující se možnost dohody obou velkých stran ovlivnila společné setkání lidoveckých a unionistických špiček, které se odehrálo v Kladrubech v pondělí 6. července, na svátek mistra Jana Husa. Debatující politici přitom nepředpokládali, že vyjednávání ODS a ČSSD o opoziční smlouvě směřuje už do závěrečné fáze.⁴⁷ Ovlivnil to prodloužený horký víkend, který zpomalil tok mediálních informací. I to, co věděli, však působilo jako vážná hrozba ztráty vlivu na jednání o vládě. Delegáti Unie svobody přitom dorazili na kladrubské setkání ze zasedání svého republikového výboru, kde po bouřlivé debatě převládl názor, že tolerance vlády sociálních demokratů a lidovců by byla přijatelná. Jan Ruml proto po zasedání republikového výboru s odkazem na hrozící vznik menšinové sociálnědemokratické vlády oznámil novinářům ochotu jednat o vládě se „všemi demokratickými stranami“, čímž bylo míněno

45 Viz NOVÁČEK, P.: Téměř velká koalice, téměř jistý malér (viz pozn. 40).

46 In: *Politika v České republice*, roč. 2, č. 4 (1998), s. 19, rubrika „Politické strany“.

47 Viz záznamy rozhovorů autora s politiky US a KDU-ČSL citované výše v textu.

hlavně obnovení rozhovorů se sociální demokracií.⁴⁸ Poněkud křečovitě tak bylo odvoláno jeho několik dní staré rozhodnutí o „definitivním“ ukončení rozhovorů. V Kladrubech byli přítomní unionisté zjevně připraveni přesvědčovat Josefa Luxe a jeho spolustraníky, aby se vrátili ke zmíněné variantě. Nepominutelným stmelujícím faktorem byl přítom společně sdílený odpor ke Klausovi a snaha udržet ho „mimo hru“.⁴⁹ Lidoveckým politikům ovšem nestačil slib „pouhé“ tolerance poslanců Unie svobody při hlasování o důvěře jejich společné vládě se sociální demokracií. Na konci kladrubského setkání nicméně nabyli dojmu, že unionisté souhlasí se vstupem do vlády a Josef Lux má tak v ruce kartu pro obnovení debaty s Milošem Zemanem o trojkoaliční sestavě.⁵⁰

V této věci však zřejmě nastalo nedorozumění, neboť přítomní unionisté nevnímali výsledek jednání jako svůj jednoznačný souhlas s účastí ve vládě. Jak to v retrospektivě interpretoval například Vladimír Mlynář, „nebylo jasně domluveno, zda má jít o účast ve vládě nebo jen o podporu menšinové vlády“.⁵¹ Co bylo ještě důležitější: odhodlání politiků Unie svobody k dohodě se sociální demokracií bylo velmi křehké, a to jak v důsledku nejednotnosti a váhavosti vedení strany, tak postoje jejího poslaneckého klubu. Den po kladrubském setkání značná část poslanců v čele s místopředsedou strany Václavem Krásou ostře odmítla myšlenku vstupu do vlády. Vyhrocený průběh debaty unionistických poslanců naznačoval, že případná dohoda se sociální demokracií způsobí vnitrostranické štěpení. Lavírování unie pak ukončil tentýž den její republikový výbor, který těsným poměrem hlasů odmítl být jen tolerancí menšinové vlády ČSSD a KDU-ČSL. Podle vyjádření jednoho z účastníků zapůsobila váha autority Jana Rumla, který se s odkazem na principiální důvody a slib daný voličům proti takovému kroku postavil.⁵²

Unionisté v čele s Janem Rumlem tím obrazně řečeno nechali „na holičkách“ Josefa Luxe, oznamujícího Zemanovi jejich ochotu vstoupit do vlády. Otázka, zda by byl Miloš Zeman ochoten zastavit jednání s ODS a vrátit se k variantě dohody s lidovci a unionisty, je proto bezpředmětná. Z pohledu lidovců se tak vlastně jeví, že je unionisté „stáhli“ do opozice. Média se z toho důvodu v dalších dnech plnila nejenom ataky rozčilených lidovců na opoziční smlouvu, ale i na Unii svobody. Josef Lux ji nazval neseriózním partnerem, který by se měl konečně rozhodnout, zda se „chce vrátit do náruče ODS nebo dělat samostatnou politiku“.⁵³ Řada lidovců si v daný moment nepochybně vzpomněla na rok 1990, kdy Jan Ruml coby náměstek

48 Unie svobody patrně obnoví jednání s ČSSD. (Zpráva Českého rozhlasu, stanice Praha, ze 7.7.1998.)

49 Viz záznam rozhovoru autora s Miloslavem Výborným z 24.10.2011 (ve vlastnictví autora).

50 Viz NOVÁČEK, Petr: Stabilita anebo protektorát nad státem? In: *Týden*, roč. 5, č. 29 (13.7.1998), s. 18. Dále viz záznamy rozhovorů autora s Janem Kasalem z 29.9.2011 a s Miloslavem Výborným z 24.10.2011 (ve vlastnictví autora).

51 Vladimír Mlynář to autorovi článku sdělil v e-mailové korespondenci z 20.11.2011. Unionisté se v interpretaci „výsledků Kladrub“ velmi lišili. Všichni, s nimiž autor komunikoval, ale odmítali, že by souhlasili s okamžitou a přímou účastí ve vládě.

52 Viz NOVÁČEK, P.: Stabilita anebo protektorát nad státem?

53 ODS a ČSSD se definitivně rozdělily o moc. In: *Lidové noviny* (9.7.1998), s. 1.

Václav Klaus s Milošem Zemanem při podpisu „tolerančního patentu“ 9. července 1998 (Respekt, 13.–19.7.1998)

československého ministra vnitra několik hodin před volbami obvinil předsedu jejich strany Josefa Bartončíka ze spolupráce s komunistickou Státní bezpečností, čímž lidovou stranu vážně poškodil. Finální tečku za povolebními vyjednáváním učinil ve středu 9. července podpis opoziční smlouvy mezi sociálními a občanskými demokraty.

Pro úplnost si zaslouží zmínit, že hrozícímu vyšachování ze sestavování vlády se pokusily obě menší strany čelit i značně zvláštním způsobem. Ze setkání 6. července v Kladrubech vzešlo mimo jiné jejich společné prohlášení, v němž vyzvaly Občanskou demokratickou stranu, aby sestavila jednobarevnou (!) menšinovou vládu, u níž by „uvažovaly o toleranci“.⁵⁴ V situaci, kdy stále měl prezidentské pověření k sestavení vlády Miloš Zeman a kdy požadavky lidovců a unionistů vůči ODS rozhodně nenasvědčovaly snadné dohodě, šlo o dost zoufale působící apel, a Klausova strana jej také okamžitě odmítla.

Příčiny neúspěchu malých stran

Obě menší strany braly výsledek povolebních jednání jako svou porážku. Lišily se tím od komunistů, kteří vzhledem ke svému přetrvávajícímu stigmatu „strany párijů“ a volebnímu výsledku levice měli mnohem menší šanci povolební vyjednávání ovlivnit. Zvláště trpce nastalou situaci nesli lidovci. Přes jejich stížnosti na unionisty se však i oni dopustili chyb, které ovlivnily vyústění situace. Jejich společným jmenovatelem byla zažitá představa, že lidová strana je při sestavování vlády nepominutelná, což vedlo ke ztrátě kontaktu s realitou a k Luxově riskantní sázce na jedinou vládní konfiguraci. Jak později připouštěl Jan Kasal, kdyby lidov-

54 ODS odmítla sestavení jednobarevné vlády. In: *MF Dnes* (8.7.1998), s. 2.

ci tušili, co vzejde z povolebních jednání, patrně by se mnohem více soustředili na variantu menšinové vlády se sociálními demokraty opřenou o nějaký příslib tolerance Unie svobody.⁵⁵

Další chybou lidovců bylo nadměrné spoléhání na prezidenta, který měl podle jejich představ sehrát roli jakési „pojistky“. Jak to s odstupem času emotivně zhodnotil Jan Kasal, vedení strany nečekalo, že s uzavřením opoziční smlouvy „Václav Havel stáhne kalhoty“, ale kalkulovalo s tím, že se bude chovat jako aktivní činitel. Havel se sice o odpor vůči opoziční smlouvě pokusil, jak o tom bude ještě zmínka, ovšem z lidoveckého pohledu velmi slabě. Kdyby si Kasalovými slovy prezident „pozval předsedy parlamentních stran a snažil se to nějak řešit ... ale on neudělal vůbec nic ... aby z toho (Josef Lux – pozn. autora) nevyšel jako naprostej pitomec“.⁵⁶ Představa lidovců, že by prezident svým manévrováním prodloužil povolební vyjednávání a snad i otevřel cestu k „třetímu pokusu“, se nevyplnila. Naopak zanedbatelnou roli v lidoveckém neúspěchu hrála nejednota v otázce, jakou koalici vlastně preferují. Názory příznivců vládní spolupráce s občanskými demokraty nenarušily jednotnou vyjednávací linii strany.

Trochu jinak tomu bylo u unionistů, byť i pro ně platilo, že se patrně příliš spoléhali na onu „zajišťovací“ roli prezidenta. Jejich vůle vládnout byla obecně zjevně slabší než u lidovců. Jak naznačovaly předvolební i povolební výroky některých jejich politiků, zvláště Jana Rumla, nevyklučovali, či dokonce preferovali odchod do opozice, což mělo pomoci konsolidovat stranu. Vyjednávání o vládě ale vyvolalo uvnitř unionistické elity intenzivní spor ohledně vztahu k sociální demokracii, na kterém se manifestoval nejenom její politický amatérismus, ale i značná vnitřní nejednota a nerozhodnost. Nebylo to nic neočekávaného u strany, která existovala teprve půl roku. Nepromyšlenost a nekonzistenci unionistické vyjednávací strategie nejlépe demonstruje formální preferování pravostředové koalice s ODS. V kontextu vznesených nepřijatelných požadavků, které ji podmiňovaly, musela ještě posílit nedůvěru občanských demokratů. Vedení Unie svobody se snažilo v povolebních jednáních taktizovat, činilo tak ale způsobem, který byl velmi nešťastný a ve svém důsledku otrásl jednotou strany. Chybnost tehdejšího postupu příznačně s odstupem času přiznávalo vícero unionistických politiků. Dokonce i Václav Krása, nejrozhodnější odpůrce koalice se sociálními demokraty ve vedení Unie svobody, označil nevyužití Zemanovy (a Luxovy) druhé nabídky „za ztracenou šanci“.⁵⁷

I prezident Václav Havel vnímal opoziční smlouvu jako svou porážku, jak o tom svědčily jeho reakce. V den jejího podpisu avizoval, že před jmenováním Zemanovy vlády si nechá udělat právní expertizu, zda smlouva není protiústavní. Prezident to zdůvodňoval obavou, aby smlouva „nevedla k pouhému, ale zato k trvalému rozdělení moci ve státě a trvalému omezení politického pluralismu“.⁵⁸ Z Hradu

55 Viz záznam rozhovoru autora s Janem Kasalem z 29.9.2011 (ve vlastnictví autora).

56 Tamtéž.

57 Vyjádřil se tak v e-mailové korespondenci s autorem 21.11.2011.

58 Premiérem bude asi Zeman, Havel chce ale prozkoumat smlouvu s ODS. (Zpráva ČTK z 9.7.1998.)

současně přišel zdrženlivý signál ohledně oficiálního jmenování sociálnědemokratické vlády. Havel sice počítal se Zemanovým brzkým jmenováním do úřadu premiéra, ale jmenování jednotlivých ministrů se podle slov prezidentova mluvčího Ladislava Špačka mělo odehrát až během týdnů. Za tímto vyčkávacím postojem se patrně skrývala naděje, že dohoda sociálních a občanských demokratů se ukáže mrtvě narozeným dítětem a vytvoří se tak prostor pro nové „rozdání karet“. Havel dále žádal, aby s ním Zeman jména ministrů konzultoval, což „skoropremiér“ rezervovaně komentoval slovy, že seznam ministrů prezidentovi představí, ale žádné personální veto nepřipustí.⁵⁹

Hrad si nicméně rychle uvědomil, že negovat opoziční smlouvu s poukazem na její protiústavnost není možné. Havel proto ještě před vyhotovením právní expertizy Zemanovu vládu, zaštitěnou opoziční smlouvou, akceptoval, byť se zjevnou nechutí, a „odsouhlasil“ i navržené ministry. Už 17. července, osm dní po podpisu opoziční smlouvy, tak Tošovského vláda oficiálně podala demisi a Zeman byl jmenován premiérem. O pět dní později se pak ve velmi chladné atmosféře odehrálo na Pražském hradě jmenování ostatních členů sociálnědemokratické vlády.

Závěrečné zamyšlení

Překvapivé uzavření opoziční smlouvy determinovaly zejména narušené vztahy mezi některými klíčovými politickými aktéry. Stále čerstvý „sarajevský syndrom“ vylučoval možnost spolupráce občanských demokratů s lidovci i unionisty. Dále svou roli sehrál v předvolebních měsících vyostřený antagonismus mezi sociálními demokraciemi a Uníí svobody, který ve svém důsledku rozšířil politickou propast mezi oběma stranami. Vše dovršily politické chyby, kterých se unionisté i lidovci dopustili ve vyjednávání. Jak ukázala situace po volbách v roce 2002, kdy unionisté do vládní koalice se sociálními demokraciemi vstoupili, rozdílnost politické ideologie sama o sobě nepředstavovala nepřekročitelnou překážku. Je namístě ovšem dodat, že v mezidobí došlo k výrazné proměně české politiky. Její součástí byl i posun Unie svobody na mnohem pragmatictější pozice, ústící v posledních fázích až do politického vyprázdnění.

Při vysvětlování důvodů opoziční smlouvy nelze pominout obavu obou velkých stran a jejich předsedů z opakování scénáře, který ukončil existenci Klausovy vlády na konci roku 1997. V daný moment jim řešení v podobě opoziční smlouvy umožnilo eliminovat vliv malých politických stran. Ty v jejím důsledku posléze dokonce musely čelit hrozbě politické marginalizace, která by nastala v případě prosazení připravované volební reformy. Tento společný zájem velkých stran, jak to tehdy trefně nazval politolog Petr Fiala,⁶⁰ sice rychle slábl (což se projevilo zejména poklesem zájmu sociální demokracie na volební reformě), avšak v době uzavírání

59 Zeman: Prezident nemá právo na veto ministerských kandidátů. (Zpráva ČTK z 12.7.1998.)

60 FIALA, Petr: Opoziční smlouva a strategie politických stran. In: *Proglas*, roč. 9, č. 7 (1998), s. 2 n.

„Oposmlouva“ přinesla oběma jejím aktérům bezprostřední zisky, z dlouhodobého hlediska však možná převážily ztráty

strany neúspěšně snažily omezit prezidentovy pravomoci.

V jednáních po volbách v červnu 1998 sehráli významnou roli všichni čtyři straníční vůdci. Jak Miloš Zeman a Václav Klaus, tak Josef Lux a Jan Ruml si nesli s sebou dědictví (a animozity) z předchozích let, což významně ovlivnilo vyjednávací strategie jejich stran. Právě silná personalizace vyjednávání měla zjevně nadstandardní důležitost.

Za zvláštní zmínku stojí fakt, že Miloš Zeman do svých rukou koncentroval veškerou odpovědnost za výsledek vyjednávání sociální demokracie. Případný neúspěch by přes vyhrané volby patrně znamenal jeho konec v čele strany. Zeman při svém pověření sestavit vládu musel počítat s rezistencí unionistů, přičemž spolupráci s nimi zjevně nepovažoval za žádoucí. Stejně tak si ověřil neochotu lidovců riskovat menšinovou vládu, k jejímuž schválení ve sněmovně by nejspíš bylo nutné dohodnout se s komunisty na hlasování o důvěře. Varianta v podobě dohody s Občanskou demokratickou stranou se tak pro Zemana ukázala nejschůdnější a on se v tomto ohledu zachoval zcela pragmaticky.

Článek byl zpracován v rámci projektu „Období opoziční smlouvy: Kontext, struktura a dopady na českou politiku“ (P408/11/0790), podpořeného Grantovou agenturou České republiky. Rád bych poděkoval anonymnímu oponentovi za připomínky k rukopisu článku. Dále mé poděkování patří Václavu Krásovi, Miroslavu Mackovi, Petru Matějů, Vladimíru Mlynářovi, Janu Rumlovi a Miloslavu Výbornému, kteří byli ochotní udělat si čas a přispět k osvětlení nejasností, které se při psaní tohoto textu objevily.

opoziční smlouvy byl nepochybně oboustranně velmi silný.

Společný zájem obou velkých stran měl ještě další důležitou dimenzi, a to obavu ze ztráty vlivu na povolební vyjednávání. Špičky občanských i sociálních demokratů viděly nebezpečí hlavně v zasahování prezidenta do jeho průběhu a v prosazování jeho politických představ. K tomu mohlo dojít, pokud by při formování vlády neuspěl Miloš Zeman a poté ani Václav Klaus. Bonusem opoziční smlouvy z pohledu jejích signatářských stran, respektive jejich vůdců, bylo tedy také „vyřazení ze hry“ prezidenta Václava Havla. Dodejme, že v období opoziční smlouvy se obě

Recenze

Život a smrt Hitlerova kata *Nad novou biografií Reinharda Heydricha*

Milan Hauner

GERWARTH, Robert: *Reinhard Heydrich: Biographie*. München, Siedler 2011, 478 stran;

GERWARTH, Robert: *Hitler's Hangman: The Life of Heydrich*. New Haven, Yale University Press 2011, 393 stran.

Reinhard Tristan Eugen Heydrich¹ se narodil 7. března 1904 v Halle nad Saalou, kde jeho otec Bruno, hrdinný tenor a skladatel, byl zakladatelem a ředitelem soukromé hudební konzervatoře a kde matka Elisabeth vyučovala hře na piano. Jejich prvorozenému synovi dali do vínku křestní jména inspirovaná německou hudbou. Reinhard byl hlavním hrdinou Brunovy opery *Amen...*

V úterý 26. května 1942 stála v německém večerníku *Prager Abend* krátká noticka, že místní *Musikgesellschaft* pořádá večer ve Valdštejnském paláci soukromý koncert pro pozvané hosty. Vedle skladeb Händelových a Haydnových měl zaznít poprvé i klavírní kvintet skladatele Bruno Heydricha (1863–1938). Pianistu mělo doprovázet Bonhardtovo kvarteto z Halle, kde Bruno až do své smrti působil. Představení

1 Zkrácená verze tohoto recenzního článku, určeného pro *Soudobé dějiny*, vyšla (bez uvedení této informace a se záměnou fotografií Caroly Frankové, manželky K. H. Franka, za Linu Heydrichovou) pod názvem „Heydrichův osud se jmenoval Lina“ v *Lidových novinách*, příloha „Orientace“ (26.–27.5.2012), s. 25 (V).

se konalo z iniciativy Brunova syna, zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, který byl na koncertu přítomen se svou paní. Hallské kvarteto přidalo na závěr koncertu jako *encore* melodie z Brunovy nejúspěšnější opery *Amen*.

Tentýž večer se u svých pražských známých, po pětíměsíčním skrývání a čekání, chystali na atentát dva příslušníci československého zahraničního vojska ve Velké Británii, Jan Kubiš a Jozef Gabčík, kteří byli těsně před Novým rokem shozeni padákem na území protektorátu. Věděli, že zítřejší den bude jejich poslední příležitostí, neboť podle důvěrných zpráv měl být terč jejich útoku – Reinhard Heydrich, známý jako Hitlerův kat – vyslán Hitlerem do Francie.

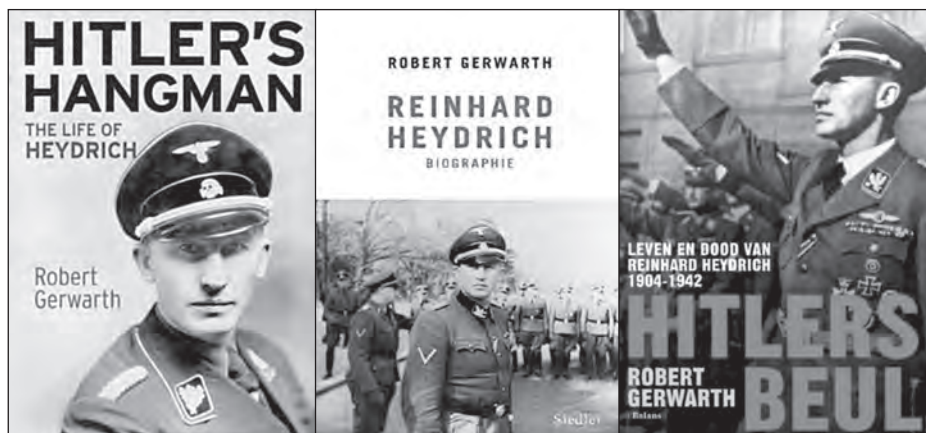
Mezi těmito dvěma kontrastními rovinami se pohyboval život Reinharda Heydricha, kterého si mladý německý historik Robert Gerwarth (narozen 1976) vybral jako protagonistu své nové knihy. Podařilo se mu napsat reprezentativní životopis jedné z klíčových postav třetí říše, jenž slibuje zůstat standardní monografií na mnoho let, nejsem ale už tak docela přesvědčen, že dokázal vysvětlit paradoxní povahu Heydrichovy osobnosti.

Gerwarthova biografie vyšla paralelně anglicky a německy.² Po studiu historie v Berlíně, doktorátu v Oxfordu a několika prestižních stipendiích byl Robert Gerwarth jmenován profesorem moderních dějin na University College v irském Dublinu, kde též založil Centrum pro studium válek (*Centre for War Studies*). Gerwarth napsal nejdříve anglickou verzi „svého“ Heydricha. Aby neztrácel čas, nechal si ji přeložit do němčiny, i když se německá verze zdá o notný kus delší. Obě jazykové verze mají devět kapitol, ale nejsou textově totožné a vykazují drobné odchylky. Poznámkový aparát německých kapitol je podrobnější.

Reinhard Heydrich, kterého nacistická propaganda ztvárnila do prototypu árijského nadčlověka, „muže se železným srdcem“, jak ho ve své pohřební řeči nazval Hitler, se dlouhá léta vymykal historickému zpracování. Český národ nezažil dosud strašnější hrůzovládu, než bylo osm měsíců Heydrichova panování v protektorátu od září 1941 do května 1942, kdy byl na něho spáchán atentát. Domácí i zahraniční autory přitahovalo nejsilněji právě téma atentátu; předchozí Heydrichova kariéra už méně.

Heydrich byl člověk mnoha tváří a mnoha rolí, dávno předtím nežli se jeho hlavním zaměstnáním stalo dohlížet na praktickou aplikaci nacistické rasové doktríny. Stal se nejen nadprůměrným houslistou, ale i vynikajícím sportovcem v řadě disciplín, jako byla jízda na koni, závody plachetnic, a zejména šerm. V této poslední kategorii se dokonce kvalifikoval do německého olympijského týmu. Jako vysoký úředník SS se naučil létat a zúčastnil se jako stíhač tažení proti Polsku, Francii a Sovětskému svazu, kde dokonce havaroval za frontou a byl několik dní nezvěstný. Musel potom Hitlerovi slíbit, že už nebude riskovat život jako stíhací pilot. „Mladistvý zlý bůh smrti,“ poznamenal si švýcarský diplomat a historik Carl Jacob Burckhardt, který před válkou působil jako vysoký komisař Společnosti národů pro Svobodné město

2 Vlastně ve třech jazycích, protože ve stejném roce vyšel holandský překlad: *Hitlers Beul: Leven en dood van Reinhard Heydrich*. Amsterdam, Balans 2011.

Gdaňsk, když se s ním poprvé setkal.³ Jeho vlastní podřízení ho pokřtili přezdívkou „plavovlasá bestie“.⁴

Spolu s říšským vedoucím SS Heinrichem Himmlerem bývá Heydrich právem označován za architekta holokaustu, neboť byl bezesporu hlavním exekutorem nacistického rasového programu. Svým „árijským“ vzezřením Heydrich snadno vizuálně vynikal mezi nejvyššími nacistickými pohlaváry. Existují fotografie Heydricha ve společnosti Hitlera a Himmlera, nikoli ale jeho společné záběry s Göringem nebo Goebbelsem. Heydrich měl však vážnou slabinu, pisklavý hlas připomínající chlapce se zaraženou pubertou, takže by se okamžitě znemožnil za řečnickým pultem. (Tím je i záporně zodpovězena otázka, zda aspiroval na místo Hitlerova nástupce, nebo dokonce kul pikle k odstranění führera, což někteří autoři nevyklučují.)⁵

Robert Gerwarth se svou prací chce distancovat nejen od německého historika Joachima Festa, nýbrž i od staršího trendu v historiografii sedmdesátých a osmdesátých let, který reprezentovala například Deschnerova publikace o Heydrichovi. Ta interpretovala účast personálu SS na masovém vraždění jako činnost „nesentimentálních technokratů moci“, často psychicky nevyrovnaných, a Heydrichovu osobu zvláště jako moderního manažera totální moci, který kladl hlavní důraz na výkonnost a nacistickou ideologii pokládal jen za prostředek k rychlé kariéře.⁶ Gerwarth považuje tuto interpretaci za scestnou. Jeho argumentace se

3 BURCKHARDT, Carl Jacob: *Meine Danziger Mission, 1937–1939*. München, G. D. W. Callwey 1960, s. 57.

4 FRISCHAUER, Willi: *Himmler, the Evil Genius of the Third Reich*. London, Odhams 1953, s. 35.

5 Viz FESTA, Joachim: *Das Gesicht des Dritten Reiches: Profil einer totalitären Herrschaft*. München, Piper 1963 (kapitola o Heydrichovi nese příznačný název *Der Nachfolger – Nástupce*); SCHELLENBERG, Walter: *Aufzeichnungen: Die Memoiren des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler*. München, Limes 1979, s. 262.

6 Viz DESCHNER, Günther: *Heydrich: Statthalter der totalen Macht. Biographie*. Esslingen/N., Bechtle 1977 (české vydání: *Reinhard Heydrich: Architekt totální moci*. Praha, Rybka 2002).

přítom opírá o dva nové trendy z posledních dvaceti let. Do první skupiny patří série biografí pohlavářů SS,⁷ do druhé kolektivní biografie vysokých funkcionářů dalších mocenských složek nacistického režimu,⁸ které navazují na průkopnickou práci amerického historika Christophera Browninga.⁹ Oba trendy podle Gerwartha dokazují, že vedoucí personál SS se rekrutoval z nadprůměrně vzdělaných mužů, zejména právníky. Tato generace přímo nebojovala v první světové válce, dospívala jako Heydrich až v posledním roce války nebo po jejím skončení. Teprve ve výkonu služby se z nich stali fanatičtí stoupcí nacismu, kteří byli ochotni postupně řešit židovskou otázku masovým zabíjením.

Zapadal však Heydrich do této šablony? Těžko. Gerwarth sám uznává, že Heydricha je nutno považovat za typického, a zároveň i atypického představitele své generace.¹⁰ Až do roku 1931 ho s touto skupinou sotva co spojovalo. Dá se však říci, že během let 1931 až 1936 se zformoval v „ideálního esesmana“.

První pokusy vysvětlit Heydrichovu osobnost i jeho mnohoznačnou funkci v krátké a krvavé historii třetí říše nebyly uspokojivé. Novináře fascinovala svou protikladností, kvůli níž ji nešlo zasadit jen do jedné kategorie. Většina autorů se zastavila u prvního kontrastu mezi Heydrichem – milovníkem Mozarta a Wagnera, hrajícím na housle klasické skladby, a SS-Obergruppenführerem, který nařizuje masovou likvidaci evropského Židovstva. Zdálo se, jako by tradiční historická metoda nedokázala vysvětlit paradoxní stránky a momenty jeho životní dráhy. Hudebně nadaný prvorozený měšťanský synek z Halle nad Saalou, kde jeho katoličtí rodiče vedli soukromou hudební konzervatoř, se po maturitě v roce 1922 rozhodl stát se námořním důstojníkem namísto koncertním mistrem. Po rozsudku čestného soudu námořnictva pro údajné nedodržení slibu manželství jistě dámě byl však donucen rezignovat uprostřed slibné vojenské kariéry. Stalo se to zrovna v době, kdy jeho rodiče nemohli dál udržet v chodu zadluženou hudební konzervatoř a obraceli se na Reinharda s prosbou o finanční pomoc pro sebe a jeho mladší sourozence. Robert Gerwarth označil tento moment za největší existenční krizi, která Heydricha v životě potkala. Vysvobodila ho z ní budoucí manželka Lina von Ostenová, která se stala jako fanatická stoupenkyně Adolfa Hitlera rozhodujícím katalyzátorem v přerodu dosud

7 Viz BLACK, Peter R.: *Ernst Kaltenbrunner: Ideological Soldier of the Third Reich*. Princeton, Princeton University Press 1984; HERBERT, Ulrich: *Werner Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*. Bonn, Dietz 1996; CESARANI, David: *Eichmann: His Life and Crimes*. London, Heinemann 2004; LONGERICH, Peter: *Heinrich Himmler: Biographie*. München, Siedler 2008.

8 BANACH, Jens: *Heydrichs Elite: Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD, 1936–1945*. Paderborn, Schöningh 1996; WILDT, Michael: *Generation des Unbedingten: Das Führerkorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, Hamburger Edition 2002; MALLMANN, Klaus-Michael – PAUL, Gerhard (ed.): *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2004; WELZER, Harald: *Täter: Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*. Frankfurt/M., Fischer 2005.

9 BROWNING, Christopher: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York, HarperCollins 1992 (české vydání: *Obyčejní muži: 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“*. Praha, Argo 2002).

10 Viz GERWARTH, R.: *Reinhard Heydrich*, s. 12; TÝŽ: *Hitler's Hangman*, s. xvii.

apolitického nadporučíka „reichsmaríny“ v ideologicky motivovaného nacistu.¹¹ Byl to také její nápad, aby se zoufalý Heydrich v době, kdy v Německu hledalo práci čtyři a půl milionu nezaměstnaných, ucházel o místo zpravodajského důstojníka v organizaci zvané *Schutzstaffel* (SS), která tvořila policejní složku nacistické strany (NSDAP) a byla Himmlerem speciálně vytvořena jako osobní stráž pro jejího vůdce Adolfa Hitlera. Souhlasím s yaleským historikem Timothy Snyderem, že kdyby se býval Heydrich ve svých dvaceti sedmi letech osudově nezamiloval do Liny von Ostenové, zřejmě by nevstoupil do SS a jeho kariéra by se vyvíjela docela jiným směrem.¹² Ostatně Hitlerovi nebylo ještě třicet, když jako osleplý pacient s diagnózou psychopatické hysterie prodělal pod vlivem psychiatra Edmunda Forstera konverzi v pasewalském lazaretu, který opustil s vidinou, že jednoho dne se stane spasitelem Německa.¹³

Co se týká legendy o Heydrichově údajném židovském dědečkovi jménem Süß, kvůli níž byl podroben kádrovému vyšetřování v rámci SS už v roce 1932, Gerwarth ji nepovažuje za věrohodnou a rozhodující pro pochopení jeho vnitřní motivace. Tím se jednoznačně distancuje od starší hypotézy, propagované zejména Hitlerovým životopiscem Joachimem Festem, že Heydrichův radikální antisemitismus byl produktem niterného masochismu, vyvěrajícího z mučivého podezření, že má v sobě být i jen kapku židovské krve, která ho naplňovala „destruktivní dynamikou“.¹⁴ Vědělo se například, že spolužáci pokřikovali ve škole na mladého Heydricha „blondatý Mojžíš“ nebo že byl kvůli tomu terčem narážek jako námořní kadet. Bylo by docela dobře možné vysvětlit z tohoto komplexu Heydrichovu usilovnou snahu vyniknout jako hudebník a sportovec, později jako stíhací pilot, aby sám sobě dokázal převahu árijství nad židovstvím a překonal nejistotu hlodající v jeho nitru, že podle nacistických rasových norem není čistokrevným árijcem. Festovu psychologickou interpretaci Heydrichova charakteru, opírající se o poválečná svědectví Heydrichových spolužáků a spolupracovníků a Himmlerova osobního maséra Felixe Kerstena,¹⁵ považuje Gerwarth za průhledný manévř, jímž tito spoluvníci na zločinech třetí říše chtěli přesunout pozornost na Heydricha jako chorobného excentrika nebo sexuálního devianta a zbavit se tak své osobní zodpovědnosti.¹⁶ Heydrichova babička se skutečně podruhé vdala za mnohem mladšího Roberta Süße, který však nebyl ani Žid, ani otec Bruna. Přestože si tato fakta mohl dát Himmler mnohokrát ověřit, zřejmě dal přednost pochybám, aby tak mohl Heydricha lépe kontrolovat tím, že v něm opakovaně vyvolával nejistotu nad jeho rasovým původem.

11 Ani po válce nezměnila Lina své názory a vydala memoáry s ironickým titulem *Můj život s válečným zločincem* (viz HEYDRICH, Lina: *Mein Leben mit einem Kriegsverbrecher*. Pfaffenhofen, W. Ludwig 1976).

12 Timothy Snyder to napsal v recenzi Gerwarthovy knihy ve *Wall Street Journal* 11.5.2011.

13 Viz BINION, Rudolph: *Hitler Among the Germans*. De Kalb, Northern Illinois University 1976.

14 FEST, Joachim: *Gesicht des Dritten Reiches*. München, Ullstein 1969, s. 123 a 390.

15 Viz KERSTEN, Felix: *Totenkopf und Treue: Heinrich Himmler ohne Uniform*. Hamburg, Robert Mölich 1952.

16 SCHELLENBERG, W.: *Aufzeichnungen*, s. 37 (viz pozn. 5).

Fest neváhal a na konci své analýzy se pokusil ještě o jedno srovnání, pro něž Gerwarth, držící se spíše sociálních než psychických faktorů, nemá to nejmenší pochopení. Mezi potenciálními Hitlerovými nástupci vynikal Heydrich nejenom svou inteligencí a radikálním smýšlením. Převyšoval je také coby viditelný symbol třetí říše na vrcholu její mocenské expanze, podobně jako Saint-Just, „archanděl smrti“ podle Julesa Micheleta, reprezentoval jakobínskou diktaturu v období vrcholného teroru. Oba spojuje naprostá fyzická bezcitnost, která dodává jejich poravčí výkonnosti téměř démonickou podobu.¹⁷ V tomto bodě, tvrdí Fest, však musí srovnání končit, protože Saint-Just žil v epoše, kdy mohl s romantickým zápalem kázat o revoluční morálce (*vertu*) bez nádechu cynismu, kdežto Heydrich a jeho generace tuto schopnost dávno ztratili.¹⁸ Heydrich se též vymyká tradičnímu pojetí revolucionáře, který by chtěl svět změnit k lepšímu. On si ho chtěl podrobit. Ba více, zotročit.

Jméno Reinharda Heydricha jako druhého muže po Himmlerovi je spojeno s budováním policejního a potlačovacího aparátu nacistického Německa. Pod Himmlerovou protektorskou rukou připomínal Heydrichův vzestup meteor. Podle Joachima Festa se oba muži navzájem doplňovali a jeden druhého využíval k vlastní kariéře. Göringův výrok, že Heydrich je Himmlerovým mozkiem (*Himmlers Gehirn heißt Heydrich*), platí jen částečně a nahrává scestné demonizaci Himmlerova podřízeného.¹⁹

V září 1939 sloučil Himmler tři policejní složky v jedné instituci, Hlavním úřadě říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), jehož šéfem jmenoval Heydricha. V této funkci Heydrichovi podléhala Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – Sipo), Kriminální policie (*Kriminalpolizei* – Kripo), Tajná státní policie (*Geheime Staatspolizei* – Gestapo) a Bezpečnostní služba (*Sicherheitsdienst* – SD). Jakmile se těžiště německé expanze přeneslo na území Sovětského svazu, byl Heydrich pověřen Göringem, aby radikálně vyřešil židovskou otázku, která tím měla vstoupit do konečného stadia. Proto byla svolána pod Heydrichovým předsednictvím 20. ledna 1942 do berlínské vilové čtvrti Wannsee konference, jejímž hlavním cílem – po zhroucení plánu odsunout podstatnou část jedenácti milionů evropských Židů na ostrov Madagaskar – bylo spojit dobývání „německého životního prostoru“ (*Lebensraum*) na Východě s „konečným řešením“ (*Endlösung*) židovské otázky. Celý prostor Německé říše, do které byl včleněn i Protektorát Čechy a Morava, měl být učiněn *Judenfrei* ještě během války. Konečně třetí vrcholnou funkcí, trvající osm měsíců, bylo Heydrichovo působení jako Hitlerova „místokrále“ v Protektorátu Čechy a Morava s oficiálním titulem „zastupujícího říšského protektora,“ které se mu mělo stát osudným.

17 Louis-Antoine-Léon Saint-Just (1767–1794), poslanec Národního konventu, později představitel Výboru pro veřejné blaho, byl popraven spolu s Robespierrem a dalšími jakobínskými vůdci 10. thermidoru (28.7.1794).

18 FEST, J.: *Gesicht des Dritten Reiches*, vydání z roku 1969, s. 132.

19 Viz *tamtéž*, s. 125. Srv. populární francouzský román inspirovaný Göringovým výrokem: BINET, Laurent: *HHhH*. Paris, Bernard Grasset 2009 (český překlad: *HHhH: Himmlerův mozek se jmenuje Heydrich*. Praha, Argo 2010). K tomu srv. recenzi v tomto časopise: HAUNER, Milan: Chemický vzorec absolutního zla. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 477–481.

Domáci i zahraniční Heydrichovy biografie se doposud soustředily na dramatické líčení atentátu a na poslední měsíce jeho života v Praze.²⁰ Také Robert Gerwarth pro zvýšení dramatického efektu umístil kapitolu o atentátu („Smrt v Praze“) na samý začátek své knihy a předposlední, „české“ kapitole („Říšský protektor“) vyhradil největší rozsah. Heydrich měl však prsty v řadě akcí, které měly co činit s Československem ještě před válkou. Český čtenář bude asi postrádat zmínku o aktivitách Heydrichovy Bezpečnostní služby na českém území ještě dlouho před okupací, v souvislosti s pronásledováním a likvidací představitelů německé antifašistické emigrace. Chybí tu zmínka o jejím podílu na vraždě filozofa Theodora Lessinga ve vile Edelweiss u Mariánských Lázní v srpnu 1933. Gerwarth se pouze na jedné řádce zmiňuje o „Černé frontě“ Otto Strassera, která měla až do roku 1938 v Praze své hlavní kanceláře a jejíž tajná antinacistická vysílačka v hotelu Záhoří na Svatojánských proudech byla v lednu 1935 přepadena agenty SD v čele s „německým Jamesem Bondem“ Alfredem Naujockem, přičemž majitel vysílačky Rudolf Formis byl zavražděn. Z pohledu českého čtenáře však Gerwarth dluží zejména osvětlení Heydrichovy účasti na Tuchačevského aféře a skutečného podílu Bezpečnostní služby pod jeho vedením na přípravě zfalšovaných dokumentů, které měly usvědčit sovětského maršála z tajné spolupráce s německou armádou. Podle zatím nedoloženého svědectví šéfa kontrašpionáže Waltera Schellenberga se tyto dokumenty prý dostaly do rukou sovětské tajné policie prostřednictvím prezidenta Edvarda Beneše. Popravou Michaila Tuchačevského a jeho „společníků“ v červnu 1937 byly zahájeny rozsáhlé čistky ve vedení Rudé armády, které mohly prospět jenom německému generálnímu štábu.²¹

Jako *de facto* říšský protektor v Praze spatřoval Heydrich svůj hlavní úkol (kromě urychlené likvidace Židů) v prosazení násilné germanizace českomoravského prostoru. Oznámil to v důvěrném projevu k nejvyšším německým úředníkům na Pražském hradě hned při nástupu do nové funkce. Po skončení tažení proti bolševickému

20 Viz např. ANDREJS, Jan (pravým jménem Jan Drejs): *Za Heydrichem stín*. Praha, Naše vojsko 1947; AMORT, Čestmír: *Heydrichiáda*. Praha, Naše vojsko 1965; HAMŠÍK, Dušan – PRAŽÁK, Jiří: *Bomba pro Heydricha*. Praha, Mladá fronta 1963; IVANOV, Miroslav: *Atentát na Reinharda Heydricha*. Praha, Panorama 1979 a 1987 (kromě dvou německých a jednoho francouzského vydání dále Opava, Optys 1996; Praha, Hart 2003; Praha, XYZ 2008); MacDONALD, Callum: *The Killing of SS Obergruppenführer Reinhard Heydrich*. New York, Free Press 1989 a London, MacMillan 1989 (české vydání: *Úder z Londýna: Atentát na Obergruppenführera Reinharda Heydricha*. [Praha], BB art 1997 a 2000); HAASIS, Hellmut: *Tod in Prag: Das Attentat auf Reinhard Heydrich*. Hamburg, Deutsche Verlagsanstalt 2002 (české vydání: *Smrt v Praze: Atentát na Reinharda Heydricha*. Praha, Vitalis 2004).

21 Viz SCHELLENBERG, W.: *Aufzeichnungen*, s. 47–50 (viz pozn. 5). Zajímavé je svědectví Winstona Churchilla, jemuž Beneš tuto historiku o předání německých dokumentů Stalinovi vyprávěl v lednu 1944 (viz CHURCHILL, Winston S.: *The Second World War*, sv. 1: *The Gathering Storm*. Boston, Houghton Mifflin Co. 1948, s. 288 – české vydání: *Druhá světová válka*, sv. 1: *Blížící se bouře*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1992, s. 260 n.). Tuchačevského aféra se odrazila v Benešových rozhovorech se sovětským vyslancem v Praze Sergejem Alexandrovským (viz POLIŠENSKÁ, Milada – KVAČEK, Robert: Beneš a případ Tuchačevskij. In: *Mezinárodní politika*, roč. 15, č. 8 (1991), s. 28–30).

Rusku mělo být do nového „životního prostoru“ na Východě přesunuto třicet milionů Slovanů neschopných germanizace. Češi byli první na řadě, ale na jejich odsun za Ural a dále na Sibiř se mělo počkat až po skončení války, protože jich bylo zatím přednostně potřeba jako dělníků ve zbrojním průmyslu. Aby vrazil klín mezi dělnictvo a inteligenci, použil Heydrich klasickou taktiku cukroví a biče. K zajištění vyšší výkonnosti českých dělníků nařídil zvýšit jejich potravinové přídělky, zatímco vůči inteligenci, z jejichž řad se rekrutoval protinacistický odboj v první řadě, zakročil brutálně hned po svém příjezdu do Prahy, když vyhlásil mimořádné stanné právo. Oproti svému nerozhodnému předchůdci Konstantinu von Neurathovi neváhal Heydrich začít od samé špičky. Byl zatčen a k smrti odsouzen ministerský předseda generál Alois Eliáš, popraven pražský primátor Otakar Klapka a spolu s ním stovky českých vlastenců, zejména z řad důstojnictva bývalé československé armády. Tisíce jich pak putovaly do koncentračního tábora v Mauthausenu. Heydrich byl přesvědčen, že český národ, zbavený své vůdčí inteligence, bude snadno zgermanizován a že je třeba tento proces zahájit už během války, ale pokud možno po etapách, aby nebyl vážně ohrožen chod zbrojního průmyslu v protektorátu.

Hned po svém příchodu do Prahy se Heydrich postaral, aby dostal pod svou výlučnou kontrolu zdroje a předávání informací. Zrušil dosavadní praxi, podle níž zprávy z protektorátu zasílali do Berlína podřízení úředníci, a trval na tom, že Hitlera bude informovat on sám. Za relativně krátké období svého úřadování mu poslal celkem jednadvacet zpráv (všechny písemné zprávy určené Hitlerovi procházely rukama Martina Bormanna, šefa ústřední kanceláře NSDAP a Führerova hlavního tajemníka).²² To mělo nesporné výhody, protože tím vynikla osobnost Heydricha jako původce optimálních zpráv – ale i své nevýhody, jak Heydrich brzy zjistil, když byl nucen důležitá nepříznivá fakta z protektorátu zamlčet nebo zfalšovat (například počty pracovních sil k dispozici a jejich mobilizaci, výši produkce a produktivitu zbrojního průmyslu, povinné kvóty pro odvod potravin do říše a podobně). Hitlerův architekt a pozdější říšský ministr zbrojního průmyslu Albert Speer shrnul svou zdrcující kritiku hospodářské politiky SS, která do řízení zbrojní výroby v protektorátu zasahovala tak diletantsky, že v letech 1941 až 1943 připravila wehrmacht o dobrých dvacet tisíc tanků.²³

Ani v líčení atentátu nepřináší Gerwarthova práce pro českého čtenáře nic převratně nového, přestože podle poznámkového aparátu se zdá být postavena na solidní bázi primárních a sekundárních pramenů německých, českých a anglických. Ačkoliv po německém přepadu Sovětského svazu stoupl v protektorátu několikanásobně počet drobných sabotáží, k žádné větší akci nedocházelo a válečná výroba nebyla narušena. Exilový prezident Edvard Beneš spolu s plukovníkem Františkem Moravcem, velitelem vojenského zpravodajství, přišli proto s myšlenkou (jak naznačil Beneš ve svém vzkazu do vlasti z května 1942), že spíše nežli stovka drobných sabotáží

22 Viz KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*. Praha, Tisková, ediční a propagační služba 1991.

23 KÁRNÝ, Miroslav: Hlavní rysy okupační politiky Reinharda Heydricha. In: *Tamtéž*, s. 5–53, zde s. 47.

upoutá pozornost „nějaká akce násilná ... i když by to stálo veliké oběti“.²⁴ Tou „akcí násilnou“ se rozuměl atentát na vedoucí osobnost v protektorátu. Rozhodovalo se mezi Heydrichem a státním tajemníkem Karlem Hermannem Frankem. Z hlediska Londýna byl Heydrich přitažlivějším cílem; jeho odstranění by mělo světový ohlas a bylo by okamžitě registrováno jako maximální čin domácího odboje, zatímco atentát na Franka by nevynesl potřebný politický kapitál.

Použití atentátu jako politické zbraně se však zásadně vymykalo české politické tradici. Edvard Beneš si uvědomoval, že ji brutálně naruší, pokud se veřejnost dozví, že atentát byl jeho nápad. V tom spočíval též jeden z důvodů, proč byla domácímu odboji utajena celá operace Anthropoid – krycí název pro dvojici parašutistů vycvičených v Anglii, jejichž hlavním úkolem bylo odstranit Reinharda Heydricha. Bylo to přinejmenším paradoxní, protože všichni agenti vysazení v protektorátu zůstali odkázáni na pomoc domácího odboje ve všech směrech. Moravcovy instrukce v tomto bodě nepostrádaly notný kus absurdity.²⁵ Když představitelé domácího odboje vydedukovali pravé poslání parašutistů Kubiše a Gabčíka, zaslali začátkem května do Londýna pověstnou „depeši na přání Jindry“, ve které požádali přímo Beneše, aby odvolal atentát, protože německá odvěta povede k likvidaci rukojmí, celého domácího odboje a trvalému přerušení rádiového spojení s Londýnem. V závěru depeše naznačili, že pokud by zahraničněpolitické důvody snad vyžadovaly provést takovouto násilnou akci, měl by být atentát spáchán na někoho jiného, například na Emanuela Moravce, hlavního quislinga v protektorátu.²⁶

Atentát měl splnit hned několik cílů. Kromě demonstrace odporu Čechů proti okupantům si od něj organizátoři slibovali, že by mohl vyvolat celonárodní povstání. Na toto imaginární povstání připravovala národ vojenská odbojová organizace Obrana národa ve spolupráci s exilovým ministerstvem obrany v Londýně, ovšemže bezúspěšně. Dá se říci, že tu byl ještě třetí cíl, na nějž se zapomíná a který měl Beneš stále před očima: zapůsobit na Moskvu. Beneš věděl, že Moskva vysílá do protektorátu své agenty. Co kdyby jim se povedl atentát dříve?! Byl by to triumf pro Moskvu, blamáž pro Londýn, a tím i pro Beneše.

Avšak Benešovým bezprostředním a hlavním cílem atentátu – ke kterému on sám se nikdy neodvážil přihlásit – bylo pohnout Angličany k odvolání Mnichovské dohody, a tím otevřít cestu k restituci Československé republiky. „I když by to stálo veliké oběti,“ jak sám napsal, nebyly by nadarmo. Když se mu donesla zpráva

24 ŠOLC, Jiří (ed.): *E. Beneš: Vzkazy do vlasti. Směrnice a pokyny československému domácímu odboji za druhé světové války*. Praha, Historický ústav armády ČR 1996, s. 127, dokument č. 71 – Svobodova zpráva do vlasti ze dne 15. května 1942.

25 Viz MORAVEC, František: *Master of Spies: The Memoirs of General Frantisek Moravec*. London, Bodley Head 1975; TÝŽ: *Špión, jemuž nevěřili*. Toronto, '68 Publishers 1977 (nové vydání: Praha, Rozmluvy 1990).

26 Viz BERTON, Stanislav: *Depeše na přání Jindry*. Roseville, soukromý tisk 1987. Berton je zároveň objevitelem a vydavatelem klíčového dokumentu: *Das Attentat auf Reinhard Heydrich vom 27. Mai 1941: Ein Bericht des Kriminalrats Heinz Pannwitz*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 33, č. 4 (1985), s. 668–706. Autor tento dokument také přeložil a publikoval česky: TÝŽ: *Pannwitzova zpráva o atentátu na Heydricha*. Praha, BVD 2011.

o lidickém masakru a popravách, prohlásil kancléři Jaromíru Smutnému: „Je to hrozné, co (Němci – pozn. autora) dělají, ale politicky nám to přineslo jednu jistotu: že už nemůže nastat žádná situace, v níž by Československo nevystupovalo jako uznaný stát, s právem na samostatnost. Měl jsem pořád jedinou obavu, z *negotiated peace*. (...) Obával jsem se, že by nás v nějaké formě byli mohli nechat ve spojení s Německem. (...) Pražské popravky naši situaci dokonale upevnily. To je veliký politický důsledek těchto událostí!“²⁷

Za dva měsíce nato se Benešova touha naplnila. Když Sir Anthony Eden, britský ministr zahraničí, v projevu 5. srpna 1942 před Dolní sněmovnou jménem své vlády prohlásil definitivně Mnichovskou dohodu za neplatnou, zmínil se o zkáze Lidic, která pohnula svědomím civilizovaného světa.²⁸ Byla to pověstná poslední kapka, která překonala dosavadní negativní postoj Foreign Office v otázce obnovení Československa.

Mezinárodní ohlas v táboře Spojenců byl obrovský, protože represálie za smrt tyrana předstihly veškerá očekávání: především vyhlazení Lidic a každodenní popravy rukojmí, jako byl generál Eliáš a stovky dalších, vzbudily vlnu rozhořčené solidarity.²⁹ Posedlost německé válečné propagandy zveřejňovat jména popravených a dopodrobna líčit slovem i obrazem zkažení Lidic se nacistům vymstila. Jméno české vesnice a osud jejích obyvatel se tak staly v Británii i v Americe za války symbolem nacistické krutosti, třebaže brutalita německých okupantů byla ještě mnohonásobně horší na Ukrajině a v Bělorusku. Jméno Lidic bylo citováno více nežli Osvětim, Majdanek nebo Treblinka, názvy vyhlazovacích táborů v okupovaném Polsku, odkud až do konce války nebylo možné získat informace. Britské ministerstvo války označilo v jednom oběžníku „Lidice za symbol politiky německé *Schrecklichkeit* (hrůzy).“³⁰ Až do konce války, jak zdůrazňuje autor, si Lidice uchovaly pro Spojence nejvyšší propagandistickou hodnotu ve srovnání s dalšími zvěrstvy nacistů (například v italském Marzabottu, jugoslávském Kragujevacu nebo francouzském Oradouru). Vesnice a městečka v obou částech Ameriky se nechávaly přejmenovat na Lidice. Divadelní hry a romány nesly jejich jméno. Události v protektorátu se staly inspirací k natočení několika filmů ve Spojených státech, z nichž nejznámější je dílo dvou emigrantů z Německa, Fritze Langa a Bertolda Brechta, z roku 1943

27 Benešův výrok je zaznamenán v deníku Jaromíra Smutného (viz OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943 / Acta Occupationis Bohemiae & Moraviae*, sv. 1: *Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československé emigrace na Západě*. Praha, Academia 1966, s. 274, dokument č. 222 – Benešova reakce na zprávu o vyhlazení Lidic, 10.6.1942. Gerwarth chybně uvádí jako pramen nadporučíka Alfréda Bartoše (z operace Anthropoid).

28 Viz BENEŠ, Edvard: *Paměti*, sv. 2. Ed. Milan Hauner. Praha, Academia 2007, s. 205 n.

29 Počet popravených za druhé heydrichiády (27.5.–3.7.1942) udává Zdeněk Jelínek cifrou 1585. Připočteme-li ještě popravené za prvního stanného práva (28.8.1941–20.1.1942), dosáhneme snadno čísla kolem dvou tisíc osob. (Viz JELÍNEK, Zdeněk: K problematice atentátu na Reinharda Heydricha. In: *Historie a vojenství*, roč. 40, č. 2 (1991), s. 96.)

30 Memorandum britského ministerstva války „German Occupation of the Protectorate“ z 12.1.1943 (Robert Gerwarth je cituje v anglickém vydání knihy *Hitler's Hangman*, s. 282; v německém vydání chybí).

s názvem *Hangman Also Die* (Kat také umírá). Americké válečné plakáty oznamovaly světu: *Remember Pearl Harbor and Lidice!*³¹

V závěrečné kapitole se Robert Gerwarth pokusil o bilanci Heydrichova „dědictví“. To je vrchovatě naplněno destrukcí, jejíž vrchol a nejtrvalejší stopu autor přirozeně shledává v genocidě Židů. Ačkoliv o jejich perzekuci nepadla během příprav atentátu na české straně ani zmínka, zůstali hlavním objektem násilí po Heydrichově smrti. Pro Himmlerův perversní způsob uvažování bylo charakteristické, že v ní spatřoval zásah věčného židovského nepřítele. Jeho odpovědí tudíž bylo znásobit likvidaci Židovstva v továrnách na smrt v Generálním gouvernementu (okupovaném Polsku). Jen z protektorátu tam bylo po Heydrichově smrti vypraveno dvacet devět transportů a s nimi na třicet tisíc Židů. Na počest Heydricha, mučedníka SS, tento program ponese název *Aktion Reinhard* a do podzimu 1943 bude stát dva miliony židovských životů. „Konečné řešení“ židovské otázky, na kterém se Heydrich intenzivně podílel, tak vstoupilo do své závěrečné fáze, kdy bylo zřejmě už jedno, zda „plavovlasá bestie“ byla či nebyla naživu. V odpovědi na otázku redaktora *Prager Zeitung*, co by se stalo, kdyby Heydrich přežil atentát, Gerwarth vyjádřil přesvědčení, že by utrpení Židů a Čechů nebylo o nic menší.³² Na konci války by pak Heydrich zřejmě spáchal sebevraždu jako Himmler, pokud by se nechtěl ocitnout v Norimberku na lavici obžalovaných a nakonec na šibenici, kam jako jeden z hlavních válečných zločinců bezpochyby patřil.

Gerwarthova solidní biografie Reinharda Heydricha patří svým charakterem do současného sociologizujícího trendu německé historiografie, který spoléhá více na faktory kvantitativní povahy nežli na psychohistorické prvky. Autor této recenze však soudí, že pro rekonstrukci individuálních životopisů jsou tyto momenty leckdy podstatnější. Robert Gerwarth doplnil naše znalosti o tom, z jakých kruhů německé a rakouské společnosti se rekrutovali ambiciózní vykonavatelé nacistické genocidy na evropských Židech. Nedokázal však zatím vysvětlit, jakou úlohu u samotného Heydricha v tom sehrávala Mozartova, Beethovenova nebo Wagnerova hudba. Svár mezi ideologií a sociologií zůstal pro něj nepostižitelný. Budoucí historikové by se s tím neměli smířit.

31 *Tamtéž.*

32 *Viz Prager Zeitung*, 22.11.2011.

Recenze

Socialistické Československo jako sociální stát

*Inspirativní práce o teorii a vývojových tendencích
sociálního státu*

Lenka Kalinová

RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Fontes – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010, 502 stran.

Sociální stát byl, je a bude od svého vzniku přes rozkvět až po současné ohrožení důležitým a atraktivním ekonomickým, politickým a vědeckým tématem. Jeho poslání jazykem sociální vědy formulovali přední myslitelé v těžkých časech hospodářských krizí ve dvacátých, a zejména třicátých letech minulého století. Mimořádný ohlas těchto myšlenek ve světě a jejich uplatnění po druhé světové válce, zvláště v evropských zemích, přispěly k mírové obnově a postupnému rozmachu sociálního státu. Během tří poválečných desetiletí se ve vyspělých evropských zemích podařilo rozšířit hospodářská a politická práva o sociální práva občanů a dosáhnout podstatného posílení jejich sociálních jistot. Významných úspěchů při sociální ochraně obyvatelstva dosahovalo v období státního socialismu i průmyslově rozvinuté Československo a v závislosti na industriální úrovni a dřívějších tradicích i další země sovětského bloku.

Ani v té době však nebyl sociální stát přijímán jednoznačně pozitivně. Respektoval sice rozdělování příjmů trhem, zároveň však přerozdělováním korigoval příjmy bohatých ve prospěch těch, kteří se nepodíleli na tvorbě zdrojů. Sociální dávky a služby získávali v zájmu zajištění zdraví, vzdělání a nezbytné sociální pomoci na přiměřené úrovni „sociálně potřební“ občané. Plněním požadavků soukromého kapitálu na jedné straně a nároků na sociální jistoty na straně druhé se sociální stát dostával do určitých protikladů. Jeho dvojí role se i v době rozkvětu neobešla bez námitek, že vysokými daněmi omezuje podnikání a velkorysou sociální politikou oslabuje motivaci lidí k práci. A také stát s plánovaným hospodářstvím musel vedle zdůrazňovaného uspokojování potřeb pracujících a jejich rodin přihlížet k nutným podmínkám ekonomického rozvoje.

Kritika sociálního státu v naznačeném směru nabývala na síle již v šedesátých letech, kdy podle známého amerického historika Tonyho Judta ještě neexistovaly pro oslabení sociálního státu vážné ekonomické důvody. Podle něj měla revolta proti stávajícím pořádkům na konci tohoto desetiletí spíše „kulturní a ideologickou“ povahu. V té době se rozevírala generační propast mezi těmi, kdo přežili válku a s nadějami budovali sociální stát, a mladou generací, pro niž byl sociální stát již samozřejmostí. Požadovala proto širší prostor pro osobní svobodu, vědomí solidarity a společných cílů se jí však zdálo překonané.¹

Postupně se však měnila nejen mentalita, ale i sociálně-ekonomická realita. S nástupem postindustriální epochy, charakteristické snižováním podílu průmyslu, a tím i dělnictva na obyvatelstvu, a růstem terciárního sektoru, se přetvářela společenská struktura a s tím se začal rozpadávat poválečný konsenzus. V důsledku ropných krizí začátkem sedmdesátých let a nutnosti energetických úspor se měnily podmínky pro udržení štědrého sociálního státu. Zdražení investic do nových technologií a přesun části pracovních sil z průmyslu do služeb vedly ke zpomalení růstu produktivity práce a snížení konkurenceschopnosti. Řešení této situace přesunem kapitálu ze země s vyššími náklady práce do země s levnou pracovní silou přispělo k růstu nezaměstnanosti ve vyspělých západních zemích. Tím se snižoval počet těch, z jejichž daní bylo možné financovat nároky na sociální stát, a zároveň se zvyšoval počet těch, kteří byli odkázáni na sociální ochranu. Jinak řečeno, poklesem zdrojů na financování sociálního státu se zvyšoval tlak na plnění jeho funkcí při ochraně potřebných. Nová situace tak přispěla k posílení teorie neoliberalismu, ke kritice a omezování sociálního státu – a co je podstatné – zároveň k odškodnění majetných snižováním daní.

Tato etapa nabývá od začátku 21. století nových forem, které se dotýkají samé podstaty sociálního státu. Jak ovšem potvrzuje vývoj v posledním desetiletí, ani problémy související s finanční a dluhovou krizí nemohou zvrátit skutečnost, že i v době snahy o privatizaci sociální stát musí každý stát, byť s větším či menším omezením, zůstat „sociální“, pokud se společnost nesmíří (jak říká v jiné souvislosti sociolog Jan Keller) s návratem k feudalismu. Naznačené procesy od geneze přes

1 JUDT, Tony: *Zle se vede zemi*. Praha, Rybka Publishers 2011.

rozmach k restrukturalizaci sociálního státu a jeho počínajícimu omezování představují kontinuální téma od minulosti k současnosti a do nejbližší budoucnosti.

Obsáhlá monografie historika a vystudovaného právníka Jakuba Rákosníka *Sověti-zace sociálního státu*, věnovaná z větší části ochraně sociálních práv občanů v poválečné době, se zdaleka neomezuje jen na budování sociálního státu ve vymezeném čase v Československu. Úvodní teoretickou a interpretační část knihy je možné považovat za vynikající vstupní studii pro výzkum sociálního státu i v následujících etapách vývoje a v široké evropské komparaci.

K syntetizujícímu zpracování autor přistupoval na základě tří desítek publikovaných dílčích studií k tématu doma i v zahraničí (dvanáct z nich cituje v bibliografických odkazech, s. 488 n.), po provedení rozsáhlého archivního výzkumu (zejména ve fondech Národního archivu a Všeodborového archivu Českomoravské komory odborových svazů) a se znalostí bohaté odborné literatury. Rákosníkova kniha se liší od jiných podobně zaměřených historických a sociologických prací několika aspekty. Za nejdůležitější považují, že autor vychází z promyšlené konceptualizace, kterou vyložil v obsáhlém teoretickém úvodu (s. 21–70) a jejíž myšlenky důsledně verifikuje v dalším textu. Navíc výrazně propojuje historický přístup s pohledem odborníka s právníkou erudicí. Tento aspekt je zvláště důležitý při zkoumání transformace sociálního státu, jejíž nezbytnou součástí bylo zásadní přebudování legislativy.

V teoretické části autor věnuje velkou pozornost konceptu a typologii sociálních států a jejich možné aplikaci na budování a vývoj sociální ochrany obyvatelstva jak obecně, tak zvláště v poválečném Československu. Při výkladu geneze sociálního státu vychází v podstatě z rámce teorie industrialismu. Stručně řečeno, „sociální stát je zde chápán jako reakce na v různé míře negativní důsledky strukturální transformace společnosti, vyplývající z modernizačního procesu“ (s. 58). V industriálních společnostech rozvoj výroby, organizace práce a rozpad tradičních struktur přinášely nutnost větší ochrany obyvatelstva. Ta se uplatňovala v závislosti na tradicích a úrovni industrializace té které země sice v nestejně míře a struktuře, ale v zásadě bez ohledu na daný politický systém. Z poznání, že bez zajištění základních sociálních potřeb obyvatel během jejich životního cyklu nemůže existovat zdravá a funkční pracovní síla, vycházel již v osmdesátých letech 19. století při svých sociálních reformách německý kancléř Otto von Bismarck. Bez státně organizovaného sociálního zázemí nemohla po rozpadu tradičních struktur rodinného života fungovat zaměstnanost žen a péče o jejich děti, nemocné a staré občany. To platí pro každý stát v industriální i postindustriální epoše. Jakub Rákosník proto oprávněně konstatuje, že od jistého stupně industriálního rozvoje musí být každý stát sociálním státem. Nevymykaly se tomu ani fašistické režimy, tím spíše že ve své ideologii operovaly s prvky sociální demagogie. Zavádění sociálních opatření, zaměřených zvláště na dělnictvo, bylo důležitou součástí jejich politiky i v okupovaných zemích, neboť sloužilo k zajištění efektivního chodu válečné mašinerie. A je přirozené, že budování sociálního státu se všemi uvedenými atributy se intenzivně rozvíjelo v režimech státního socialismu, když požadavky na sociální ochranu byly nedílnou výbavou dělnického hnutí od jeho počátků. V celých poválečných ději-

nách závisela důvěra v tento systém na přiměřené, státem organizované sociální ochraně obyvatelstva. Přes dílčí výkyvy hospodářské dynamiky a problematickou praxi uplatňování politických práv občanů se země na východ od pomyslné železné opony vyznačovaly relativně vysokými standardy sociální ochrany obyvatel, které v případě Československa víceméně dosahovaly a v některých oblastech i přesahovaly výsledky sociální politiky ve vyspělých západních zemích (s. 64).

Zformování soudobého sociálního státu bylo dovršeno společenskými otřesy první a druhé světové války a hospodářské krize ve třicátých letech minulého století. Do této doby spadají změny ekonomického a sociálního myšlení odpovídající naléhavosti nově vzniklých podmínek. Jakub Rákosník přirozeně věnuje pozornost vlivu projektu lorda Beveridge z roku 1942, který v duchu Keynesovy ekonomické teorie spatřoval hlavní lék proti nejistotě a chudobě v zajištění zaměstnanosti a „sociální bezpečnosti“ všem vrstvám obyvatel.² Zdůrazňoval přitom, že jedině tak bude možné po zničující druhé světové válce zabránit sociální radikalizaci s bouřemi a revolucemi, k jakým došlo po první světové válce. Projekt „sociální bezpečnosti“ měl za cíl rozšířit práva občanů z oblasti politické a hospodářské do oblasti sociální, a tím naplnit ideál sociálního občanství. O jeho mimořádném dosahu svědčí zájem, který mu byl – v době vrcholící války – věnován na odpovídajících úředních místech třetí říše, ale i v domácím československém odboji. Ještě více možná zaujme, když Rákosník líčí, jak na druhé straně experti exilové vlády v Londýně pozorně sledovali sociální opatření německé okupační správy v protektorátu a sledovali v nich inspirativní prvky pro uspořádání poměrů v poválečné republice (s. 187 n.). Fenomén kontinuity pod povrchem radikálních společenských a politických přeměn mezi válečným protektorátem a poválečnou „lidovou demokracií“ v těchto souvislostech registruje autor s velkou citlivostí.

V podkapitole „Obecná typologie a leninský typ sociálního státu“ (s. 58–70) Rákosník rozebírá nejčastěji užívané typologie sociálního státu, jak byly vypracovány pro západní země s tržním hospodářstvím a posléze i pro země východního bloku. Kriticky přitom uvažuje nad tím, které z těchto typologií, v jakých ohledech a s jakými výhradami lze aplikovat na systém sociální ochrany obyvatel v lidovědemokratickém, respektive socialistickém Československu a ve kterých z uvedených typů sociálního státu lze najít styčné body se zdejší realitou. Je ovšem nutné k tomu dodat, že tyto modely se uplatňovaly a uplatňují v jednotlivých zemích v různé kombinaci.

Z hlubší interpretace geneze a podstaty sociálního státu autor vyvozuje, že by čeští a mnozí zahraniční historici mohli upustit od dosavadních rozpaků nad používáním tohoto pojmu pro období socialismu. Platí to ovšem s mnoha omezeními, na něž autor upozorňuje v teoretické části a podrobněji pak při aplikaci pojmu sociálního státu na československou historickou realitu v dalších kapitolách. V prvních pová-

2 Viz KEYNES, John Maynard: *The general Theory Of Employment, Interest and Money*. London, Macmillan 1936 (v českém překladu: *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha, ČSAV 1963; BEVERIDGE, William H.: *Social Insurance and Allied Services*. London, Her Majesty's Stationary Office 1942 (*Výtah z Beveridgovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách* publikovalo pod hlavním názvem *Plán sociální bezpečnosti* již v roce 1943 exilové nakladatelství Čechoslovák v Londýně).

lečných letech se i v Československu víceméně uplatňoval univerzalistický systém „sociální bezpečnosti“ formulovaný Williamem Beveridgem. Tento mezinárodně uznávaný projekt se stal vzorem již pro československý domácí i zahraniční odboj při zpracování návrhu programu důchodového pojištění, bezplatné lékařské péče a plné zaměstnanosti práce schopných občanů s přiměřenou odměnou.

Při zkoumání hlavních oblastí působnosti sociálního státu autor vychází z obecných politických, hospodářských a demografických podmínek a z obecného vývoje sociální politiky, nepřehlíží však ani vliv podobných či rozdílných tradic v jednotlivých zemích. Ty se projeví například v rozdílných modelech, k nimž dospěl sociální stát ve dvou velkých tržních ekonomikách, ve Spolkové republice Německo a Velké Británii. Naopak autor zase třeba ukazuje, jak navzdory odlišnému politickému systému působily mezi československým a švédským typem sociálního státu v některých fázích a oblastech podobné sociálnědemokratické tradice. Výraznou předností Rákosníkovy výkladu je vůbec jeho permanentní ukotvení v mezinárodním kontextu a srovnávání různých ukazatelů československých poměrů s vývojem v dalších zemích. S podobnou důkladností jako při obecné charakterizaci sociálního státu prostřednictvím rozličných teoretických nástrojů k jeho zkoumání autor postupuje ve snaze identifikovat specifické rysy, jimiž se vyznačoval sociální stát v režimech státního socialismu, a speciálně v Československu. Vzhledem k tomu, že poskytoval sociální ochranu svým občanům výhradně prostřednictvím zestátněných sociálních institucí, bývá v odborné literatuře často označován jako státněpaternalistický typ sociálního státu. Tuto charakteristiku autor v dalších částech knihy podrobně zdůvodňuje na konkrétních sociálních opatřeních v poválečném Československu, přičemž dává konkrétní náplň pojmu „sovětizace“, užitému v názvu knihy. Mimořádnou pozornost přitom věnuje změnám sociálního pojištění, které se od podoby schválené začátkem roku 1948 v dalších letech vyvíjelo ve státněpaternalistické sociální zabezpečení sovětského typu.

V kapitole „Podmínky budování sociálního státu v Československu po druhé světové válce“ (s. 71–174) Jakub Rákosník obsírně a do hloubky hledá odpověď na otázku, jaké předpoklady umožnily takřka všeobecný konsenzus poválečné politiky a společnosti s výstavbou sociálního státu. Tuto situaci nahlíží opět v celoevropské souvislosti a s odvoláním na švédského teoretika sociálního státu Görana Therborna uvádí pětici faktorů spoluurčujících mentální naladění v daném směru: diskreditace liberálního řádu v období velké hospodářské krize, porážka nacismu, jehož vzestup byl přičítán také podpoře velkokapitálu, enormní prestiž vítězného Sovětského svazu jako vzoru, zkušenost kolektivismu a solidarismu z času válečné mobilizace národních sil (jakkoli odlišná například v bojující Británii a okupovaném protektorátu) a konečně „oslabení institutu soukromého vlastnictví a respektu k němu“ (s. 80). Působení těchto faktorů autor bez obtíží dešifruje i v realitě osvobozeného Československa a upozorňuje, že v duchu zmíněného konsenzu se „lidovědemokratický režim ... od počátku zcela programově přikláněl k absolutizaci sociálních práv a jim byl ochoten podříditi také ostatní základní svobody“ (s. 83). Neopomíjí však ani ojedinělé hlasy varující před nebezpečím, které z toho plyne, jak je reprezentovali národohospodář Karel Engliš a právní teoretik František Weyr.

Obecnější metodologický význam pak může mít zjištění, že „období let 1945–1960 můžeme nahlížet z perspektivy vývoje sociálního státu jako jednotný celek, v němž politické, hospodářské i sociální procesy vytvářejí kontinuitu bez ohledu na přelom v únoru 1948“ (s. 74). Právě s touto perspektivou autor přistupuje k rozboru relevantních ekonomických ukazatelů a sociální transformace, kde si podrobně všímá hlavně změn populačního vývoje a profesní struktury českého a slovenského národa.

Ve třetí části knihy pak Jakub Rákosník konkrétně sleduje „Vývojové tendence zaměstnanosti a sociální politiky“ v patnácti poválečných letech, opět s důkladným přihlédnutím k dědictví minulosti a představám o budoucnosti (s. 175–306). Velmi zajímavý je popis vývoje sociálního zákonodárství a regulace zaměstnanosti v proktorátu a poválečném Československu stejně jako legislativy umožňující mobilizaci pracovních sil začátkem padesátých let nebo upravující délku pracovní doby a její dodržování. Sociální politika po válce nejprve prodělala několik let příprav zákonů pro jednotlivé oblasti. Bylo nutné přebudovat předválečný partikulární systém s rozdílným pojištěním pracovníků podle společenských skupin v jednotné sociální pojištění pro všechny. Budování jednotné národní pojišťovny narazilo u politiků lidové strany a představitelů dřívějších pojišťoven na některé výhrady. Na přípravě zákonů o důchodovém a nemocenském pojištění měly hlavní podíl odbory a sociálnědemokratická strana, která již za první republiky disponovala odborníky na sociální pojištění. Přesto si v politické krizi před únorem 1948 přivlastnili zásluhy o přípravu sociálního pojištění komunisté. Ve snaze dokázat, že budou pokračovat v předúnorové sociální politice, nechali pak již v dubnu zákon o národním pojištění slavnostně schválit. Jeho zásady byly zakotveny v Ústavě 9. května, v níž bylo uznáno i právo občanů na zdraví, které nemělo být vázáno jen na pojištěné osoby.

Avšak převzetí sovětského modelu centrálního plánování a přednostního rozvoje těžkého průmyslu si vynutilo i další transformaci sociálního pojištění, které mělo sloužit především mobilizaci pracovních sil. Podřízení sociální politiky hospodářské politice a omezování drobného soukromého podnikání ve městech i na vesnici odpovídalo přebudování národního pojištění na model sociálního zabezpečení s průběžným financováním ze státního rozpočtu. Tato změna umožnila diferencovat sociální zabezpečení podle třídního kritéria, diskriminujícího především osoby samostatně výdělečně činné. Měnily se také subjekty sociální politiky. Národní pojišťovna jako veřejnoprávní instituce byla zrušena a její funkce byly svěřeny Státnímu úřadu sociálního zabezpečení. Zdravotnictví mělo být v podstatě financováno také ze státního rozpočtu, přičemž se na jeho správě podílely odbory. Důležitým hlediskem při hodnocení činnosti sociálních subjektů včetně odborů se stalo plnění hospodářských funkcí na úkor sociální politiky.

Obecně podeceňování významu sociální politiky s odůvodněním, že za socialismu „nebude bída a nezaměstnanost“, s sebou neslo i změny její institucionální základny. Samostatné ministerstvo sociální péče bylo nejdříve nahrazeno ministerstvem práce a sociální péče a nakonec se v ministerstvu práce docela rozplynulo. Po zrušení této instituce v roce 1957 převzaly jeho hlavní funkci, totiž mobilizaci pracovních sil, národní výbory a Státní úřad plánovací. K autorovu výkladu lze dodat, že ministerstvo práce a sociálních věcí bylo obnoveno až v roce 1968, také

Zákoník práce vstoupil v platnost až v roce 1966. Po dílčí ekonomické reformě, kdy extenzivní rozvoj dospěl začátkem šedesátých let ke stagnaci hospodářství, se ukázala nezbytnost zásadní ekonomické reformy a potažmo i souvisící sociální reformy. Po přijetí konceptu ekonomické reformy v roce 1964 následovalo o dva roky později schválení hlavních směrů sociální politiky. Zvýšená státní kontrola zdrojů a jejich přerozdělování včetně sociálních institucí odpovídala i v dalších desetiletích paternalistickému typu sociálního státu.

Při hodnocení hospodářských podmínek a sociální transformace v padesátých letech a částečně i v dalším desetiletí autor srovnává vývoj dynamiky a podílu výdajů na sociální ochranu na národním důchodu a v rámci státního rozpočtu. Navíc provádí komparaci dynamiky růstu hrubého domácího produktu na hlavu v Československu a ve vybraných evropských zemích. Stejně tak je početnými daty podložena analýza pohybu obyvatelstva a zaměstnanosti. Tato komparace se rozšiřuje i na vývoj reálných mezd osobní a společenské spotřeby a na přehledném grafu i na strukturu společenské spotřeby a její výši na obyvatele. Z této části, naplněné empirickými daty a novými poznatky, autor vyvozuje hlavní závěr, že extenzivní ekonomický vývoj vykazoval v padesátých letech v řadě kvantitativních ukazatelů vynikající výsledky a ani sociální politika nevedla k vážné krizi legitimacy (s. 296).

V pasážích o politice zaměstnanosti se autor zaměřuje na podrobný vývoj zákonodárství v oblasti pracovního práva v souvislosti s konceptem plné zaměstnanosti a plánovaného rozmístování pracovních sil. V bezprostředně poválečné době, kdy se jednalo o nouzová opatření, se uplatňoval do jisté míry systém nucených prací. Později byl nahrazen brigádami, náborem a přemístováním pracovních sil do těžkého průmyslu, které i přes hmotnou motivaci plně neodpovídalo svobodné volbě pracovního místa a racionálnímu využívání lidských zdrojů. Podobné negativní stránky mělo plánování pracovních sil podle požadavků podniků, přičemž v podmínkách nedostatkové ekonomiky, vyznačující se neustálým „nedostatkem pracovních sil“, docházelo i k „plánování pracovníků do zásoby“. Celkově mělo právo na práci spolu s nivelizací mezd – navzdory vysoké míře zaměstnanosti a relativně dlouhé pracovní době – neblahé důsledky v neefektivním využívání pracovního fondu společnosti. V rámci politiky zaměstnanosti však podniky plnily řadu sociálních funkcí, k nimž patřilo zajišťování rekreace, lékařské péče, závodního stravování, doškolování a ubytování dojíždějících pracovníků. Tyto činnosti měly na starost odborové organizace a financovány byly z podnikových fondů pracujících, tvořených z podílu zaměstnanců na zisku.

V samostatné podkapitole pojednává autor o sociální politice jako nástroji perzekuce a preference (s. 273–306). Narozdíl od většiny dosavadních historických prací, jež se omezovaly na dokumentaci a rozborů politických forem perzekuce, se zde podrobně zabývá represivními aspekty zákonodárství v oblasti sociálního zabezpečení. Již v předúnorovém období se objevovaly pochybnosti, zda se má výhodné pojištění i do budoucna vztahovat na soukromé zaměstnance. Od listopadu 1948 se již zcela otevřeně prosazovalo třídní hledisko v sociálním zabezpečení samostatně hospodařících osob. Rok 1953 přinesl nejen měnovou reformu, která nejvíce znehodnotila úspory majetných občanů, ale i restriktci vyšších důchodů v rámci reformy

sociálního zabezpečení. Druhou stránkou perzekuce v důchodovém pojištění byla privilegia, jež se od roku 1956 uplatňovala na základě rozdělení pracujících do tří kategorií. Přímým zvýhodněním důchodů byli odměněni příslušníci ozbrojených sil a osobními důchody „zasloužilí pracovníci“.

Ve čtvrté a nejobsáhlejší kapitole „Systémové pilíře československého sociálního státu“ Jakub Rákosník zevrubně zkoumá, jak se vyložené obecné trendy a rysy sociální politiky promítaly do jednotlivých oblastí sociálního státu (s. 307–466). Soustřeďuje se na zdravotnictví, rodinnou politiku, vzdělávání, sociální péči, důchodové zabezpečení a bytovou politiku. Následující pasáže této recenze resumují hlavní poznatky autora líčení v závěrečné kapitole.

Ve zdravotnictví byla po válce jako hlavní zásada uznána všeobecná dostupnost zdravotních služeb a účinná lékařská a preventivní péče. Preventivní péči měly zajišťovat ústavy národního zdraví (ÚNZ), které se po únoru 1948 staly základem centralizace zdravotnických zařízení. Po vyhlášení v Ústavě 9. května, že „každému přísluší právo na ochranu zdraví“, následovala série právních úprav vedoucích k zestátnění léčebných ústavů a nemocnic, později i ambulantních zařízení a poliklinik. Svá zdravotnická zařízení budovaly také podniky, které obhospodařovaly nemocenské dávky. Zdravotní systém byl dobudován v letech 1951 a 1952, poté se již podstatně neměnil. O pozitivních výsledcích tehdejšího československého zdravotnictví ve vybraných aspektech vypovídají dvě přehledné tabulky (s. 321 a 323). Podle srovnání počtu nemocničních lůžek, lékařského personálu a střední délky života se Československo začátkem šedesátých let umístilo mezi srovnávanými zeměmi na předních místech. K přednostem, jimiž se představitelé režimu mohli chlubit, patřila bezplatná lékařská péče včetně bezplatných léků a peněžních dávek v době nemoci.

V rodinné politice bylo nejvýznamnějším opatřením zavedení rodinných přídavků v souvislosti s měnovou reformou na podzim 1945. Pobíraly je však jen pojištěné osoby a netýkaly se osob samostatně výdělečně činných. Od roku 1947 se přídávky diferencovaly podle počtu dětí v rodinách. Kromě dávek ze sociálního pojištění existovala celá řada služeb, které měly usnadňovat ženám přechod do zaměstnání. V průměru nižší mzdy žen (v roce 1959 činily pouze šedesát šest procent mezd mužů) byly do značné míry odůvodněny jejich nižší kvalifikací. Podrobně a s využitím tabulek autor dokumentuje příjmy domácností s dětmi nebo výhody levného zboží právě pro rodiny s dětmi. Peněžité pomoci v mateřství se vyplácela po dobu osmnácti měsíců. K pronatalitním opatřením patřily novomanželské půjčky. Autor také detailně popisuje vývoj legislativy a podmínky umělého přerušování těhotenství. Celkově byl podle jeho mínění systém sociálních dávek a služeb spojených s mateřstvím a rodinnou péčí na vysoké úrovni.

V podkapitole o vzdělávací politice autor srovnává její poválečný vývoj s předválečným. Konstatuje, že v důsledku uzavření vysokých škol za okupace se počet studentů ve školním roce 1945/1946 zvýšil téměř dvojnásobně proti roku 1937/1938. V dalších letech jejich počet dosáhl zhruba úrovně západoevropských zemí (kolem deseti studujících na tisíc obyvatel v roce 1965). Na nižších stupních škol se v padesátých a dalších letech měnila délka povinné školní docházky mezi devíti

a osmi lety v souvislosti s mobilizací pracovních sil. Autor podrobně charakterizuje legislativní úpravy školské soustavy, které se řídily zčásti podle sovětského vzoru. V praxi se měnila kritéria selekce na výběrové školy. Již ve sledovaném období se zvyšoval počet žáků učebních oborů a středních odborných škol, relativně menší část jich připadala na všeobecně vzdělávací školy. Za pozitivní z hlediska celkové vzdělanosti obyvatelstva i v mezinárodním srovnání lze považovat obecnou tendenci, že naprostá většina mladých lidí pokračovala v dalším studiu. Tím se snižoval a postupně omezoval podíl osob bez odborné přípravy do značné míry jen na nejstarší generaci.

V podmínkách, kdy se nepočítalo s „chudobou“, se obecně spíše rušila charitativní pomoc a zaopatření invalidních a starých osamělých osob se řešilo hlavně jejich umístěním v ústavech sociální péče. Sociální důchod byl původně součástí zákona o národním pojištění, ačkoli šlo o nenárokovou dávku, která se poskytovala adresně jen těm nejpotřebnějším. V dalších letech byl sociální důchod natolik omezen, že se na celkových výdajích na důchodové zabezpečení podílel jen jedním procentem. Autor v této podkapitole nezapomněl ani na právní normy z oblasti sociální péče, které se po válce týkaly zaopatření válečných poškozenců.

Také vývoj starobních a invalidních důchodů po roce 1948 i v dalších letech se měnil jen kvantitativně. V podstatě byly starobní důchody značně nivelizované a v poměru k průměrným mzdám i v mezinárodním srovnání relativně nízké.

Bytová politika byla podle autora oblastí, kde se celkově spíše nedařilo naplňovat deklarované cíle. Také k této problematice nabízí kniha několik přehledných srovnávacích tabulek, z nichž se lze dovědět, kolik se stavělo nových bytů nebo jak byly velké v poměru k počtu osob byt užívajících (obecně potvrzují jejich přelidněnost). Přírůstek nových bytů v padesátých letech byl dosahován převážně individuální výstavbou rodinných domků a výstavbou bytů z iniciativy ministerstev a jiných státních orgánů. Teprve koncem padesátých let nastal obrat díky rychlému rozmachu výstavby družstevních bytů a velkých panelových domů, což za dané situace byl zřetelný pokrok, především ve vyšší vybavenosti bydlení.

Recenzovaná práce Jakuba Rákosníka přináší do výzkumu soudobých sociálních dějin Československa některé nové metodologické podněty. Patří sem celkově komplexní a vysoce promyšlené uchopení tématu, teoretické vymezení pojmu „sociální stát“, analýza geneze a podmínek budování sociálního státu po druhé světové válce. V poslední době vznikly v české historiografii práce k sociálním dějinám, které vycházejí z nesporného uznání sociálního státu jako významné entity moderní epochy, nevěnovaly však dostatečné místo jeho teoretické interpretaci. Při zkoumání historických tradic sociálního státu a rozboru jeho typologie autor provádí širokou komparaci chronologickou a geografickou, která mu umožňuje hodnotit sociální politiku lidovědemokratického, respektive socialistického státu v jejích jednotlivých oblastech vyrovnaněji, než tomu bývá v pracích vycházejících z jednostranného totalitněhistorického pojetí. Autor podrobně a všestranně interpretuje úspěchy i nezdary sociálního státu v prvních patnácti letech jeho vývoje v poválečném Československu. Nevyhýbá se kritickému pohledu na jednotlivé as-

pekty sociální politiky, zároveň ale citlivě posuzuje možnosti dané doby s ohledem na dědictví minulosti, budoucí očekávání a změny v širokém evropském kontextu. Nespornou inspirací pro historický výzkum je Rákosníkův podrobný výklad změn legislativy, i když historikům politických dějin se může zdát v recenzované knize předimenzovaný. K informačnímu a komparativnímu přínosu knihy přispívá rozsáhlé využití statistických údajů, často prezentované ve formě tabulek a grafů (celkem čtyřicet šest tabulek a pět grafů). V neposlední řadě si zaslouží ocenění ve všech ohledech přehledné a srozumitelné podání látky stejně jako kultivovaný a přesný způsob vyjadřování.

Recenze

Válečná očekávání a poválečná zklamání

*Rozpaky nad knihou o formování
poválečného Československa*

Aleš Binar

PEHR, Michal: *Zápas o nové Československo 1939–1946: Válečné představy a poválečná realita*. (Knihnice Dějin a současnosti, sv. 41.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, 237 stran.

V edici „Knihnice Dějin a současnosti“, kterou vydává Nakladatelství Lidové noviny, vycházejí už několik let metodologicky inovativní a esejisticky pojaté publikace. Na první pohled se těchto zásad drží i recenzovaná kniha Michala Pehra *Zápas o nové Československo 1939–1946*. Narozdíl od svých dřívějších prací, v nichž se věnoval především dějinám politického katolicismu¹ nebo třeba československým volbám

1 Viz zejména FIALA, Petr – FORAL, Jiří – KONEČNÝ, Karel – MAREK, Pavel – PEHR, Michal – TRAPL, Miloš: *Český politický katolicismus 1848–2005*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008 (v této publikaci autor zpracoval období 1945–1948, s. 325–368); PEHR, Michal: *Československá strana lidová 1945–1946*. In: *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 10. Praha, Historický ústav AV ČR 2002, s. 137–190; BROKLOVÁ, Eva – TOMEŠ, Josef – PEHR, Michal: *Agrárníci, národní demokraté a lidovci ve druhém poločase první Československé republiky*. Praha, Masarykův ústav 2008 (v této kolektivní monografii autor zpracoval část o lidové straně, s. 214–256); PEHR, Michal: *Msgr Bohumil*

v roce 1946,² se zde autor pokouší synteticky zachytit plány a představy o poválečném uspořádání Československa, jak se rodily v letech okupace doma i v exilu, a srovnat je se skutečnými poměry a vývojem v obnovené republice. K danému záměru si zvolil chronologicky vcelku neotřele období ohraničené na počátku německou okupací a na konci květnovými volbami v roce 1946, neboť – jak píše v úvodu – tyto volby znamenaly jistou konsolidaci poválečných poměrů. Bohužel již na tomto místě vzniká první problém. Zda byly volby v roce 1946 opravdu takovým významným mezníkem či nikoliv, je spíše předmětem otevřené diskuse než této recenze; evidentní ovšem je, že z vlastního autorova textu se květen 1946 jako mezník kupodivu vytrácí a výklad je doveden (ať už skutečně nebo jen rétoricky) až do roku 1948. Tím autor chtě nechtě obsáhl celé období 1945 až 1948 (používá pro ně neutrální termín „třetí republika“), jak bývá v historické periodizaci obvyklé, a původně deklarovanou koncepci tím jako by pustil ze zřetele. Bohužel se zdaleka nejedná o jedinou problematickou stránku recenzované práce.

Po obligátním úvodu otevírá autor vlastní problematiku kapitolou „Ke kořenům poválečných změn“. Od přehledu okolností, které ovlivnily konkrétní podobu oněch válečných představ, přechází k pokusu o jejich analýzu; ta však není dovedena dál než k základní faktografii. V důsledku toho se celá kapitola stává pouze redundantním doplněním úvodu.

Nepochybně přínosnější je následující část, která poprvé soustavně mapuje proměnlivé představy o územním rozsahu poválečného Československa. Navzdory oficiálně proklamovanému požadavku restituce předmnichovských hranic se během válečných let vcelku často objevovaly úvahy o jejich revizi. Název kapitoly „Velké, nebo malé Československo?“³ odráží skutečnost, že na počátku války český, respektive československý odboj zvažoval i alternativu obnovení státu v pomnichovských hranicích; ta však byla brzy opuštěna a vystřídána různými návrhy na rozšíření území na úkor sousedů. Velkou pozornost zde věnuje autor názorům Edvarda Beneše, který jako realisticky uvažující politik jen velmi nerad a se značnými výhradami souhlasil s územními aspiracemi. V té souvislosti dochází Pehr k zajímavému údaji, že při sečtení všech těchto nároků by se Československo mělo rozšířit o území s rozlohou 43 301 kilometrů čtverečních a více než třemi a půl milionem obyvatel (s. 31). Když už si však dal práci s kvantifikací těchto požadavků, škoda že v tom směru nepokračoval dál. Během politických a diplomatických licitací se totiž objevila řada návrhů, které variovaly od drobných pohraničních úprav až po anexi celých regionů. Konkrétní územní pretenze autor probírá v jednotlivých podkapitolách, věnovaných postupně Lužici, Kladsku, Slezsku, Žitavsku, požadavkům na úpravu hranice vůči Rakousku, „Velkému Slovensku“ na úkor Maďarska a nakonec Podkarpatské Rusi.

-
- Stašek a Československá strana lidová. In: KOTOUS, Jan – PEHR, Michal (ed.): *Bohumil Stašek (1886–1948): Život a doba*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2009, s. 53–72.
- 2 Viz např. PEHR, Michal: KSC a volby 1946. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 5. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2005, s. 177–193.
- 3 Srv. PEHR, Michal: Velké, nebo malé Československo? aneb Představy o poválečném uspořádání. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 12 (2010), s. 30–32.

V tomto přehledném členění se však skrývá nebezpečí přílišného zjednodušování, neboť územní nároky představovaly komplexní a komplikovaný problém.

Kriticky je nutno upozornit na pasáže věnované Slezsku (s. 41), jejichž existenci ve výsledné podobě ospravedlňuje pouze logika řazení podkapitol, a nikoliv vlastní obsah, a které by vyžadovaly důkladnou revizi. Koneckonců byly to především nároky na Hlubčicko a Ratibořsko, které se, vedle požadavků na Kladsko, jevily jako nejslibnější a nejsnáze realizovatelné. Oba regiony měly nadto potenciál stát se protiváhou polských aspirací na takzvané Zaolží. Mimochodem budiž řečeno, že průběh československo-polských diplomatických sporů po válce nekonvenuje autorově původně zvolené periodizaci, protože ty byly deklarativně urovnány až smlouvou o přátelství z března 1947.

Samostatně se Michal Pehr zabývá představami o státoprávním uspořádání Československa po válce, jež sahaly od zachování prvorepublikového modelu po federalizaci státu, vyjadřující rovnoprávnost Čechů a Slováků, aby v dalším oddílu přešel k plánům na vytvoření nadnárodních celků ve střední Evropě. Zde se kromě Milana Hodži jako nejznámějšího představitele těchto snah zmiňuje o světoznámém byzantologovi Františku Dvorníkovi a exilovém politikovi Karlu Locherovi. Zaznamenal i postoje vládních činitelů vůči iniciativám Otto Habsburského, který využil válečné konflagrace k prosazování obnovy habsburské monarchie. Vůbec nejzávažnějším pokusem realizovat myšlenku středoevropského soustátí, zvláště do roku 1943, pak byla jednání o vytvoření československo-polské konfederace. Vínou na ztroskotání projektu autor připisuje téměř výhradně Sovětskému svazu. Zde si však možná zvolil až příliš velké sousto. Stručně shrnuto, v popisu tehdejších československo-polských vztahů totiž poněkud tápe a celou záležitost neúměrně zjednodušuje.

Kapitola „Po válce“ představuje v celé publikaci předěl, neboť následující text obsahově spadá již z větší části do let 1945 až 1946, respektive 1948. Zabývá se náladou společnosti za války a po ní a také si všímá materiálních a životních podmínek v této době. Autor se zde pokusil jednorázově a vcelku uchopit relativně krátké přelomové období od konce války po květnové volby. Charakterizuje ho jako revoluci „v pravém slova smyslu“ (s. 88), toto sousloví by si však žádalo koncepční rozvedení.

Michal Pehr přirozeně nemohl ponechat stranou otázku národnostních menšin a vztahů mezi národy. „Německý problém“ představuje již klasickou oblast zájmu současné historiografie a esejistické zpracování je tu namístě. Autor na něj nahlíží optikou přítomnosti a s vědomím jeho diskutabilnosti. Pozornost věnuje především dobové nenávisti vůči Němcům, která někdy hraničila až s hysterií. Podstatně menšího prostoru se však dostává genezi myšlenky odsunu, na vztah československého odboje ke skupině Wenzela Jaksche pak už nezbyl žádný. Od „německého problému“ přechází Pehr ke slovanství. Vůči jeho pojetí je však nutno se kriticky ohradit. Pojímá totiž slovanství výhradně jako vztah Čechů k Rusům (Sovětům) a nezatěžuje se jejich poměrem k Jugoslávii nebo k Bulharsku; o vztazích k Polsku a k Lužici sice píše, ale na jiném místě a v odlišných souvislostech. Pehr tak evidentně zaměňuje slovanství za rusofilství a vůbec nereflektuje obsahovou a ideovou

proměnu slovanství za druhé světové války.⁴ V tomto směru je možno upozornit na autorem nevyužitý fond Slovanského výboru Československa, který se nachází v Národním archivu. Oprávněně autor připomíná požadavek části komunistů na připojení Slovenska k Sovětskému svazu v době války, několikerým opakováním však přikládá této marginální a posléze zcela opuštěné vizi nepřiměřeně velký význam. O tom, že „polská dimenze“ československých dějin představuje v jeho výkladu slabé místo, byla již zmínka. Lepší to však není ani v případě maďarské minority, neboť veškerou heuristiku zde obnášejí pouhé dva kartony (!) Benešovy pozůstatosti z Masarykova ústavu. Pro přehlednější a komplexnější uchopení situace obou menšin by jistě bylo vhodné začít obě témata retrospektivou, jak to autor předtím udělal v případě česko-slovenských vztahů.

Kapitola „Podoba nového politického systému“ se zabírá myšlenkami na vytvoření sovětského Československa a konceptem „lidové demokracie“, jak byl diskutován ve válčných letech a prosadil se po osvobození. Je jenom na škodu, že obdobnou pozornost autor nevěnoval představám o nové podobě ekonomického systému, neboť těsná vazba mezi politikou a ekonomikou byla při utváření třetí republiky určující. Následující kapitolou, věnovanou systému Národní fronty a Košickému vládnímu programu, se autor ocitá již zcela na půdě třetí republiky. Je přitom diskutabilní, zda vzhledem k záměru knihy bylo nejvhodnější učinit Košický vládní program předmětem zájmu na tomto jediném místě. Vždyť svým významem se dotýkal, ať už přímo nebo nepřímou, všech autorem akcentovaných témat a kromě toho sám byl do jisté míry výsledkem oněch válčných představ o budoucím Československu.

Svůj výklad Michal Pehr završuje pochopitelně kapitolou o květnových volbách v roce 1946, které jsou podány jako dlouho chystané, netrpělivě očekávané a rozhodující politické klání. Jejich přípravu, předvolební kampaň i samotný průběh autor přibližuje velmi zevrubně a celkově dokazuje, že se v této záležitosti dobře vyzná. Na druhou stranu však svým pojetím vzbuzuje i pochybnosti. Když tvrdí, že „komunisté se chovali jako klasická populistická strana, která slibuje všechno všem“ (s. 202), není jasné, co vlastně „klasickou populistickou stranou“ míní. Evidentně nebere v potaz, že komunisté chápali rezidua demokracie ve třetí republice pouze jako jeden z prostředků k uchopení moci, a nikoliv jako plnohodnotné a výhradní pole politického boje. Komunistická strana pronikala do bezpečnostních struktur, aparátu silových ministerstev, do ostatních politických stran a podobně, aby si zde vytvářela mocenské pozice. S pojmem populismu, natož „klasického“, pro postižení její strategie nelze vystačit a popis její předvolební kampaně zdaleka nemůže vést k pochopení vítězství komunistů v boji o moc o dva roky později. Vlastní „Závěr“ knihy nutí pak čtenáře k opětovnému zamyšlení nad časovým záběhem, a tedy i koncepcí publikace, neboť se vztahuje pouze k letům 1945 až 1948.

4 Tohoto zjednodušování a zaměňování slovanství za rusofilství se Pehr dopouští i ve svých dřívějších studiích, z nichž si pro svou knihu vypůjčil i řadu pasáží (srv. TÝŽ: Slovanství a třetí republika aneb Slovanství v programech českých poválečných politických stran. In: HRÁDEK, Dominik (ed.): *Slovanství ve středoevropském prostoru*. Praha, Libri – Střed 2004, s. 166–173; PEHR, Michal: Slovanství: Pilíř poválečné třetí Československé republiky. In: *Mezinárodní politika*, roč. 28, č. 12 (2007), s. 25–27).

Michal Pehr evidentně zamýšlel napsat svižnou, esejisticky laděnou knihu; napovídají tomu i názvy kapitol a obsahové členění. Zároveň chtěl zůstat věrný zásadám vědeckosti se všemi náležitými formalitami; pro to svědčí nejen průběžná kritika literatury a pramenů, ale i vcelku důkladný poznámkový aparát a cizojazyčné resumé. Tím si však zadělal na řadu problémů, respektive nechal vyniknout nedostatky, které by jasněji určený žánr publikace zčásti absorboval. Z prvního hlediska vystupují zvláště do popředí interpretační chyby a četné stylistické neobratnosti, z druhého hlediska velké mezery v heuristice a kritice pramenů. Veškerá faktografie je až na výjimky pramenně založena pouze na dvou fondech Masarykova ústavu, totiž na pozůstalosti Edvarda Beneše. Ostatní archivní fondy uvedené (v relativně hojném počtu) v seznamu pramenů a literatury autor excerpoval pouze nedůsledně. Navíc nevyužil žádnou edici dokumentů, veškeré citované tištěné prameny náleží do kategorie dobových prací nebo pamětí. I při letném pohledu do seznamu použité literatury je zřejmé, že převažují publikace syntetizujícího nebo přehledového charakteru. Tím lze možná vysvětlit typickou autorovu vágnost a nepřesnost v přístupu k detailům. Nejde však jen o detaily, otazníky vyvolává již samotná faktografie. Ta totiž – vzhledem k měřítkům publikace – není zdaleka ani komplexní, ani reprezentativní, naopak obsahuje spoustu zásadních mezer. Že autor koncipoval práci jako „selektivní“ (s. 9), rozhodně jako vysvětlení nestačí.

Vyznění publikace bohužel degraduje autorova mnohde neurovaná stylistika, v níž je cítit absence nebo nedůslednost konečné revize textu. Trpí tím nejen jeho čtivost, ale občas i srozumitelnost. Na několika místech se autor takřka vzápětí opakuje, nejprve již na stranách 7 a 10, kdy dvakrát cituje tentýž výrok Klementa Gottwalda. Nejhůře to však působí, když se tato neobratnost přihodí v jediném odstavci (s. 100). Na druhou stranu je ošidné pokoušet se o čtivé podání s pomocí výrazů a slovních obrátů vypůjčených z hovorového jazyka, protože to může mít za následek vágnost vyjádření nebo i banalizaci reality. To první platí třeba pro formulace, že v politice vůči Maďarsku si „republika prosazuje svou“ (s. 48) nebo že Slovensko po roce 1939 zůstává jen „naoko nezávislé“ (s. 120), k tomu druhému sklouzává charakteristika relativně menší míry válečných škod slovy „u nás se moc nebojovalo“ (s. 215). O nepřliší kritickém zacházení s jazykem svědčí i přejímání dobových výrazů včetně jejich sémantiky. Spojení „šťastné zítřky“ lze v textu uvádět snad jedině v uvozovkách, rozhodně se nemůže stát integrální součástí autorova sdělení. Taktéž užívat zájmeno „naše“ pro cokoliv českého, respektive československého, je možné jen v ojedinělých případech – obzvláště to platí pro mnohonárodnostní Československo, kde každou kolektivní identitu („my“) je potřeba vyjadřovat exaktněji. Autor si také mohl dávat větší pozor na sémanticky prázdné věty. Za všechny lze uvést popis vývoje československo-polských vztahů, které slovy autora „skončily remízou“ (s. 139). A nakonec v tomto kritickém výčtu nelze pominout, že text je místy zaplněn banalitami. Nejenže jsou zbytečnou přítěží a odrazují od četby, ale také brání autorovi přejít k meritům věci.

Autor často používá pojmy a odkazy na historické události, které se snaží lapidárně, jaksi mimoděk, přiblížit – avšak nikoliv vysvětlit. Významové nepřesnosti pak nabývají někdy i charakteru interpretačních omylů. Tak například teorie če-

choslovakismu byla založena na myšlence, že Češi a Slováci tvoří jeden národ, rozhodně se ale netýkala všech národnostních skupin první republiky, jak by se zdálo z autorových slov (s. 15). A taktéž ji nelze jednoduše dávat do souvislosti s modelem švýcarského národa. Stejně tak je chybně tvrdit, že program reslovakizace maďarského obyvatelstva, respektive jeho výměna za příslušníky slovenské menšiny v Maďarsku, se nerealizovaly (s. 135). Koneckonců v důsledku reslovakizace počet maďarských obyvatel na Slovensku výrazně poklesl a po jejím odeznění se vrátil zhruba na předchozí úroveň, v rámci zmíněné výměny pak bylo přestěhováno z Maďarska více než sedmdesát tisíc osob. Autor se nevyhnul také několika chybám v názvech. Vyjma nepodstatných překlepů (například v toponymu Mittenwalde namísto správného Mittelwalde nebo v osobním jméně Wickhem místo správného Wickham – zato hned na první stránce) jsou zde nepřesně uvedeny názvy některých institucí, jako například Svaz slovanského bratrství nebo Český výbor pro připojení k Československu, který údajně existoval v Kladsku. Autor měl zřejmě na mysli (výše zmíněný) Slovanský výbor Československa a Kladskou komisi, respektive Národní výbor pro území Kladska.

Tento (nutně neúplný, ale snad reprezentativní) výčet chyb a nedostatků staví recenzovanou publikaci Michala Pehra do poněkud obtížné pozice. Badatelský přínos v dílčích aspektech, určité faktografické kvantum v jediné přehledné publikaci i pokus o komplexní zpracování tématu nemají dostatečný potenciál, aby změnily výsledné hodnocení. Jedná se sice o práci, jež měla završovat autorovu badatelskou linii v rozpracovaných oblastech (jak naznačují poznámky pod čarou), jen těžko se ale sama může stát východiskem dalšího bádání. Autor zakončuje svou knihu přáním, aby posloužila jako varování před „falešnými proroky a nebezpečnými vizemi“. Jen z kontextu se lze domnívat, že jimi měl na mysli přitažlivost komunistických demagogů a ideologie (třebaže o těchto věcech se v knize skoro nepíše). Variací závěru tak může být recenzentovo přání, aby tato práce posloužila alespoň jako varování před obdobnými autorskými pokusy.

Recenze

Jistoty vědecké školy a osamění vědkyně v mužském světě

Doubravka Olšáková

DRATVOVÁ, Albína: *Deník 1921–1961: Scientific Diary*. Ed. Klára A. Čápková, Libuše Heczková a Zuzana Leštinová. Praha, Academia 2008, 478 stran;

HAVRÁNKOVÁ, Marie (ed.): *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci: Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius, Roman Jakobson, Jan Mukařovský, Bohumil Trnka, Miloš Weingart. Korespondence z let 1923–1974*. Praha, Academia 2008, 447 stran.

V roce 2008 vydalo nakladatelství Academia v rámci ediční řady „Paměť“ dvě na první pohled velmi nesourodé publikace. Kromě roku vydání je však spojuje také forma zpracování textu. V obou případech se totiž jedná o ediční počín: u filozofky Albíny Dratvové (1891–1969) o edici jejího deníku, v případě Pražského lingvistického kroužku o edici korespondence mezi jeho členy Bohuslavem Havránkem (1893–1978), Vilémem Mathesiem (1882–1945), Romanem Jakobsonem (1896–1982), Janem Mukařovským (1891–1975), Bohumilem Trnkou (1895–1984) a Milošem Weingartem (1890–1939).

Díky tomu, že oba svazky pokrývají přibližně stejný časový úsek (deník Albíny Dratvové roky 1921 až 1961, korespondence Pražského lingvistického kroužku pak léta 1923 až 1974), otevírá jejich paralelní četba hned několik otázek, které zůstávají aktuální dodnes. V prvé řadě je to problém kontinuity a diskontinuity vědy v 19. a 20. století. Zde se právě na příkladu Pražského lingvistického kroužku jasně ukazuje, jak důležitou roli hraje pevné zázemí vědecké školy a trocha toho poli-

tického oportunismu. Druhým tématem je reflexe proměny paradigmat vědeckých teorií, kterou systematictější mapují úvahy Albíny Dratvové, zatímco autoři Pražského lingvistického kroužku se k této otázce buď vůbec nevztahují, a pokud ano, tak pouze negativně (což je však také důležitým rysem formování vědecké školy). A třetím zajímavým styčným bodem je postavení ženy ve vědě, které nereflektuje jen Albína Dratvová ve svém deníku, ale promítá se i do korespondence pražských lingvistů – pravda, v nepřiliš lichotivém kontextu. Například snahu své žákyně Julie Novákové o diskusi komentoval Jan Mukařovský s despektem slovy „z toho je vidět, že ještě potřebuje dalšího školení“ (s. 288), eventuálně „poněvadž má námět k práci ode mne samého, zajímalo mne to, ale obávám se, že nic nedovedla podstatného přidat – je teď jen otázka, zda nepokazila“ (s. 295). Obdobné rysy despektu k možnosti ženy bádát nalezneme i v deníku Albíny Dratvové, ovšem již ve formě zpracované její houževnatou povahou a přetavené do podoby na jedné straně skeptického pohledu na vlastní znalosti, na straně druhé pak do vytvoření četných prací, jimiž sobě i ostatním dokazovala, že také žena jako vědkyně může psát a být úspěšná.

Její *Vědecký deník* z let 1921 až 1961 totiž nejenže nabízí jeden z nejzajímavějších pohledů do zákulisí emancipace žen v československé vědě, ale je také dokladem přesně strukturovaného myšlenkového světa Albíny Dratvové, jak se formoval od započetí její kariéry středoškolské pedagožky v nově vzniklé republice až do počátku šedesátých let, kdy jej – osm let před svou smrtí – ukončila.

Albína Dratvová je autorkou osmnácti publikací a téměř tří set padesáti textů různého rozsahu i zaměření, od odborných akademických pojednání až po příspěvky její „Filosofické hlídky“ v meziválečných *Národních listech*. Přestože se mezi vzdělanými a učenými muži meziválečné Karlovy univerzity našli i takoví, kteří se přes prvotní skepsi vůči habilitaci Dratvové postavili nakonec na její stranu, jako například botanik a politik Bohumil Němec, její šance byly relativně malé. Ostatně Dratvová ve svém deníku velmi fundovaně popisuje celé zákulisí habilitační politiky. Popis graduje v okamžiku, kdy autorka vážně přemýšlí nad svým eventuálním vstupem do agrární strany, aby tak získala lepší výchozí pozici pro svou kandidaturu. Politická příslušnost jednotlivých kandidátů hrála totiž v meziválečném vysokoškolském prostředí významnou roli. Zákulisní boje provázely také vyjednávání předběžné podpory pro jmenování kandidátů na profesorskou stolicí, k níž však nakonec nebyla povolána ani Dratvová, ani nikdo jiný, neboť začala válka.

Zvláště zaujme líčení (bohužel dosti stručné) poválečného nástupu nové generace vysokoškolských profesorů, jejichž dosazení nerespektovalo kontinuitu vědecké komunity ani její vnitřní dynamiku. Dozvídáme se tak například, že Nejedlým dosazený marxistický filozof Arnošt Kolman nastoupil na místo, na něž od své habilitace pomýšlela právě Dratvová. Ještě zajímavější – a zábavnější – je však kritika Dratvové, která si s pečlivostí sobě vlastní prostudovala Kolmanovu publikaci *Kritický výklad symbolické metody moderní logiky*, v níž však našla podle vlastních slov pouze „odvar Logiky F. Krejčího“ (s. 428, míněna *Logika pro střední školy* Františka Krejčího z roku 1898). Navíc si po nastudování četných spisů marxistických klasiků začala dobírat velkou většinu deklarativně marxistických pedagogů, s tím že mar-

xismus vlastně detailně neznají a z filozofického hlediska jejich práce marxistickým východiskům neodpovídají. Konec její akademické kariéry je vlastně velmi smutný: poslední kapitola příznačně nese název „Vichřice a karanténa (1948–1958)“. V té době již Dratvová vzdala vyčerpávající boje a stáhla se do ústraní, neprosazovala se. Pochopila však více než dobře logiku nového režimu, a proto roku 1957, kdy ozvuky dvacátého sjezdu sovětských komunistů vedly k určitému uvolnění také ve vědeckém životě, znovu obeslala *Filosofický časopis* statěmi, které zde byly na počátku padesátých let odmítnuty – a setkala se s úspěchem. Roku 1961 však poslední zápis do deníku prozrazuje již jen rezignaci: „Z liberála, říkám veřejně, nikdo neudělá marxistu. (...) A tak si volně studuji zahraniční literaturu o logice a čtu beletrii i polobeletrii s vědomím, že už nikdy neuvidím v tisku své jméno.“ (s. 450)

Přestože deníky mají zprvu povýtce vědecký charakter (proto také nesou podtitul *Scientific Diary* po vzoru deníku fyzika Michaela Faradaye), ten se postupně mění a nakonec již převládá ryze osobní reflexe každodenní reality vědeckého života socialistického Československa. Jejich edice tak otevírá mimo jiné důležité téma reflexe dějin filozofie přírodních věd. V tomto kontextu by měl čtenář sáhnout alespoň po některých dílech, jež Dratvová sepsala. A tu překvapí například její *Smutek vzdělanců* z roku 1940, který si v analýze postavení inteligence a intelektuálů nezadá s myšlenkami Antonia Gramsciho obsaženými v jeho dnes slavném díle *Intelektuálové a organizace kultury*, které vznikalo v letech 1929 až 1935, poprvé však vyšlo souvisle až po válce.¹ Gramsciho objevili v šedesátých letech marxističtí revizionisté – a stejně jako jsou dnes objevováni revizionisté, objevuje se s nimi znovu i Gramsciho dílo. Na objevení Dratvové si však budeme muset počkat, než se tohoto úkolu chopíme sami; její místo v promyšlení role inteligence ve společnosti je totiž historiografií zcela opomíjeno.

Albína Dratvová zemřela roku 1969 v terezínském domově důchodců v podstatě v osamění a zapomnění. Tvrdit, že neprávem, by bylo banální; ta žena si opravdu zasloužila větší pozornost i uznání, jak ostatně zhodnotila její přínos i současná reprezentativní publikace o dějinách české filozofie v minulém století.²

Přestože se korespondence Pražského lingvistického kroužku jen velmi okrajově dotýká problematiky soudobých dějin, je důležitá hned z několika důvodů, na něž jsem výše poukázala. Stejně jako deník Albíny Dratvové poukazuje na důležité rysy kontinuity a diskontinuity meziválečného a poválečného vývoje české, potažmo československé vědy. Tento aspekt je však poněkud neprávem zatlačen na okraj čtenářovy pozornosti, protože edice přináší jen velmi málo dopisů z doby po únoru 1948 a také v úvodní studii ponechávají editorky poválečné působení předních jazykovědců mimo okruh své pozornosti. Těžiště publikace přirozeně spočívá v období meziválečném, především pak ve třicátých letech, kdy si Pražská lingvistická škola vydobyla největší renomé nejen v Československu, ale i v zahraničí.

1 GRAMSCI, Antonio: *Gli Intellettuali e l'organizzazione della cultura*. Torino, Einaudi 1949.

2 *Česká filozofie ve 20. století*, sv. 1: *Směry, osobnosti, problémy*. Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity 1995.

Z pohledu dějin vědy tato korespondence v teoretické rovině zcela jedinečně demonstrovuje zrod, formování a udržování vědecké školy. Síla Pražského lingvistického kroužku vynikne právě při srovnání se solitérským zjevem Albíny Dratvové, jejíž izolovanost navíc umocňoval fakt, že se jako vůbec první žena v Československu habilitovala v oboru filozofie přírodních věd (1932). Vzájemná starost lingvistů-strukturálních o osudy jejich publikací, o zajištění univerzitních postů a podobně tvoří vedle identických metodologických východisek jeden z hlavních znaků této školy. V mnoha ohledech je jimi naplněna charakteristika „vědecké školy“, jak ji podává například francouzský sociolog Bruno Latour (ten však pouze ze své sociologické perspektivy pod označením *Actor-Network Theory*) či americký filozof vědy Thomas Samuel Kuhn, který však pojem školy přiznává právě a pouze humanitním a sociálním vědám.³

Z edice jasně vystupuje dominantní vliv Jana Mukařovského, jehož dopisy jsou však zastoupeny také nejpočetněji, zatímco listy Romana Jakobsona se zde vyskytují jen sporadicky. Bohuslavu Havránkovi, Vilému Mathesiovi a Bohumilu Trnkovi se dostalo pozornosti rovným dílem. Při srovnání s edicí deníku Albíny Dratvové se jejich korespondence jeví jako kronika každodennosti Pražského lingvistického kroužku, neboť v ní převládají záležitosti běžného provozu vědeckého života: termíny, rozsahy statí, témata přednášek, organizace seminářů a podobně. Neschází však ani líčení mimovědecké každodennosti, jako je shánění letních bytů, procházky nebo také různé reálie života za protektorátu.

Narozdíl od ultimativního výroku Albíny Dratvové, že z liberála marxista nevzejde, kterým končí její deník (a také vlastně celá akademická kariéra), však po válce čekala na přední členy Pražského lingvistického kroužku zářná budoucnost: Jan Mukařovský například působil v letech 1948 až 1953 jako rektor Univerzity Karlovy a v letech 1952 až 1962 jako ředitel Ústavu pro českou literaturu ČSAV, Bohuslav Havránek se stal rektorem Vysoké školy ruského jazyka (1953–1961) a ředitelem Ústavu pro jazyk český ČSAV (1952–1964). V té době – ve zřejmé vazbě na realitu vědeckého života, v němž literární a lingvistický strukturalismus neměl místo – také mizí z korespondence členů kroužku onen „kreativní“ a vědecký charakter a stává se z ní spíše kniha vzájemných přání a srdečných pozdravů, do níž se vkrádá také charakteristické dvoj-oslovení „vážený soudruhu, milý příteli“, které demonstrovuje kontinuitu Pražského lingvistického kroužku od meziválečného období až do šedesátých let snad nejlépe.

Ze srovnání, k němuž obě knihy vybízejí, tedy nakonec vychází strategie Pražského lingvistického kroužku jako vítězná: na počátku bylo přijetí stejného paradigmatu (strukturalismu), po něm následovala pečlivá snaha o vybudování vlastního institucionálního postavení (zrod kroužku), na to navázalo úspěšné úsilí o získání a upevnění mocenských pozic v rámci univerzitní sítě meziválečného Československa. V době poválečné „krize paradigmatu“ (strukturalismu) došlo k jeho opuštění a nahrazení novým přístupem – marxismem, ovšem to vše pouze za předpokladu

3 Viz KUHN, Thomas S.: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha, Oikúmené 1997 (původní vydání 1962).

udržení mocenských pozic, jejichž stabilita již nebyla prioritně vázána na síť vztahů ve vědecké komunitě, ale odvozovala se pouze od politické moci. V tomto smyslu nemohla Albína Dratvová nikdy uspět: generace jejích filozofických předchůdců (Kamil Vorovka, František Krejčí, Emanuel Rádl) nezanechala žádnou obdobně strukturovanou síť, ba ani homogenní skupinu svých vlastních žáků, kteří by se hlásili k jejich odkazu či směru, stejně jako nezajistila těm, kteří se v tomto oboru pohybovali, dostatečné zázemí. Vtíravou otázkou však i po tomto konstatování zůstává, zda by se Albína Dratvová jako žena do této skupiny vůbec dostala...

Obě publikace jsou zpracovány podle edičních pravidel běžných pro vydávání tohoto typu pramenů, navíc jsou doplněny edičními poznámkami. V případě *Vědeckého deníku* Albíny Dratvové bohužel schází jmenný rejstřík, který by ulehčil orientaci v textu. Korespondenci Pražského lingvistického kroužku by jistě prospěla ještě cizojazyčná redakce, která by minimalizovala chyby v transkripci početných cizojazyčných, především francouzských odkazů. Nic to však nemění na konstatování, že vydání obou knih je důležitým krokem k vylíčení celistvého obrazu československé vědy ve 20. století.

Recenze

Polský příběh v evropských dějinách 20. století

Jiří Pešek

BORODZIEJ, Włodzimierz: *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck 2010, 489 stran.

Ediční řadu monografií dějin evropských států „Europäische Geschichte im 20. Jahrhundert“,¹ kterou inicioval a řídí freiburský odborník na soudobé dějiny Ulrich Herbert, je třeba vnímat jako souhrnný projekt dějin moderní Evropy v komparativní perspektivě „národních“ či státních dějin.² Cílem je postihnout vývoj reprezentativní

1 Zkrácená verze této recenze vychází německy v časopise *Bohemia*, roč. 52, č. 1 (2012).

2 Uvědomme si, že nouze o rozsáhlé syntézy poválečných a nejsoučasnějších evropských dějin jinak momentálně napanuje. Ponechme stranou tezovitou, vůči postkomunistické části Evropy silně černobílou knihu vzešlou ze spolupráce odborníka na Rusko Helmuta Altrichtera s autorem řady knih ke španělským dějinám Waltherem L. Berneckerem *Geschichte Europas im 20. Jahrhundert* (Stuttgart, Kohlhammer 2004) a soustředme se na práce, které se již stačily stát obdivovanou „klasikou“. Především je třeba uvést rozsáhlou a všestranně zdařilou, do řady jazyků přeloženou syntézu Tonyho Judta *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York, Penguin Press 2005), vydanou i v českém překladu *Poválečná Evropa: Historie po roce 1945* (Praha, Slovart 2008), a na ni navazující vynikající kritický esej tohoto autora *Ill Fares the Land: a Treatise on Our Present Discontents* (New York, Allen Lane – Penguin Press 2010), v českém překladu vydaný pod titulem *Zle se vede zemi: Pojednání o naší*

řady evropských států v „dlouhém“ 20. století (zhruba v letech 1890 až 2000). Projekt chce na základě řady „regionálních studií“ prozkoumat, do jaké míry země evropského kontinentu procházely strukturálně srovnatelným, co do fází a rychlosti podobným vývojem, respektive obecnou pozitivní modernizací, a do jaké míry, kde a proč se vývoj ubíral specifickými cestami či rytmy. Na řadě konkrétních klíčových jevů a procesů tak má projekt jako celek ukázat, co lze – v dosud převažující tradici – vysvětlit v rámci národních států a kde již jde o společné evropské „základní procesy a jejich varianty“ (jak píše v předmluvě k recenzovanému svazku editor celé řady Ulrich Herbert, s. 7). V mnichovském nakladatelství C. H. Beck dosud vyšlo pět svazků ediční řady postupně věnovaných Velké Británii, Španělsku, Itálii, Jugoslávii a nejnověji Polsku;³ poslední svazek je vlastním tématem této recenze.

Všechny svazky – od Španělska či Velké Británie až po v tisku se nacházející Rusko a Sovětský svaz z pera Dietmara Neutatze a Německo, jehož se ujal sám Ulrich Herbert (Československo se zatím nepodařilo autorsky obsadit) – mají (respektive mají mít) obdobnou strukturu: chronologicky líčený „událostní“, především politickohistorický vývoj je přerušován „příčnými řezy“, situovanými do doby okolo roku 1900, dále do poloviny dvacátých let, do druhé světové války (1942), do poloviny šedesátých let a do období bezprostředně po roce 1990. V těchto sondách se mají autoři pokusit o komplexní zobrazení stavu státu a společnosti, respektive o vykreslení posunů situace ve čtvrtstoletém taktu. Ve výsledku celé řady pak právě průřezové pohledy umožní postihnout komplexní vývoj celoevropského charakteru. Standardizace struktury svazků ovšem není bezproblémová: již při recenzování zatím vydaných titulů se ozvaly námitky, že předem dané rozvržení césur a paralel může nutit autory ke „znásilňování“ výkladu dějin té které země. Tak například ve Velké Británii jsou v představách jejích obyvatel i v konceptech historiků šedesátá léta jako společensky přelomová epocha významně zastíněna dobou po nástupu konzervativní, radikálně reformní vlády Margareth Thatcherové v roce 1979.⁴

současné nespokojenosti (Praha, Rybka Publishers 2011). Zanedbatelná není ani práce berlínského mistra sociálních dějin Hartmuta Kaelbleho *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart* (München, C. H. Beck 2007). Nejnovější příspěvek do této řady koncepčně zdařilých a celoevropsky vyrovnaných syntéz pak napsal – pro období od konce studené války do konce roku 2011 – Andreas Wirsching pod názvem *Der Preis der Freiheit: Geschichte Europas in unserer Zeit* (München, C. H. Beck 2012).

- 3 Všechny svazky pocházejí z pera předních odborníků na soudobé dějiny té které země: BRÜGGEMEIER, Franz-Josef: *Geschichte Großbritanniens im 20. Jahrhundert* (2010, 463 s.); BERNECKER, Walther L.: *Geschichte Spaniens im 20. Jahrhundert* (2010, 379 s.); WOLLER, Hans: *Geschichte Italiens im 20. Jahrhundert* (2010, 480 s.); CALIC, Marie-Janine: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert* (2010, 415 s.).
- 4 Srv. velmi pochvalně kritickou recenzi Brüggemeierových *Dějin Velké Británie ve 20. století* z pera Holgera Nehringa na portálu H-Soz-u-Kult z 26.10.2011 (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-4-065>). Nehring zde konfrontuje Brüggemeierovu knihu se studií Bernda Weisbroda (*Der englische Sonderweg in der neueren Geschichte*. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 16, č. 2 (1990), s. 233–252), a zejména se souběžně vydanou, dvojsvazkovou (více než 1300 stránek čítající), koncepčně úplně nově založenou syntézou dějin poválečné Británie z pera Briana Harrisona v ediční řadě „The New Ox-

Na jmenovanou ediční řadu je však nutno nahlížet také jako na soubor monografií, z nichž každá má unikátní cenu. Projekt a jeho výzva, jdoucí daleko za meze politicko-hospodářsko-sociálního záběru běžných „národních“ syntéz, iniciovaly vznik nedeskriptivních, koncepčně zajímavých syntéz, napsaných předními odborníky.⁵ „Polského svazku“ se ujal profesor Varšavské univerzity Włodzimierz Borodziej, jeden z nejvýraznějších polských badatelů na poli soudobých politických dějin a historie mezinárodních vztahů. Zaměřuje se na druhou světovou válku, dobu poválečnou, období Solidarity a utváření nové střední Evropy po roce 1989, v posledních letech pak vynikl i jako editor polských meziválečných diplomatických akt, dokumentů k vysídlení Němců z Polska a k přechodu Polska od komunismu k demokracii.⁶ *Dějiny Polska ve 20. století* z Borodziejova pera patří k nejinvenčnějším z dosud vydaných svazků celé ediční řady. V úvodu knihy (s. 11) autor upozorňuje na tři motivy, které se mu během psaní stále znovu vracely: Prvním jsou ohromné rozdíly charakteristik polského státu a národa v klíčových okamžicích polských dějin 20. století, v letech 1918, 1945 a 1989. Polsko a polský národ, do roku 1918 rozdělený a dodnes v řadě ohledů ne zcela snadno „srůstající“ (podobně jako Německo a Němci), se musel vždy znovu bolestivě „ustavit“ či sebedefinovat, a to jak

ford History of England“ (*Seeking a Role: The United Kingdom 1951–1970; Finding a Role? The United Kingdom 1970–1990*. Oxford, Oxford University Press 2009 a 2010).

- 5 Právě *Dějiny Jugoslávie ve 20. století* mnichovské profesorky východoevropských dějin Marie-Janine Calicové (mj. autorky knihy *Krieg und Frieden in Bosnien-Herzegowina*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1996) se staly předmětem ostré, zatím spíše publicistické než akademické debaty. Autorčina klíčová teze, že zázemím rozpadu mnohonárodní Jugoslávie a brutální občanské války nebyla nacionální nenávisť, nýbrž účelová politická instrumentalizace sociálně-ekonomických diferencí „masové společnosti 20. století“, vychází přitom právě z „civilizačního“ pojetí Herbertovy ediční řady. Válka v 90. letech tak (možná ne úplně šťastně) tvoří ideový úběžník tohoto svazku.
- 6 Z jeho knižních publikací ke 30. a 40. letům je třeba zmínit zejména následující: BORODZIEJ, Włodzimierz: *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby: Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*. London, Aneks 1990; TÝŽ: *Terror und Politik: Die deutsche Polizei und die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1944*. Mainz, Philipp von Zabern 1999; TÝŽ: *Der Warschauer Aufstand 1944*. Frankfurt/M., Fischer 2001. Do této oblasti spadá také rozsáhlá, polsky i německy realizovaná edice: BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): *„Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...“ Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*, sv. 1: *Zentrale Behörden* (ed. Włodzimierz Borodziej), *Wojewodschaft Allenstein* (ed. Claudia Kraft). (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, sv. IV/1.) Marburg, Herder-Institut 2000 (srv. k tomu recenzi: PEŠEK, Jiří: Velkorysá edice k poválečnému vysídlení Němců z Polska. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 120–124); BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): *„Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...“ Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, sv. 2–4. Warszawa, Neriton 2000–2001 (srv. k tomu recenzi: PEŠEK, Jiří: Poválečné osudy Němců v Polsku pod drobnohledem. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 351–356). Z Borodziejových prací k období přelomu 80. a 90. let srv. zejména obsáhlé edice: BORODZIEJ, Włodzimierz – GARLICKI, Andrzej (ed.): *Okrągły stół: Dokumenty i materiały*, 4 svazky. Warszawa 2004; BORODZIEJ, Włodzimierz (ed.): *Polska wobec zjednoczenia Niemiec 1989–1991: Dokumenty dyplomatyczne*. Warszawa, Scholar 2006.

směrem dovnitř, tak vůči svému okolí. Druhým autorským motivem je konkurující si prioritami nacionální a sociální otázky, a to jak při opakovaných založeních polského státu, tak (a především) při klíčových revolucích z let 1905 a 1980. Komplexnost nabízejících se řešení v mnohém trvale nesnadné polské národní situace působí stratégům polské politiky dodnes nemalé problémy. Konečně třetím, opakovaně se navracujícím motivem je problém externích zdrojů modernizačních, v konkrétní situaci ne vždy kýžených impulzů (okolo roku 1900 podobně jako po roce 1945) a na druhé straně svébytné polské náklonnosti k autarkii a k brzdění společensko-ekonomických změn v zájmu vytvoření či uchování společenského konsenzu (v době meziválečné stejně jako v sedmdesátých a osmdesátých letech).

Włodzimierz Borodziej rozdělil knihu do čtyř chronologických dílů (1890–1918, 1918–1939, 1939–1944 a 1945–2004), dále členěných na kapitoly „událostní“ (s důrazem na zahraniční i vnitřní politiku a na válečné děje) a kapitoly „strukturální“. Perfektně to vychází v první polovině knihy, kde bylo čtyřiapadesát let pojednáno ve třech dílech o celkem devíti kapitolách. Jako poněkud problematický se tento přístup ukazuje v druhé polovině knihy, kde na čtyři a půl desetiletí proměn převážně komunistického režimu plus patnáct let „nového Polska“ autorovi vystačil jeden díl o sedmi kapitolách. U poslední, průřezové a zároveň dějové kapitoly Borodziej přiznává, že se mu jako dobovému svědkovi, „vyrostlému v socialismu a socializovanému za Solidarity“, přesto však usilujícímu o kritický odstup a nadhled, psala velmi obtížně (s. 12). Autor, který se v osmdesátých a devadesátých letech politicky angažoval po boku velkých osobností „nového Polska“, tu zjevně – i za cenu jistého potlačení „aury přelomu“ roku 1989 – zdůraznil kontinuitu období od vzniku Solidarity v roce 1980 až po vstup Polska do Evropské unie v roce 2004. Šlo mu o překlenutí jinak obecně do popředí vystupujícího konce studené války obloukem, který naznačuje jak dodnes aktuální problémy s řešením „starých otázek“ v dnešním Polsku, tak snad i skutečnost, že se Polsko a Poláci po pádu komunismu přece jen nemuseli „znovuzakládat“ tak bolestivě jako v letech 1918 a 1944/45–1947.

Włodzimierz Borodziej samozřejmě nemohl psát takovouto syntézu z archivních pramenů. S nutnou kritičností se opřel o rozsáhlý korpus nové a nejnovější polské, německé a dílem i angloamerické literatury, v posledních kapitolách též o polskou dobovou publicistiku. Český čtenář se závistí sleduje, kolik polští historikové vyprodukovali závažných pramenných studií i syntéz k významným problémovým celkům soudobých dějin, a to zejména v desetiletí po roce 2000. Je to nejen výraz aktivity početně silné polské historiografie, ale i odraz mimořádného zájmu polské veřejnosti o „její“ nové a nejnovější dějiny. Borodziej přitom tematizuje i problémy širší veřejnosti s akceptováním kritických přístupů k četným mýtům a národně obranným stereotypům moderních polských dějin.

Jeho vlastní pohled na „polské dějiny“ je věcně kritický: s nadhledem a pro mezinárodní publikum vykládá příběh polské, respektive multinacionální společnosti, žijící na opakovaně se proměňujícím území nejprve rozděleného a posléze různě „posunovaného“ polského státu, aniž by přitom upadal do nacionálně motivovaného nebo naopak konjunkturalisticky kritického, „antipolského“ tónu. V centru jeho optiky stojí politické, vojenské, hospodářské a sociální děje a procesy, zejména

v prvé polovině knihy cenným způsobem zaokrouhlované kulturně-vzdělanostní kontextualizací proměn společnosti. S ohledem na metodu práce je nejlépe možno charakterizovat Borodziejův přístup jako „nové politické dějiny“, s rozvahou doplněné o aspekty sociálně vnímaných dějin hospodářských. Autor ale úspěšně uplatnil i aspekty dějin mentalit a (pro dobu po roce 1918 stejně jako v pasážích o nejnovějších periodách) ukázal roli rozdvojeného dějinného působení „reálné“ a mediálně zprostředkované skutečnosti, jakož i důsledky těchto skutečností pro vývoj vyprávěného historického příběhu.

Borodziej od konce 19. do počátku 21. století vždy znovu zdůrazňuje hospodářské, ale zejména sociokulturní, náboženské i politicko-kulturní rozdíly jednotlivých oblastí a prostředí (směrodatné je pro něj napětí velkoměsto versus nekonečný venkov) a důsledky těchto rozdílů pro vývoj a charakteristiky dějinných událostí. (Exemplární je to při vynikajícím líčení dramatických let 1939 až 1944.) „To nové“ v Borodziejově podání dějin Polska nejsou především dosud neznámé dílčí informace (i když pro českého – i zasvěceného – čtenáře je v knize nových zjištění a pohledů celá řada), ale vnitřně v řadě rovin diferencovaný pohled na historickou realitu, který autor nabízí: nebyly jedny dějiny moderního Polska a jeho společnosti, musíme se vyrovnat s mnohočetnou, vnitřně nejednou protikladnou a různými skupinami obyvatelstva i politickými seskupeními velmi odlišně vnímanou, převážně ovšem drsnou až opakovaně tragickou realitou tohoto dějinného příběhu. Jen na okraj tu připomeňme Borodziejovu otevřenou kritiku britského, a zejména amerického pragmatismu, s nímž byl „malý“ polský spojenec v podstatě již od roku 1941 a naplno od roku 1943 s plným vědomím aktuálních i dlouhodobých důsledků „prodán“ Rusům.⁷

Problémem pro historika jako spisovatele – a Borodziejova kniha je napsána velmi čtivě – je rozdíl mezi dramatickou epochou 1890 až 1944/47 a následujícími desetiletími až do vzniku Solidarity. Polsko, svorně německými i sovětskými okupanty zničené,⁸ nejen v rámci holokaustu vyvražděné, a především zbavené

7 Autor jasně ukazuje, že definitivní rozhodnutí o podřízení poválečného Polska Sovětskému svazu, včetně zaboru východní poloviny předválečného polského státu, padlo na schůzce představitelů velmocí v Teheránu. Britové přitom podle něj sovětskou stranu alespoň žádali o písemné garance územního odškodnění Polska na účet Německa na severu a západě území nového Polska. „Zatímco však Britové za toto řešení opravdu bojovali, dal Roosevelt Stalinovi v rozhovoru jednoznačně najevo, že jemu jde pouze o hlasy amerických Poláků v nadcházejícím volebním boji. Nikdo přitom prezidenta nenutil, aby tímto způsobem zásadně a nenapravitelně oslaboval svou vyjednávací pozici,“ píše Borodziej (s. 245). Drasticky autor líčí, jak již od německého útoku na SSSR byl v důsledku úzké spolupráce britského Oddělení pro zvláštní operace (*Special Operations Executive* – SOE) s Lidovým komisariátem vnitra (NKVD) eliminován polský prozápadní odboj (s. 241–248, zejména s. 244). K tomu blíže viz HULAS, Magdalena: *Wojenna współpraca SOE i NKWD oraz miejsce w niej Polski w świetle dokumentów SOE*. In: BORODZIEJ, Włodzimierz – WIECZORKIEWICZ, Paweł (ed.): *Polska między Niemcami a Rosją: Studia ofiarowane Marianowi Wojciechowskiemu w 70 rocznicę urodzin*. Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN 1997, s. 60–72.

8 Při popisu německých masakrů zajatého civilního obyvatelstva povstalecké Varšavy Borodziej otevřeně říká: „Masová vražda ovšem měla nejen jasně definovaného pachatele, ale

většiny elit všeho druhu, zejména tradiční inteligence, procházelo v poválečných desetiletích drastickou, v principu z Moskvy nařízenou a organizovanou industriální modernizací. Chtít podat čtenáři tento proces zásadní hospodářské a sociální, ale i kulturní proměny „socialistického Polska“, společnosti, která si – ve městech a některých regionech do základů změněná – přece ve svém celku ponechala řadu tradičních charakteristik, bohatý repertoár nacionálních, stavovských, kulturních a církevních specifik, jako napínavý příběh, to by byl za dnešního stavu poznání jistě příliš velký nárok.

Čtenář by se přesto rád jasněji dočetl o tom, kdo byli „profitéři“ a nositelé komunistického „zglajchšaltování“ polské společnosti. Z kontextu vysvítá, že do nově se utvářejících mocenských struktur vstupovala především mladá a nevzdělaná, politicko-kulturními tradicemi nezatížená mužská populace polského venkova, která bez předsudků těžila z účasti na komunistické diktatuře. Je ovšem také zjevné, že již někteří z těchto lidí a zcela jistě jejich (v řadě ohledů „privilegované“) děti od šedesátých let usilovali o pragmatické „polidštění“ režimu a o relevantní uplatnění svého nově nabytého vzdělání a společenského potenciálu. Zde by byl čtenář autorovi vděčný za větší přihlédnutí k problematice kultury, vzdělanosti, prestiže i frustrací nových akademických elit, které byrokraticky těžkopádný, všestranně neschopný a nereformovatelný režim nakonec neomylně zahnal do opozice a do kontaktu se sociálně neuspokojeným, v některých fázích vývoje pak doslova hladovým dělnickým proletariátem, v jehož jméno diktatura a posléze autoritativní režim vlastně vládly. Proč se tak stalo přes četná privilegia intelektuálních špiček, proč k tomu došlo tak poměrně brzy a proč v takové míře, to Borodziej spíše jen naznačuje. Čtenář, soustavně hledající paralely a rozdíly vůči vývoji ve státech s Polskem sousedících, by si samozřejmě přál, aby to autor vyložil zřetelněji. Snad na to ještě neuzrál historiografický čas. Podnětů, informací, postřehů a cenných závěrů však vynikající Borodziejova kniha přináší ohromné množství.

také pasivního spolupachatele, a to Sovětský svaz, jehož svazky, ležící východně od města, neučinily nic, aby Varšavě pomohly. Záříjový pokus jednotek polské Berlingovy armády o vyprošťovací operaci ztroskotal na nezkušenosti vojáků, kteří poprvé nastoupili do boje, a na chybějící podpoře ze strany Rudé armády.“ (s. 251) A na další straně, s oporou ve slovech amerického velvyslance v Moskvě George F. Kennana, zasazuje Borodziej „varšavskou epizodu“ do širšího kontextu: „Američané pochopili až ve chvíli, kdy jim kremelské vedení zakázalo lety na pomoc Varšavě, že ‘polská otázka’ znamená víc než jen posunování sirek po jednacím stole. (...) Byla to rukavice, se záludným potěšením hosená pod nohy západním mocnostem s podtextem: Chceme Polsko a chceme ho se vším všudy. Polští odbojáři, kteří se nesklonili před komunistickou autoritou, nás hovořit zajímají. Pro nás nejsou o nic cennější než Němci, a jestli se s Němci vzájemně vyvraždí, tím lépe. A co si o tom myslíte vy, Američané, je nám úplně jedno. Odted' už nemáte v Polsku do čeho mluvit, a je na čase, abyste to pochopili.“ (s. 252)

Recenze

Carské elity a ruské revoluce

Dalibor Vácha

RENDLE, Matthew: *Defenders of the Motherland: The Tsarist Elite in Revolutionary Russia*. New York, Oxford University Press 2010, xii + 274 stran.

Ruské revoluce roku 1917 a počátek sovětského impéria jsou více než obvyklým tématem anglosaské historiografie. Britské a americké odborné práce jsou při studiu převratných změn ruské říše v první třetině 20. století stejně nezbytné jako někdy problematicky dostupné ruské archivní prameny nebo dnes už klasické knihy novináře Johna Reeda a spisovatele Herberta George Wellse.¹ Z modernějších vědeckých studií je možné připomenout práce Richarda Pipesa, Orlanda Figese, Sheily Fitzpatrickové a Roberta Service.² Ohromný počet vydaných svazků a časopiseckých

1 První vydání viz REED, John: *Ten Days That Shook the World*. New York, Boni & Live-right 1919 (česky: *Deset dnů, které otřásl svět*. Praha, Komunistické nakladatelství a knihkupectví 1926); WELLS, Herbert George: *Russia in the Shadows*. London, Hodder & Stoughton Ltd. 1920 (česky: *Rusko v mlze*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960).

2 PIPES, Richard: *Dějiny ruské revoluce*. Praha, Argo 1998; FIGES, Orlando: *Lidská tragédie: Ruská revoluce 1891–1924*. Praha – Plzeň, Beta – Dobrovský a Ševčík 2000; FITZPATRICK, Sheila: *The Russian Revolution*. New York, Oxford University Press 2001; SERVICE, Robert: *The Russian Revolution 1900–1927*. New York, Palgrave MacMillan 2009 (v knize uvedena další literatura). K anglosaskému pohledu na téma viz též VYDRA, Zbyněk: Richard Pipes a interpretace ruské revoluce: Příklad pojetí americké historiografie. In: HANUŠ, Jiří –

studii by tedy mohl ukazovat na vyčerpanost tématu, z metodologického hlediska je ale opak pravdou. Objevují se nové a nové inspirativní příspěvky k detailnějším aspektům ruských revolucí a ke každodennímu životu v sovětském Rusku,³ ale též nové pokusy vykreslit takzvané velké dějiny roku 1917. Jedním z nich je bezpochyby i ambiciózní monografie *Obránci vlasti* s podtitulem *Carská elita v revolučním Rusku*, jejíž autor Matthew Rendle se rozhodl analyzovat vztah mezi revolucí (respektive revolucemi) a carskou elitou.⁴

V souladu se systematickým anglosaským přístupem si Matthew Rendle, jenž přednáší na univerzitě ve waleském městě Aberystwyth, nejdříve stručně stanovil, co vlastně rozumí pod pojmem „elita carského Ruska“. Jeho text ale není zatížen rozsáhlým teoretickým aparátem, ve kterém by se s tímto pojmem vyrovnával; Rendle jako carskou elitu chápe (vyšší) šlechtu (kapitola „Nobles“), statkáře (kapitola „Landowners“) a důstojníky (kapitola „Officers“). Z uvedeného výběru je zřejmé, že autor vnímá elitu z pohledu politického, vojenského a ekonomického, zcela však opomíjí elity (elitu) intelektuální, kulturní a fakticky i náboženské. O náboženské elitě, v Rusku té doby velmi vlivné, se zmiňuje na několika místech knihy v souvislosti s jejími vazbami k trojici zkoumaných kategorií, samostatnou kapitolu nebo podkapitolu jí však nevěnuje. Jistou nevýhodou je již počáteční vágní (případně chybějící) charakteristika uvedených skupin; zejména vrstva statkářů není blíže vymezena, což ovlivňuje celou strukturu studie.

Knihu lze z hlediska obsahu rozdělit do tří částí. V úvodní části o dvou kapitolách („První světová válka“ a „Únorová revoluce“) jsou stručně načrtnuty události ruské revoluce z roku 1905, první světové války na východní frontě a březnové (podle starého ruského kalendáře únorové) revoluce roku 1917 se zřetelem na zapojení elit (hlavně důstojníků) do těchto dramatických dějů. Těžištěm knihy jsou pak tři výše zmíněné kapitoly, které se konkrétně zabývají vybranými součástmi carské elity a jejich strategiemi vyrovnávání s únorovou revolucí. V těchto kapitolách Rendle popisuje pokusy elity ovlivňovat veřejné dění a současně způsoby, jak její příslušníci vnímali nejen revoluční ideje, ale i revoluční realitu včetně násilných excesů. Násilí bylo asi nejviditelnějším, ale nikoliv nejdůležitějším faktorem, který

VLČEK, Radomír (ed.): *Interpretace ruské revoluce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 88–101.

3 Viz např. KIAER, Christina – NAIMAN, Eric (ed.): *Everyday Life In Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*. Bloomington, Indiana University Press 2006; EATON, Katherine B.: *Daily Life in the Soviet Union*. Westport, Greenwood 2004; NAIMAN, Eric: *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology*. Princeton, Princeton University Press 1999; BORENSTEIN, Eliot: *Men without Women: Masculinity and Revolution in Russian Fiction 1917–1929*. Durham, Vintage Press 2001; FIGES, Orlando: *Šeptem: Soukromý život ve Stalinově Rusku*. Praha – Plzeň, Beta – Dobrovský a Ševčík 2009 (recenze původního anglického vydání viz VÁCHA, Dalibor: *Soukromý život ve Stalinově Rusku*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 501–505).

4 Tato kniha není Rendlovým prvním pokusem o zpracování tématu: srv.: RENDLE, Matthew: *The Officer Corps: Professionalism, and Democracy in the Russian Revolution*. In: *The Historical Journal*, roč. 51, č. 4 (2008), s. 921–942; TÝŽ: *The Problems of ‘Becoming Soviet’: Former Nobles in Soviet Society, 1917–1941*. In: *European History Quarterly*, roč. 38, č. 1 (2008), s. 7–33.

ohrožoval společenské postavení a vlastně i fyzickou existenci carské elity. Jako její základní sebezáchovnou strategii uvádí Rendle sdružování představitelů elity do účelových uskupení, jejichž více či méně zamýšleným záměrem bylo sloužit jako protiváha vznikajícím vojenským a dělnickým sovětům. Organizace vznikaly jak na profesním, tak na geografickém a politickém (ideologickém) základě a mnohdy docházelo k jejich nejen personálnímu propojování, případně štěpení. Některá (zejména důstojnická) sdružení se stavěla velmi blízko pozicím kadetů (konstitučně demokratické strany), eserů (strany revolučních socialistů), nebo dokonce bolševiků, mnohá však naopak tendovala k pravici, nebo dokonce k monarchismu. Rendle zde odhaluje, že skupiny, jež revolucionáři vnímali jako *reakční* (což byly fakticky téměř všechny), se pokoušely pro sebe adaptovat typické revoluční způsoby chování. Obvykle vydávaly vlastní tiskoviny, v nichž prezentovaly své ideály co nejširšímu obecenstvu: stávajícím i potenciálním členům, sympatizantům i širší veřejnosti. Sháněly finanční zdroje, usilovaly o veřejnou podporu známých osobností a též vystupovaly jako kolektivní orgány při obraně jednotlivých členů a jejich zájmů. Realita se však značně lišila od toho, co bylo proklamováno v tiskových orgánech, na zasedáních a veřejných schůzích. Sdružení ani zdaleka nedosahovala takové moci, po jaké toužila, nebo si dokonce nárokovala. K tomu přistupovala rivalita osobní i mezi různými vnitřními frakcemi. Rendle se nejpodrobněji soustředil na výzkum důstojnické a šlechtické elity, zatímco vrstva statkářů zůstala opět v jejich stínu.

Nový společenský systém v Rusku, s nímž se carská elita vyrovnávala, byl na jedné straně určován Prozatímní vládou a na druhé straně vzrůstající se mocí sovětů. Zatímco s vládou měli jednotlivci nebo organizace osobní i profesní kontakty, pocházející ještě z předválečné doby (příkladem takového „komunikačního bodu“ byl kníže Georgij Jevgenijevič Lvov), dělnické a vojenské sověty byly velkou neznámou. Skutečný zmatek nastal na podzim 1917, kdy byl křehký a stále méně efektivní systém rozmetán novým převratem. Již nedlouho poté se doposud legální organizace šlechty, důstojníků a statkářů začaly rozpadat nebo přecházely do ilegality. Přechod carské elity do ilegality byl mimo jiné způsoben vyhoceným postojem bolševiků, kteří nastolili třídně založenou dichotomii: „my revolucionáři“ a „vy (všichni ostatní) kontrarevolucionáři“. Právě zkoumání carské elity a jejich organizací jako platformy „kontrarevoluce“ (nejen až po říjnu 1917) je třetím tématem této knihy (závěrečné kapitoly „Kontrarevoluce“ a „Říjnová revoluce“). Rendle poukazuje na jednotlivce nebo na menší skupinky odhodlaných mužů (týkalo se to důstojníků), kteří se mnohdy vyhranili již vůči Prozatímní vládě (například generálové Lavr Georgijevič Kornilov a Anton Ivanovič Děnikin, admirál Alexandr Vasiljevič Kolčak) a kteří posléze zahájili otevřenou „kontrarevoluci“. Zatímco konflikty s „předříjnovým“ režimem a jeho realitou měly víceméně zmatečnou povahu a nové revoluční elity se snažily pouze potlačit nebo oslabit carskou elitu (někdy se tyto dvě skupiny dokonce prolínaly), v „poříjnové“ době šlo bolševickým elitám o nemilosrdnou likvidaci elit carského i pobřežnového revolučního období. Jak se situace měnila ve skutečnou hrozbu majetkové a přímo i fyzické likvidace, proměňovaly se i sebezáchovné strategie ohrožených jedinců a skupin. K nejrozšířenějším strategiím *buržoazie* (toto označení kolektivní identity nepocházelo jen od bolševiků) bezpochyby patřila

emigrace nebo otevřený boj s režimem. Rendle navíc v souladu s nedávnou prací Sofie Čujkinové *Šlechtická paměť* uvádí dva další vzory chování: loajalitu a apatii. Šlechtici a šlechtičny, případně jejich potomci, byli podle zmíněné ruské historičky skupinou, která zřejmě hledala své místo v sovětském Rusku nejobtížněji, narozdíl od některých vojenských nebo civilních specialistů.⁵

Příkladem komplikovanosti (snad dokonce nemožnosti) přístupu k carské elitě jako k homogenní sociální skupině je bývalý důstojnický sbor. Zde se zdá být autorův výklad metodologicky i obsahově nejpřínosnější a tvoří tak nejhodnověrnější část knihy. Sociální struktura důstojnického sboru se už v prvních třech letech války zásadně proměnila v důsledku rychlého povyšování poddůstojníků do důstojnických hodností, které bylo vynuceno těžkými ztrátami v prvních měsících války (i když carská armáda se již před válkou vzdalovala stereotypnímu obrazu důstojníků pocházejících výhradně z privilegovaných vrstev). Není tedy divu, že vojenská elita byla výrazně sociálně i ideologicky diferencovaná. Rozpětí sahalo od stoupenců levicových názorů, k nimž patřil budoucí velitel ruských ozbrojených sil praporčík Nikolaj Vasiljevič Krylenko nebo budoucí maršál Sovětského svazu Michail Nikolajevič Tučačevskij, přes liberálně smýšlející důstojníky až po zaryté monarchisty, za kterého byl považován například Děnikin. V nejednotnosti, kterou Rendle demonstruje (nejen) na příkladu důstojnických organizací, je skryt jeden z klíčů pro pochopení neúspěchu protibolševického odboje i problematické každodennosti ruské emigrace v následujících letech. Jak už bylo naznačeno, nemálo důstojníků a hospodářských odborníků se do státních (nyní už sovětských či bolševických) služeb vrátilo ještě v letech 1918 a 1919, kdy (nejen dle Rendla) docházelo k významnému přehodnocování loajality příslušníků carské elity. Zdůvodňovali to argumentem, že jejich loajalita nepatří výhradně carovi, ale je spíše napřena k ruskému státu (respektive národu) nehledě na to, kdo je v danou chvíli zrovna u moci. Tato loajalita, respektive vlastenectví, byla demonstrována mnohdy dobrovolným vstupem takzvaných vojenských odborníků do Rudé armády v okamžiku vnějšího ohrožení země (jako příklad by mohl sloužit význačný carský vojenský velitel generál Alexej Alexejevič Brusilov). To byl případ nejen zahraniční ozbrojené intervence, ale hlavně válečného střetnutí s agresivním Polskem.⁶

Z hlediska Rendlovy heuristiky je nutno zdůraznit využití některých ruských archivů (asi nejvíce Státního archivu v Moskvě), což jeho inovativní, málo obvyklý přístup k dějinám ruského roku 1917 a následného postavení carských elit přímo vyžadoval. Tyto materiály autor kombinuje s množstvím archiválií pocházejících z různých slavistických ústavů, knihoven a emigrantských archivů po celém anglofonním světě, například ze Školy slovanských a východoevropských studií v Londýně nebo ze sbírek Stanfordovy univerzity v Kalifornii. Kniha však není založena jen

5 Viz ČUJKINA, Sofia: *Dvorjanskaja pamjat: „Byvšije“ v sovetskom gorodě (Lenin-grad, 1920–30-je gody)*. St. Petěrburg, Izdatělstvo Jevropejskogo universitěta v Sankt-Petěrburge 2006.

6 Viz MAWDSLEY, Evan: *The Russian Civil War*. New York, Pegasus 2008; DAVIES, Norman: *Bílý orel, Rudá Hvězda: Polsko-sovětská válka 1919–1920 a „Zázrak nad Vislou“*. Praha, BB-Art 2006.

na archivních fondech a hojně využívaných sbírkách dobových periodik, případně příležitostných tisků, ale také na pamětech a dalších publikovaných pramenech a na dobré znalosti moderní ruské i anglosaské historiografie k tématu. Kniha obsahuje soupis pramenů a literatury a rejstřík, který (jak už to bývá u publikací vydaných Nakladatelstvím Oxfordské univerzity obvyklé) uvádí pohromadě odkazy jmenné, místní i věcné.

Recenze

Splněný a nesplněný sen Martina Luthera Kinga

Vlastimil Hála

HRUBEC, Marek a kol.: *Martin Luther King proti nespravedlnosti*. Praha, Filosofia 2010, 116 stran.

V knížce o Martinu Lutheru Kingovi zazní pro nás Čechy zajímavé konstatování: totiž že tento světoznámý kazatel a bojovník za lidská práva nebyl v naší zemi nikdy příliš populární. Otázka zůstává v knize *explicite* nezodpovězena, *implicite* lze však najít některé indicie. Dovolím si předběžnou a dílčí odpověď: především u nás problém rasové segregace a diskriminace nebyl pocítován jako aktuální. Kingovy aktivity se odehrávaly nadto v době, kdy naší zemi hýbal zápas za větší svobodu, nejdřív v oblasti kultury, pak i politiky, který vyvrcholil právě v horkém létě 1968, kdy byl Martin Luther King zavražděn; jeho smrt vpadla do doby hrozící sovětské intervence proti reformnímu procesu pražského jara a zůstala tak bez většího ohlasu. Pár týdnů po Kingově smrti se invaze opravdu uskutečnila, což vedlo postupně k nastolení kurzu „normalizace“. Spojené státy se pro velkou část veřejnosti (zvláště intelektuály, umělce a mládež) stávaly stále více mocností sympatickou, apriorním světlým kontrastem k temné realitě „normalizace“ pod sovětskou supervizí, takže poukazovat na problém boje „černého“ (jak se tehdy říkalo) obyvatelstva za občanskou a sociální emancipaci v modelové zemi svobody se zdálo ve „slušné

společnosti“ nežádoucí. Po listopadu 1989 se pak „antiamerikanismus“ stal vysloveně výhrušným pojmem.

Kniha o Martinu Lutheru Kingovi, navazující na konferenci uspořádanou ke čtyřicátému výročí jeho úmrtí, má tedy velký význam už jen z informativního hlediska. To ale není její hlavní poslání. Ani samotný poukaz na význam Kinga jako bojovníka proti rasismu a za emancipaci Afroameričanů není jejím výlučným cílem. Takové redukcionistické pojetí, které už dnes „slušné společnosti“ v uvedeném smyslu nevdá, odmítá v předmluvě ředitel Centra globálních studií Akademie věd ČR a Univerzity Karlovy v Praze Marek Hrubec (dalšími autory úvodních textů jsou Michal Broža z Informačního centra OSN v Praze a představitelka Koordinačního centra Amnesty International Lamis Khalilová), zabývající se systematicky problematikou spravedlnosti. Právě v tomto širším kontextu analyzuje Marek Hrubec aktivity amerického kazatele ve vlastní kapitole „Boj proti rasismu: Kingovo prosazování občanské a sociální spravedlnosti“ (s. 33–43). Poukazuje zde zejména na vnitřní sepětí jeho zápasu za rasovou a sociální spravedlnost. Aktuálně vyznívá Hrubcovo upozornění, že Kingovi odpůrci ve snaze černošského vůdce zdiskreditovat nerozlišovali mezi jednotlivými proudy a motivacemi boje za sociální spravedlnost a dehonestovali Kinga jako zastávce „komunismu“. Jeho politickou pozici charakterizuje Hrubec jako „demokratický socialismus“. V závěru svého textu se zamýšlí nad rozporem mezi formálním respektem, který vůči Kingovi ve Spojených státech panuje, a skutečností, že jeho myšlenky o sociální spravedlnosti dnes nesdílejí ani politické elity, ani většina Američanů.

Na zmíněný příspěvek navazuje Tomáš Tožička kapitolou „Martin Luther King: Nenaplněný sen o sdíleném světě“ (s. 45–51), který Hrubcova východiska dále vyostřuje. Podle jeho názoru Kingův zápas skončil významným, ale dílčím vítězstvím roku 1964, kdy byl ve Spojených státech přijat zákon o občanských právech (ve smyslu „negativních“ práv v pojetí liberalismu) a King byl poctěn Nobelovou cenou za mír. Tím zvítězila alespoň v principu „černošská buržoazní revoluce“, která později vynesla k mocenským postům i své „děti“, jako Condoleezu Riceovou či Baraka Obamu. Kingův boj za ekonomickou spravedlnost, artikulovaný v Kampani chudých (*Poor People's Campaign*), ovšem zůstal oním nenaplněným snem. Tožička poukazuje na to, že za „sen o sdíleném světě“ položili život další jeho stoupenci, jako chilský prezident Salvador Allende.

V obdobném ideovém duchu se nese následující příspěvek Robina Ujfalušiiho „Politické působení M. L. Kinga“ (s. 53–63). Autorovým východiskem jsou úvahy německožidovské filozofky Hannah Arendtové o řeči a jednání. Ujfaluši ukazuje, jak uměl Martin Luther King oba tyto instrumenty využívat; ač je spojován výlučně s nenásilným způsobem prosazování svých myšlenek, dovedl zapojit do svých aktivit i nátlak – ovšem nenásilný – a dokázal své rétorické dovednosti a různé výrazové prostředky kombinovat v závislosti na charakteru publika. Autor také upozorňuje na méně známou skutečnost, že King nebyl jen rétorem, ale měl i schopnost přesného pojmového myšlení. V jeho veřejném angažmá rozlišuje tři fáze: první byla ve znamení bojkotu veřejné dopravy v Alabamě roku 1956; pro druhou bylo typické zaměření na boj proti segregaci v jídelních zařízeních v roce 1963; poslední fázi,

jež se násilně uzavřela Kingovou smrtí, pak vyznačuje především boj proti chudobě a za sociální spravedlnost. Autor rovněž poukazuje na další nepříliš známý aspekt Kingova politického zápasu, spjatý s anticipací globalizace. Závěrem Ujfaluši srovnává situaci šedesátých let se současností: Martin Luther King vyrostl mezitím sice do podoby monumentu, který mu také byl i ve skutečnosti odhalen, avšak silné odcizení veřejnosti od politiky, typické podle něj pro dnešní dobu, se týká i výzev obsažených v Kingově ideově-politickém angažmá.

Kapitolu „Martin Luther King vs. Malcolm X: Dvě protichůdné vize boje za občanská práva v Spojených státech amerických“ pojala autorka Eva Spilková (s. 65–77) jako konfrontaci dvou přístupů v boji za práva Afroameričanů: Kingova nenásilného přístupu, zdůrazňujícího pozitivní hodnotu integrace více či méně vyloučených Afroameričanů do univerzálně platných práv většinové společnosti na jedné straně, a přístupu Malcolma X, akcentujícího odlišnost a prosazujícího program separace, eventuálně i návrat Afroameričanů do původní vlasti na straně druhé. Podle autorky je perspektivnější univerzalistický přístup Kingův, zejména v protikladu k nacionalistickému radikalismu a separatismu (mýtus o vyvolenosti černochoů), jež nebyly cizí pozicím Malcolma X. Autorka rovněž dodává, že Martin Luther King v posledním období svého angažmá integroval některé prvky z Malcolmova programu do vlastních postojů, zvláště v důrazu na černošskou hrdost a svébytnost. V souladu s celkovým vyzněním knihy se i v této kapitole konstatuje, že v českých poměrech je odkaz Martina Luthera Kinga pojmán redukcionisticky ve smyslu boje proti rasové segregaci, zatímco jeho kritické postoje vůči dalším aspektům americké politiky, jako bylo zvláště odsouzení války ve Vietnamu, zůstaly víceméně nepovšimnuty jako nežádoucí.

Autoři následujících dvou kapitol se věnují filozofickému a náboženskému aspektu Kingova působení. Filozof Erazim Kohák nazval svůj příspěvek „Martin Luther King: Teorie a praxe občanské ne-poslušnosti“. Jeho úsilí chápe autor jako boj za „propalcení směnky“, jíž byl slib daný americkou ústavou. Poukazuje na sepětí Kingova boje proti rasové segregaci s bojem za odstranění chudoby nejen v obecné rovině, ale i mezi jednotlivými stránkami těchto fenoménů. Ukazuje například, jak vedlo navýšení prostředků na vedení války ve Vietnamu (Kohák ji označuje za koloniální) k odbourávání sociálních programů. Ve zpětném pohledu na výsledky Kingova boje pak konstatuje, že „trojhlavá hydra“ amerického konzervativismu, totiž rasismus, militarismus a vykořisťování, je dnes silnější než kdykoli dříve. Příslib naděje spatřuje Kohák ve smyslu své – i publicisticky prezentované – vyhocené kontrapozice „dvou Amerik“ ve změně stylu americké politiky za Obamova prezidentství: zdá se mu, jako by Barak Obama „převzal plášť“ poslání zápasu Martina Luthera Kinga.

Z celkového ladění ostatních příspěvků se svým způsobem vymyká stať Iana Randall „Dědictví Martina Luthera Kinga“ (s. 79–96). Tento baptistický duchovní si všímá především náboženských (baptistických) rodinných kořenů Kingova působení a též významu jeho styku s metodistickou tradicí. Poukazuje na radikální pojetí kazatelského úřadu v baptistické tradici, podle nějž ústy kazatele promlouvá přímo Bůh. Chápání Boha je v baptistické tradici hluboce osobní, což silně platí pro Martina Luthera Kinga i ve chvílích pochyb a pocitu „pokoušení hříchem“. Randall

prezentuje Kinga z další méně obvyklé perspektivy, totiž jako člověka vzdělaného i filozoficky (připomíná například jeho studium Aristotela, Hegela a dalších filozofů, jakož i kritický vztah k Friedrichu Nietzsche, jehož tezi o „smrti Boha“ King pochopitelně odmítl). Také poukazuje na Kingův posun v chápání lidské přirozenosti oproti reformačnímu jednostrannému akcentu na lidskou hříšnost.

Na závěr publikace je zařazeno slavné Kingovo kázání „Mám sen“. Její obrazový doprovod tvoří unikátní snímky chicagského fotografa Sidneyho Harrise.

Knížka věnovaná osobnosti Martina Luthera Kinga je sestavená ze čtivých příspěvků a jistě může oslovit i širší obec zájemců než jen okruh filozoficky vzdělaných čtenářů. Nepřistupuje ke Kingovi pietně, ale nastoluje otevřené problémy, jako je otázka, je-li naše podoba „euroamerické civilizace“ skutečně univerzálním sociálně-politickým uspořádáním, vhodným pro všechna etnika a kulturně-civilizační společenství, a jaké jsou možnosti participace pro ty, kteří se neidentifikují s jejím výkonnostním principem. Současná ofenziva liberálního neokonzervatismu, dotýkající se základů sociálního státu, jak byl vytvořen v posledních desetiletích, naléhavost těchto problémů ještě vyostřuje.

Kronika

Konference „90 let českého a slovenského komunismu“

Vítězslav Sommer

Ve dnech 3. až 5. listopadu 2011 se konala v Hrzánském paláci v Praze konference „90 let českého a slovenského komunismu“, uspořádaná Ústavem pro studium totalitních režimů a Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., ve spolupráci s Historickým ústavem Slovenské akademie věd.¹ Cílem akce bylo využít výročí devadesáti let od založení Komunistické strany Československa k prezentaci současného výzkumu dějin komunismu. Konference bilancovala posledních dvacet let českého a slovenského bádání a její program rovněž otevřel některé otázky týkající se dalšího vývoje české a slovenské historiografie komunistického hnutí a státního socialismu.

Konferenci zahájil kulatý stůl věnovaný fenoménu komunismu ve 20. století moderovaný ředitelem Ústavu pro soudobé dějiny Oldřichem Tůmou, jehož se dále zúčastnili ředitel Ústavu pro studium totalitních režimů Daniel Herman, novinář a historik Petr Brod, ředitel výzkumu v Ústavu politických věd Centra mezinárodních studií a výzkumů v Paříži (*Sciences Politiques, Centre d'études et de recherches internationales*) Jacques Rupnik, historik Igor Lukeš z Bostonské univerzity a filozof a politolog Miroslav Kusý. Námětem pódiové diskuse byly otázky související s místem komunismu v moderních dějinách a jeho významem pro vývoj Slovenska a českých zemí ve 20. století. Až na důležité a s moderním výzkumem komunismu

1 Tato zpráva vyjde paralelně v německém překladu v mnichovském časopise *Bohemia*.

úzce souvisící upozornění Petra Broda na fenomén „komunismu jako civilizace“ se debata nesla povětšinou v duchu tradičních zobrazování komunistické ideologie a státněsocialistického systému. Návštěvníci diskuse se nakonec až na zmíněnou výjimku nedočkali názorového střetu či výraznějšího posunu od zažitých výkladů.

Vlastní konferenční jednání bylo rozděleno do tematicky definovaných bloků. Výjimku tvořily dva bloky věnované vývoji KSČ před rokem 1945, tedy problematice, kterou česká historiografie během posledních dvaceti let povětšinou přehlížela. Panely otevřel Jakub Rákosník (Filozofická fakulta UK, Praha), který se v metodologicky zaměřeném příspěvku zabýval místem konceptu modernizace v bádání o komunistickém hnutí a představil dva odlišné, vzájemně soupeřící historiografické výklady dějin komunismu v Československu. Kulturněhistorickou optikou nahlédl na vývoj meziválečného komunistického hnutí Jan Lomíček (Filozofická fakulta UK, Praha), jenž se věnoval vytváření obrazu Sovětského svazu v Československu ve dvacátých a třicátých letech minulého století. Perspektivu intelektuálních dějin zvolil Rudolf Vévoda (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha), referující o sporech mezi levicovými intelektuály v době vyvrcholení bolševizace KSČ na konci dvacátých let. Výzkum dějin politického myšlení a stranické programatiky zastupovali slovenští historikové Robert Arpáš a Miroslav Sabol (Historický ústav SAV, Bratislava), když přednesli příspěvky o proměnách vztahu slovenských komunistů k československému státu, respektive o sociálně-ekonomických koncepcích slovenských komunistů před rokem 1948. Politické dějiny komunismu v Československu před rokem 1945 byly námětem dalších vystoupení. Libor Svoboda (Ústav pro studium totalitních režimů) se věnoval poměrům v komunistickém odborovém hnutí ve dvacátých letech, Stanislav Kokoška (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha) přednesl příspěvek o ilegálních strukturách KSČ na samém konci druhé světové války a David Kovařík (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno) se zabýval činností německých komunistů v českých zemích v letech nacistické okupace.

Většina konferenčních příspěvků svůj zájem směřovala do období po roce 1945. Není překvapením, že nejvíce obsazen byl rozsáhlý konferenční panel nazvaný „KSČ jako strana moci 1945–1989“. V jeho rámci byly prezentovány referáty o komunistické straně jako vládnoucím politickém subjektu v poválečném Československu. Akcentovaným tématem byly v první řadě mechanismy vládnutí KSČ. Zatímco Petr Cajthaml (Ústav dějin UK a Archiv UK, Praha) analyzoval systém nomenklatury, Jaroslav Cuhra s Marií Černou (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha) představili problematiku „kádrování“ a Norbert Kmeť (Ústav politických věd SAV, Bratislava) se zaměřil na činnost stranických organizací v letech takzvané normalizace. Represí v éře stalinismu se zabýval Jan Kalous (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha), jenž zkoumal politiku čístek a politických procesů v první polovině padesátých let. Své zastoupení měla také problematika vztahu KSČ k bezpečnostním složkám – zazněly referáty o Lidových milicích (Jiří Bašta, Pedagogická fakulta UK, Praha) či o činnosti komunistů na ministerstvu vnitra v letech 1945 až 1948 (Milan Bárta, Ústav pro studium totalitních režimů, Praha).

Námětem řady konferenčních vystoupení z oblasti politických dějin byla slovenská problematika. Jmenovat je možné například referát Zdeňka Doskočila (Ústav pro

soudobé dějiny AV ČR, Praha) o postupném návratu Gustáva Husáka do vysoké politiky v letech 1963 až 1969 či příspěvky Jana Peška (Historický ústav SAV, Bratislava) o vnitřních konfliktech v KSČ v letech 1945 až 1950 a Miroslava Londáka (Historický ústav SAV, Bratislava) o vztazích KSČ a KSS v kontextu ekonomických reforem padesátých a šedesátých let. Zcela odlišnou perspektivu nahlížení na mocienskou praxi státního socialismu zvolil Vojtěch Ripka (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha), když se z hlediska konceptu „společenské smlouvy“ zabýval postoji vedení KSČ k politice sociálního zabezpečení obyvatelstva v sedmdesátých a osmdesátých letech. Množství konferenčních vystoupení zaměřených na oblast „vysoké politiky“ dokládá, že historiografickým trendem dominujícím výzkumu dějin KSČ v posledních dvou desetiletích bylo studium otázek vládnutí KSČ ve smyslu činnosti politických špiček a centrálního stranického či bezpečnostního aparátu.

Konference však poskytla prostor rovněž alternativním badatelským přístupům. Panel věnovaný vnitřním konfliktům v českém a slovenském komunismu a komunistické ideologii nabídl přehledku rozličných perspektiv, z nichž je možné nahlížet na fenomén komunismu a socialistické diktatury. Důležitou oblastí zkoumání se stává věda a fungování vědeckých institucí. Vědní politikou KSČ se zabývalo vystoupení Antonína Kostlána a Doubravky Olšákové (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha), slovenskou část téže problematiky nastínil referát Adama Hudka (Historický ústav SAV, Bratislava). Vztahu historiografie ke komunistickému politickému projektu v Československu se věnovaly příspěvky Vítězslava Sommera (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha) a Milana Zemka (Historický ústav SAV, Bratislava). Širší kontext kulturních a intelektuálních dějin reflektovaly příspěvky Petra Šámala (Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha) o praxi literární cenzury a Jana Mervarta (Univerzita Hradec Králové) o vztahu komunistických intelektuálů ke KSČ v šedesátých letech. Jedním z vrcholů konference byl referát Ondřeje Matějky (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha) analyzující vztah českých evangelíků ke KSČ a komunismu v letech 1921 až 1970 na příkladu detailní sondy do života lokálních evangelických komunit. Nástin vývojových tendencí vztahů mezi katolickou církví a komunistickou stranou v šedesátých letech podal příspěvek Jaroslava Šebka (Historický ústav AV ČR, Praha).

Třetím tematickým okruhem konference bylo mezinárodní zakotvení českého a slovenského komunismu a jeho vztah k národnostní otázce. Fungováním KSČ v širším mezinárodním kontextu se zabývala především vystoupení Juraje Benka (Historický ústav SAV, Bratislava), Ondřeje Vojtěchovského (Filozofická fakulta UK, Praha), Jana Adamce (Filozofická fakulta UK, Praha) a Tomáše Vilímka (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha). Juraj Benko zkoumal sovětské financování středoevropského komunismu v letech 1917 až 1922, tedy v éře utváření komunistických stran v regionu. Jan Adamec se snažil poukázat na nejednoznačnou povahu spojenectví v rámci východního bloku, když analyzoval vztahy pražského vedení KSČ k rumunským a polským protějškům v krizovém období let 1956 až 1958. Z podobného úhlu pohledu pojal mezinárodní problematiku také Tomáš Vilímek, jenž chronologicky zmapoval vývoj vztahů mezi KSČ a Jednotnou socialistickou stranou Německa (SED) v sedmdesátých a osmdesátých letech. Tématem referátu Ondřeje

Vojtěchovského byla praxe „proletářského internacionalismu“ KSČ v padesátých letech, která měla podobu podpory komunistických stran na západ od takzvané železné opony a přijímání levicových emigrantů v Československu. Upozornit je třeba také na příspěvek Jitky Vondrové (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha), která představila své výzkumy dosud neznámých sovětských archivních pramenů k pražskému jaru 1968. Problematiku komunistického pojetí národnostní otázky zkoumali Jan Rychlík (Filozofická fakulta UK, Praha) a Jiří Křesťan (Národní archiv, Praha.). Zatímco Jan Rychlík načrtnul vývojové tendence slovenského „národního komunismu“ v kontextu česko-slovenských vztahů, Jiří Křesťan analyzoval českou verzi téhož fenoménu v politickém a historickém myšlení Zdeňka Nejedlého.

Neúplný přehled konferenčního programu naznačuje, jaké jsou hlavní směry výzkumu komunismu v soudobé české a slovenské historiografii. Za výrazný trend lze označit postupný přechod od tradičně pojímaných politických dějin k široce definovaným kulturním a sociálním dějinám. Přestože se celá řada konferenčních příspěvků nesla v duchu historiografických koncepcí vypracovaných a zažitých během devadesátých let, nejednen referát naopak ukázal, že se badatelské přístupy k fenoménu KSČ a českého a slovenského komunismu začínají měnit. Jestliže velká část vystoupení věnovaných činnosti stranických vedení spíše rekapitulovala již dosaženou úroveň poznání, referáty z oblasti kulturních a sociálních dějin nebo vystoupení programově se hlásící k transnacionálním perspektivám naopak ve valné většině vycházely z právě probíhajících či nedávno ukončených doktorandských a postdoktorandských výzkumů. Lze usuzovat, že obrat k mezinárodnímu kontextu, společenskému vývoji a kulturní problematice v celé její šíři od umění přes vědu až po každodennost bude získávat stále silnější pozice v české a slovenské historiografii státního socialismu. Konferenční jednání rovněž naznačilo další jistě pozitivní trend – postupující historizaci komunismu v českém a slovenském dějepísectví. Až na výjimky se k rozličným otázkám z dějin KSČ a její vlády přistupovalo s analytickým nadhledem, či alespoň empirickou střízlivostí.

Soudobé české a slovenské výzkumy komunismu jsou tematicky a metodologicky pestřejší, a tím pádem také zajímavější a myšlenkově podnětější. Nyní již zcela evidentní souběžná existence různých metodologických škol, používajících nezřídka také rozdílné interpretační rámce, naznačuje, že je možné kromě podstatného rozšíření poznatků rovněž očekávat prohloubení a možná také vyostření historiografických diskusí o fenoménu českého a slovenského komunismu.

Kronika

Workshop „Environmentální dějiny visegrádských zemí“

Emma Hakala

Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., ve spolupráci s Centrem pro ruská, stredo- a východoevropská studia Univerzity v Glasgow (*Centre for Russian, Central and East European Studies, University of Glasgow*) uspořádal ve dnech 24. a 25. března 2012 v Praze mezinárodní workshop „Environmentální dějiny visegrádských zemí: Studená válka a environmentální vědy“, který byl podpořen Visegrádským fondem. Cílem setkání badatelů zaměřených na environmentální dějiny a na dějiny vědy bylo umožnit rozvoj spolupráce v tomto oboru se zřetelem na roli environmentálních dějin v dynamice vztahů Východu a Západu v období studené války. Workshop navazoval na podobné setkání v Institutu Aleksanteri Helsinské univerzity v červenci 2011, na jehož počátku bylo přání věnovat větší pozornost environmentálním dějinám ve střední a východní Evropě a podpořit témata tohoto výzkumu zvláště ve visegrádských zemích. Během dvou březnových dnů se diskuse tohoto workshopu, organizovaného na české straně Doubravkou Olšákovou z Ústavu pro soudobé dějiny a na britské straně Jonathanem Oldfieldem z katedry stredo- a východoevropských studií (*Department Central and East European Studies*) Univerzity v Glasgow, soustředila nejen na stav environmentálních dějin v jednotlivých stredo- a východoevropských zemích, ale také na oblasti výzkumu zaangażovaných badatelů a na možnou spolupráci do budoucna.

Již na počátku diskuse i v jejím průběhu vyplynuly na povrch dvě důležité otázky týkající se environmentálních dějin jako předmětu výzkumu: Co vlastně definuje historika environmentálních dějin a proč je výzkum tohoto tématu zvláště důležitý v oblasti střední a východní Evropy? Někteří účastníci workshopu, jejichž specializací byly dějiny vědy, se environmentálním dějinám nevěnovali přímo, ale dotýkali se jich skrze problematiku vývoje jednotlivých akademických oborů a disciplín. Je to zcela přirozené, protože rozvoj vědy měl a má zcela zásadní vliv na naše vnímání přírody, ba i planety, a na proměny vztahu k ní. Dynamika studené války byla navíc do velké míry přímo ovlivňována vědeckým pokrokem a rozvojem vědeckých znalostí, které se pak podepsaly na proměně vnímání životního prostředí a jeho využití. Nicméně jak podotkl ve svém úvodním příspěvku „Environmentální vědy v průběhu studené války: Potřeba a příležitost pro transnacionální a multidisciplinární spolupráci“ profesor Robert Marc Friedman z Univerzity v Oslu, přístup založený výhradně na dějinách vědy není zcela dostatečný, poněvadž nenabízí celkovou perspektivu. Stejně tak jsou pro environmentální dějiny důležité také přístupy zohledňující lidovou kulturu či jiné oblasti. V neposlední řadě však hrají při celkové analýze dějin životního prostředí a vztahů k němu prim různé politické priority, které se jej přímo dotýkají. V tomto smyslu tedy vzniká potřeba strukturovat výzkum environmentálních dějin z různých úhlů – regionálně, kulturně i politicky – také ve střední Evropě.

Jedním z klíčů k porozumění historickému kontextu environmentálních dějin může být analýza cirkulace vědomostí v jednotlivých oborech. Julia Lajusová z Evropské univerzity v Petrohradu ve svém příspěvku „Oběh znalostí o oteplování arktické oblasti mezi sovětskými a skandinávskými vědci ve 20.–50. letech 20. století“ podrobně mapovala vývoj spolupráce mezi environmentálními odborníky v Sovětském svazu a skandinávskými zeměmi během studené války. Z jejího vystoupení vyplynulo, že skupiny vědců z Východu a Západu mezi sebou udržovaly kontakty na vysoké úrovni i v době, kdy oficiální mezistátní vztahy byly omezeny či neexistovaly vůbec. *Modus vivendi*, od něhož se odvíjela komunikační strategie těchto skupin, byl určován konflikty studené války a pro pochopení environmentálních dějin východoevropských zemí může být také klíčový. Je však zapotřebí v rámci sledovaných témat a diskurzů pevně stanovit jejich obsahovou náplň a časovou posloupnost, tedy kdy a za jakých okolností bylo to či ono environmentální téma na obou stranách železné opony sledováno a detailně analyzováno.

Jonathan Oldfield ve svém příspěvku „Konceptualizace změny klimatu v prostředí sovětských geografů v letech 1945 až 1960“ představil díky analýze výzkumu znalostí o změně klimatu jeden z těchto aspektů. Změny klimatu se dostaly do popředí zájmu ruských geografů již na samém počátku studené války, dávno předtím než se z tohoto problému stalo celosvětové téma. Jedním ze způsobů, jak analyzovat sítě a vztahy vytvořené mezi různými vědeckými skupinami a ústavy, které se zabývaly vybranými otázkami a aspekty problémů klimatu, je upřít pozornost na internacionální projekty a postupy typu Mezinárodní geofyzikální rok (IGY, 1957–1958) nebo Mezinárodní biologický program (IBP, 1964–1974), u nichž lze předpokládat,

že fungovaly jako širší rámec podpory vzájemných interakcí a v neposlední řadě stály také na počátku užší spolupráce.

Determinantou určující povahu environmentálních dějin a jejich vývoje v období studené války v socialistických zemích byl ideologický a politický tlak, přicházející v případě visegrádských zemí především z Moskvy. Profesor Leszek Zasztowt, ředitel Ústavu pro dějiny vědy a techniky Polské akademie věd ve Varšavě, k tomuto problému pronesl příspěvek „Vliv politiky na environmentální vědy ve stalinském Polsku“. Celá polská akademická obec podle něj musela snášet výrazný ideologický tlak, především v období tuhého stalinismu na počátku padesátých let. Vztahy mezi jednotlivými komunitami i disciplínami byly přerušeny, vědci byli nuceni přizpůsobit se požadavkům režimu a určité obory byly zcela zlikvidovány či marginalizovány. I přes tento tlak se vědcům působícím v oblastech, jež se přímo dotýkaly environmentálních věd, dařilo poukazovat na určité aspekty rozsáhlé devastace životního prostředí. Oficiální místa se však začala o toto téma více zajímat teprve od sedmdesátých let 20. století.

Maria Palasiková a Zsuzsanna Borvendegová z Historického archivu maďarské Státní bezpečnosti v Budapešti se ve svých příspěvcích „Nová průmyslová města a životní prostředí v 50. letech v Maďarsku“ a „Socialistické modelové město Tatabánya na pokraji ekologické katastrofy“ zaměřily na analýzu vlivu socialistické politiky na životní prostředí, jak se projevoval při budování nových měst „na zelené louce“ nebo při vystěhovávání sídel, která musela ustoupit socialistickému přetváření maďarské krajiny. Na jedné straně byla nová města oslavována jako zářné příklady úspěchů socialistické industrializace a pokroku, na straně druhé bylo jejich vybudování vykoupeno značnou devastací životního prostředí, jež měla přímý vliv na zdraví jejich obyvatel i na sociální infrastrukturu vůbec. Některé důsledky tohoto vývoje přetrvávají dodnes. Také další visegrádské státy mají za sebou stejnou zkušenost, jak naznačil ve svém příspěvku „Environmentální témata socialistické industrializace na Slovensku v 50. letech“ Ludovít Hallon z Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, který sledoval důsledky industrializace Slovenska pro životní prostředí ve druhé polovině 20. století. Jak vyšlo najevo v tomto bloku věnovaném visegrádským zemím, environmentální dějiny ve střední Evropě mají mnoho společných bodů, a proto by bylo bezesporu přínosné zaměřit se na komparaci tohoto vývoje i do budoucna.

Jako další přednášející se představila Emma Hakala, doktorandka Institutu Aleksanteri Helsinské univerzity. V příspěvku „Environmentální vědy a jejich role ve studené válce“, koncipovaném ve spolupráci s kolegyní Sari Autio-Sarasma, jež se nemohla workshopu zúčastnit, nastínila další možné přístupy k výzkumu environmentálních dějin za studené války. Jak dokazují výsledky předchozího projektu Sari Autio-Sarasma „Vědění napříč železnou oponou“ (*Knowledge through the Iron Curtain*), velmi snadno lze prokázat, že po celou dobu studené války existovaly nepřerušené kontakty a vědecká spolupráce mezi Východem a Západem. Tyto vzájemné vztahy byly navíc velmi pestré a zahrnovaly jak institucionální styky a mezistátní spolupráci, tak neformální výměny mezi jednotlivci. Všechny tři úrovně měly ve vědecké výměně své místo. Navíc se tyto vztahy neomezovaly na supervelmoci, i „satelit-

ni“ socialistické země udržovaly vědecké vazby se západoevropskými státy, což se v současném historickém diskurzu často přehlíží. Přestože byla funkce životního prostředí při iniciaci vzájemné spolupráce relativně zanedbatelná, dosud nebyly tyto vztahy důkladněji prostudovány. Z toho důvodu je zapotřebí zaměřit bližší pozornost na to, jaký typ transferu environmentálních vědomostí se uskutečňoval a jaké faktory stály u jeho počátků, a zvláště na to, jaké perspektivy se otevíraly malým státům a jaké se nabízely možnosti spolupráce s nestátními aktéry. Výzkum by se přitom neměl omezovat pouze na vědecké vztahy, ale měl by brát v potaz také environmentální otázky v rámci politické a kulturní spolupráce.

Podrobnější výzkum environmentálních vztahů v době studené války proto bude vyžadovat další spolupráci. Vývoj v západní Evropě a v Sovětském svazu, respektive dnes v Rusku, lze přijatelně vysvětlit pouze s přihlédnutím k tomu, co se dělo v době studené války ve střední Evropě. Navíc, jak již bylo zmíněno, je zapotřebí kombinovat různé přístupy, což s sebou přináší také nutnost překonat kulturní a jazykové bariéry. V neposlední řadě je také nutné provádět původní archivní výzkum. Tato otázka byla zvláště zdůrazněna v příspěvku „Sovětský vliv na environmentální vědy v Polsku pod dohledem KSSS“ Jana Szumského z Ústavu pro dějiny vědy a techniky Polské akademie věd ve Varšavě a v referátu „Environmentální vědy v Rakousku“, který přednesla Silke Fenglerová z Ústavu pro soudobé dějiny Univerzity Vídeň. Oba badatelé mapovali archivní zdroje a stav soudobého výzkumu environmentálních dějin v Polsku a v Rakousku. Na závěr představila Jana Dlouhá z Centra pro otázky životního prostředí Univerzity Karlovy v Praze činnost tohoto pracoviště a vyslovila se pro užší spolupráci s vědci z dalších oborů environmentálních věd, ale také s historiky a dalšími humanitními a sociálními vědci.

Výzkum dějin environmentálních věd je *a priori* definován svou multidisciplinarností a interdisciplinarností. Pestrá šíře přístupů, kterou to přináší, je nepochybně přínosem, třebaže klade zvýšené požadavky na badatele. Z toho důvodu se jako perspektivní jeví zapojit do výzkumu zájemce z řad studentů a doktorandů. Byl by to krok k upevnění postavení environmentálních dějin ve střední a východní Evropě.

Z angličtiny přeložila Doubravka Olšáková

Anotace

ENGLUND, Peter: *The Beauty and the Sorrow: An Intimate History of the First World War*. London, Profile Books 2011, 532 s.

Švédský historik Peter Englund (narozen 1957) není českému čtenáři rozhodně neznámý, ale možná ho překvapí zaměřením své zatím poslední knihy. Zdaleka se v ní totiž odchyluje od milovaného 17. století, z něhož čerpal témata pro tři své (nejen) v Čechách nejznámější knihy: v jejich čele bezpochyby stojí často diskutovaný, vynášený i zatracovaný epos dějin třicetileté války *Nepokojná léta*, následován freskou první severní války s ústředním hrdinou švédským králem Karlem XII. *Nepřemožitelný* a historickým portrétem královny Kristíny *Stříbrná maska*.

Krásá a zármutek původně vyšla ve švédštině v roce 2008 (originální název *Stridens skönhet och sorg*) a byla záhy přeložena do několika světových jazyků včetně angličtiny. Historik zůstal u válečných dějin, které se prolétají vlastně všemi jeho zásadními pracemi, ale posunul se mnohem blíže k naší přítomnosti. Hlavním tématem knihy, jak je vidno z jejího podtitulu, je první světová válka. A je zcela jasné, že Englund zůstal věrný tak trochu jinému způsobu stavby textu a celé práce, což mu mnohokrát přineslo chválu i zdrcující kritiku. Vybral dvacet různorodých osob, které na vlastní kůži prožily první světovou válku, a vytvořil rozsáhlou koláž, která čtenáře provádí od počátku

až ke konci světového konfliktu. Zajímavé a hodné zaznamenání jistě je, že ani jediná z „postav“ nepochází z autorova rodného Švédska, „nejblíže“ by mu mohl být Dán Kresten Andresen, který sloužil v německé armádě. Hlavní důraz spočívá na příslušnících bojujících národů, patří k nim Němka, Australan, Novozélanďan, Angličanka, Francouz, Maďar, Američanka provdaná za Poláka nebo Venezuelan sloužící v osmanské armádě. Poměrně velký je i geografický záběr, kromě bojišť západní fronty se v knize objevují průhledy na Střední východ, na africké bojiště, na východní frontu, na jih Balkánu. Stranou nezůstává ani válka ve vzduchu a na moři.

Knihy je rozdělena do pěti velkých celků, z nichž každý reprezentuje jeden válečný rok (1914–1918), a v jeho rámci jsou každé chronologicky uspořádány drobné kapitoly představující osudy, pocity a myšlenky jednotlivých „hrdinů“. Tyto kratší úseky autor vytvářel na základě osobních pramenů nebo komparace s ostatními typy zdrojů, nezřídka v nich cituje úryvky z deníků nebo korespondence. Je jich v knize celkem 227 a jejich rozsah se pohybuje v rozmezí mezi několika stručnými řádky až několika stranami. Pochopitelně nezachycují každý den konfliktu a mnohdy se zabývají „malými“ věcmi jednotlivců, a nikoliv velkými událostmi. Proto je podtitul *Intimní historie* více než přiléhavý. Ostatně zásobovací potíže v Ně-

mecku dostávají stejný prostor jako děsivé příběhy z francouzských zákopů. A jen těžko odhadovat, které z nich jsou působivější.

Autor své postavy představuje hned na začátku v podrobné obrazové příloze, jejich osudy na konci války pak naznačuje v závěrečné části, nadepsané prostě „The End“. Je symptomatické, že na poslední stránce před souborem pramenů a literatury se vyjímá citát z Hitlerova spisku *Mein Kampf* (1925): „Rozhodl jsem se stát politikem.“ (s. 507) Englund se tak snaží poukázat na to, jakým směrem se lidská civilizace po první světové válce (po Velké válce!) vydala.

Dalibor Vácha

CHALUPOVÁ, Markéta: *Nebojovali švestkovými knedlíky: Odbojová skupina bratří Mašíků v zrcadle dobového tisku*. Brno, Computer Press 2011, 183 s.

V roce 2011, tři roky poté co tehdejší předseda vlády Mirek Topolánek udělil vyznamenání členům odbojové skupiny bratří Mašíků a rozproudil tím živou a emocionálně nabitou mediální diskusi, vyšla k tomuto tématu v brněnském nakladatelství Computer Press kniha s poněkud publicistickým názvem *Nebojovali švestkovými knedlíky*. Autorkou je historička a novinářka Markéta Chalupová, která za svou předchozí publikační činnost obdržela ceny Edvarda Beneše a Ericha Marii Remarqua. Jejím cílem nepochybně bylo na tuto diskusi navázat a pohlédnout na činy oslavovaných i zatracovaných bojovníků komunismu jiným způsobem než většina předchozích autorů, kteří o Mašínech psali. Česká společnost je již od začátku 90. let rozdělena v odpovědi na otázku, zda jsou členové skupiny hrdinové či zbabělí vrazi nevinných civilistů, z čehož je obviňovala komunistická propaganda.

Název knihy vychází z výroku Milana Paumera, jemuž se podařilo spolu s Mašíny v roce 1953 probít na svobodu do Západního Německa: „Oni byli ti, kdo nás ohrožovali se zbraněmi, nepřišli jen s nějakými plácačka-

mi nebo neházeli švestkovými knedlíky. Oni očekávali, že my budeme opětovat palbu švestkovými knedlíky.“ (s. 170) Autorka se však nesnaží co nejdětalněji zachytit akce skupiny, ale především nastínit obraz doby, popsat reakci tehdejších médií a vystihnout pohnutky, které členy skupiny vedly k odbojové činnosti.

Příhodným zdrojem pro pochopení jednání těchto mužů je velmi srozumitelně a konstruktivně napsaná první kapitola, přibližující krutou realitu komunistického režimu těsně po únorovém převratu. Právě neznalost či nepochopení dobových historických souvislostí a povahy režimu v letech 1948–1953, kdy se třfbily antikomunistické názory Mašíků a jejich druhů, totiž zřejmě vede velkou část dnešní společnosti ke špatnému výkladu jejich představ a činů. Čtenář tak může porovnat počet obětí skupiny s počtem životů zničených komunistickou represí, vnímat je na pozadí tehdejší vybičované atmosféry ve společnosti a vzít v potaz politické změny, které tvrdě zasáhly rodinu Mašíků a jejich přátele. Ve druhé a třetí kapitole autorka připomíná osud otce Ctirada a Josefa Mašíkových, hrdiny protinacistického odboje, a seznamuje s jejich akcemi, které měly jeho odkaz boje proti nesvobodě a útlačku naplnit. Tyto činy i po šedesáti letech stále vzbuzují kontroverze. K dobru je třeba autorce přičíst, že čerpá a své teze dokládá z důvěryhodných zdrojů.

Velmi přínosné a zajímavé jsou její analýzy článků týkajících se protikomunistických akcí a útěku Mašínovy skupiny do Spolkové republiky v dobovém českém, východoněmeckém a západoněmeckém tisku. Umožňují posoudit rozdíly v informování občanů na obou stranách železné opony a absurdnost propagandy v tehdejší Československu. Za nedostatek v této části knihy považují, že Markéta Chalupová poskytla jen okrajové místo výpovědím pozůstalých po obětech v boji s Mašíny. Přestože je částečně zmiňuje a poté přikládá argumenty o spolupráci zabitých s komunistickým režimem, knize by v tomto směru prospěla větší vyváženost. Stejně jako členové skupiny bratří Mašíků i oni mohli mít závažné důvody

pro to, aby se zachovali tak, jak se zachovali, a aby pracovali pro tehdejší komunistické státní zřízení. Tento fakt je nejednodušší v poslední části publikace, kde se autorka rozhovorem s Mašínou a Milanem Paumerem snaží osvětlit jejich názor na věc, protistraně však tento prostor nedává.

Publikace je po grafické stránce velmi kvalitně zpracována. Přináší i faksimile některých novinových článků nebo rozsudků nad členy Mašínovy skupiny a matkou obou bratrů, Zdenou Mašínovou starší. Zejména tento rozsudek demonstruje ubohou a absurdní argumentaci komunistické justice, která si vymýšlela důvody k jejímu uvěznění, a svědčí o naprosté neúctě k lidským právům.

Kniha *Nebojovali švestkovými knedlíky* se určitě radí k tomu typu „mašínovské“ literatury, kterému nejde o senzaci a jenž splňuje nároky kvalitní historiografické publikace. Nestrhává pozornost jen k hlavním protagonistům a jejich činům, ale dbá na postižení dobových souvislostí a atmosféry. Výklad je přehledný a autorka zaslouží ocenit zejména za sběr článků z dobového tisku a jejich analýzu. Na celý případ pohlíží očima bratří Mašínů a Milana Paumera, což vzhledem k jejich hrdinství v boji proti komunistickému útlaku osobně sice nepovažují za negativum, jejich odpůrci by však mohli knihu kritizovat jako jednostranně zaujatou.

Jakub Zajíček

KREISINGER, Pavel: *Brigádní generál Josef Bartík: Zpravodajský důstojník a účastník prvního a druhého československého odboje*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2011, 187 s.

Činnost československých zpravodajců za druhé světové války se dlouhodobě těší pozornosti nejen mezi čtenáři takzvané literatury faktu, ale i mezi profesionálními historiky. Není divu, vojenští zpravodajci svou prací daleko přesáhli úzce „československé rozměry“, zvláště díky informacím, které byly velmi cenné i pro nejvyšší spojenecké orgány. Význam vcelku nepočtené zpravodajské

skupiny v Londýně tak dokonce převýšil i bojovou hodnotu exilových vojenských jednotek formovaných na Západě, bez ohledu na osobní hrdinství jednotlivých letců i vojáků pozemních sil. Základem úspěchů se stalo úsilí rozsáhlého aparátu domácího odboje, jenž bez ohledu na těžké ztráty shromažďoval a dodával zpravodajské materiály, nicméně nemálo přispěly i osobní kvality jednotlivých zpravodajců v Londýně, k nimž patřil i Josef Bartík. Úkolu napsat Bartíkovu biografii se ujal Pavel Kreisinger z Ústavu pro studium totalitních režimů, přičemž publikace přímo vychází z jeho magisterské práce, za niž v roce 2011 obdržel Cenu Edvarda Beneše 2. stupně.

Cesta Josefa Bartíka (1897–1968) k dráze profesionálního vojáka se nelišila od jiných vysokých důstojníků československé armády, kteří se po roce 1918 do vlasti vraceli v legionářských uniformách. Narodil od bývalých aktivních důstojníků rakousko-uherské armády, ale i nového velitelského dorostu, vychovávaného již v samostatné republice, totiž legionáři většinou k vojenské službě nastupovali vytržení ze svého civilního života, který se měl, nebyť války, ubírat zcela jinými drahami. Jako čerstvý maturant chtěl Josef Bartík studovat na technice, v říjnu ale musel nastoupit vojenskou službu a na jaře následujícího roku odjet na italskou frontu, kde padl do zajetí a posléze vstoupil do organizovaných jednotek československých legií v Itálii. V bojích utrpěl zranění, které následně značně ovlivnilo jeho kariéru. Nemohl totiž nadále sloužit „v poli“, a po přeřazení do kategorie důstojníků konceptní služby našel uplatnění ve vznikajícím vojenském zpravodajství. Především díky své píli a nadání během času postupoval ve funkcích i v hodnostech. Známou se stala jeho aféra se zatčením v Rakousku, která se pochopitelně řešila až na nejvyšších politických místech. Ve druhé polovině 30. let pak Bartík působil jako vedoucí obranné sekce pátrací skupiny, tedy v sekci protišpionážní. Není divu, že patřil k pověstné „jedenáctce“ zpravodajců, kteří na poslední chvíli před okupací zbytku českých zemí odletěli 14. března 1939 přes Nizozemsko do Londýna.

Autor přehledným způsobem popisuje Bartíkovo mládí, službu v legiích i v československé meziválečné armádě. Dále se věnuje Bartíkově činnosti v zahraničním odboji, včetně dvou významných cest do Polska, které podnikl ještě před vypuknutím války a které měly podstatný vliv na formování československého vojenského odboje v Polsku. Poté působil jako náčelník zpravodajského oddělení u 1. československé divize ve Francii, jako zpravodajský důstojník u náborové mise v Kanadě a na zpravodajském odboru nově zřízeného exilového ministerstva národní obrany. Na jeho služební kariéře se bezpochyby projeví vzájemné spory s šéfem zpravodajců, plukovníkem a později generálem Františkem Moravcem. Bartík patřil k těm důstojníkům, kteří Moravcovu skupinu opustili. O možnosti uplatnění zkušného obranného zpravodajce nebyla nouze; v únoru 1942 byl ustanoven přednostou zpravodajského odboru exilového ministerstva vnitra, a v této funkci zůstal i v rámci košické vlády Národní fronty. Vzhledem k rozsáhlým znalostem a informacím se ovšem brzy stal „trnem v oku“ komunistům, kteří od roku 1945 v jeho odboru postupně obsazovali stále více funkcí. Již v lednu 1946 byl po intrice odvolán a „uklizen“ k odvolacímu kárnému výboru ministerstva národní obrany. Po únoru 1948 byl zatčen a ve vykonstruovaném procesu odsouzen k pěti letům těžkého žaláře. Po propuštění v roce 1953 žil ve stísněných hmotných poměrech. Částečné rehabilitace se dočkal v roce 1965, ale již v květnu 1968 zemřel.

Knihu vydal mateřský ústav autora. Text je doplněn rozbořem pramenů a literatury, anglickým resumé, jmenným rejstříkem, množstvím fotografií a samostatnou přílohou s dokumenty. Příznivý dojem z publikace bohužel ruší grafické zpracování obalu, jehož základem je maskovací schéma v různých odstínech barvy khaki. Naopak velmi dobře působí celostránkové fotografie, vybrané na úvod jednotlivých hlav knihy, především hlavy první a druhé. Celkově je grafické zpracování průměrné, technické naopak velice kvalitní.

Knihy je koncipována jako klasická biografie, tedy přísně chronologicky. Autor rozdělil životní osudy Josefa Bartíka na čtyři hlavní období, jimž odpovídají i názvy kapitol – „Léta mládí (1897–1918)“, „Léta meziválečná (1919–1939)“, „Léta válečná (1939–1945)“ a „Léta poválečná (1945–1968)“. Je možná škoda, že práce takto vyznívá až příliš schematicky, zvláště pak když autor v úvodu zdůrazňuje nutnost zařadit „osobnost Josefa Bartíka do kontextu doby“, s tím že „Bartíkovo osobnost autor zároveň využil jako pomyslného průvodce ‘krátkým’ 20. stoletím – stoletím ‘demokracie, ale také ... dvou totalitních režimů’ (s. 11). Domnívám se, že Pavel Kreisinger mohl širším souvislostem věnovat více místa, což by jistě uvítali i čtenáři. Někde působí líčení jeho služební dráhy trochu „suše“, a jistě by knize prospělo „poodhalit“ něco více. Nejde však o žádnou výtku – jak již bylo výše řečeno, kniha vychází z magisterské práce, a její „sušší“ koncepce tomu plně odpovídá.

Do budoucna bude ještě potřebné důkladněji osvětlit zvláště některé zásadní okamžiky Bartíkova života, například okolnosti jeho zatčení v Rakousku či konkrétní náplň činnosti v Británii, zvláště pak bližší podrobnosti sporů s plukovníkem Moravcem. Je zajímavé, že autor neuvádí pozoruhodnou epizodu, spojenou s povýšením Bartíka na podplukovníka v březnu 1941. Tehdy totiž z důvodu vysokého počtu důstojníků v Británii platila zásada, že vyšší důstojníci nebudou prozatím povyšováni podle standardního schématu, a Josef Bartík byl spolu s Jánem Ambrušem vlastně první, kvůli komu bylo toto pravidlo porušeno. Mimořádné ocenění se stalo předmětem dotazů a částečně i kritiky, nadřízené orgány ale ve zdůvodnění zdůrazňovaly právě Bartíkovo schopnosti a zásluhy. Josef Bartík také hrál významnou úlohu během soudu s Karlem Hermannem Frankem; bohužel, jak autor upozorňuje, v současné době není možné příslušný spis studovat. Josef Bartík tak ještě stále není „vyčerpané téma“, nicméně kniha je zásluhou prací, která dlouho chyběla.

MEYER, Michael: *Rok, který změnil svět: Dosud nezveřejněné okolnosti pádu Berlínské zdi*. Praha, Knížní klub 2010, 286 s.

Kdybychom měli charakterizovat rok 1989 pouze jedním slovem, byla by jím bezpochyby změna. Ta nezasáhla pouze středovýchodní Evropu a samotný Sovětský svaz, ale proměnila také Spojené státy jako vítěze studené války. Nemohlo být jejího příznačnějšího konce než rozboření zdi rozdělující město Berlín a spolu s ním celý evropský kontinent, tohoto neodmyslitelného symbolu studené války.

Americký novinář Michael Meyer v osudovém roce 1989 pracoval jako hlavní zpravodaj pro východní Evropu v redakci newyorského časopisu *Newsweek*. Během své cesty napříč východní Evropou byl svědkem pádu Berlínské zdi, účastnil se „sametové revoluce“ v Praze, stal se posledním novinářem, kterému poskytl rozhovor rumunský prezident Nicolae Ceaușescu. Zažil zhroucení komunistického režimu nejen v davu, ale jako novinář se mu podařilo nahlédnout i do zákulisí. Po více než dvaceti letech se rozhodl své zkušenosti sepsat v knize, aby podle svých slov pomohl objasnit tři přezívající mýty. Prvním z nich je podle něj mýtus o jedinečné úloze několika osobností v samotném popředí politického jeviště, který lze napravit pouze skrze příběhy jedinců, na něž dějiny zapoměly. Za druhý mýtus autor označuje zákonitosti historie, které neberou v potaz náhodu, přestože právě náhoda mohla způsobit pád Berlínské zdi. Za nejzoubovnější pak považuje třetí mýtus, který přičítá rozpad východního bloku promyšlené a cílevědomé strategii Spojených států, zosobněné Reaganovým zvoláním: „Pane Gorbačove, zbořte tu zeď!“

Knihy je rozčleněna do čtrnácti kapitol, ve kterých autor chronologicky líčí vývoj v Maďarsku, Polsku, NDR, Československu a Rumunsku. Na maďarskou „revoluci shora“ nahlíží prizmatem komunistických reformistů Miklóse Nemétha a Imre Pozsgaye. Podrobně mapuje jejich podíl na znovutevření hranice s Rakouskem, které znamenalo i zátěžový test pro vztah Maďarska se Sovětským svazem. Ten Meyer přibližuje pro-

střednictvím rozhovorů premiéra Nemétha s Michaiilem Gorbačovem. Polskou situaci nahlíží skrze postupný vzestup Solidarity v čele s Lechem Wałęsą, pohledem běžných Poláků s jejich starostmi a také v dilematech komunistického prezidenta Wojciecha Jaruzelského. Zvláštní pozornost věnuje kniha samotné Berlínské zdi, životu za ní a událostem předcházejícím její pád: masovému útěku východních Němců do západní části rozdělené země, občanským protestům a demonstracím, sesazení komunistického vůdce Ericha Honeckera. Detailně se přitom vrací k osudové chybě člena východoněmeckého vedení Güntera Schabowského z 9. listopadu 1989, jehož zmatené prohlášení o uvolnění pravidel pro vycestování do Spolkové republiky přítomní novináři a spolu s nimi tisíce občanů u televizních obrazovek pochopili jako zrušení všech bariér. Pomyšlým průvodcem československou „sametovou revolucí“ je Meyerovi sám Václav Havel, s nímž se poprvé setkal v době, kdy Prahu zaplavila vlna východoněmeckých uprchlíků. Deset dní, které v Československu smetly komunistický režim spolu s jeho čelnými představiteli, prožil autor v Praze a v knize o tom zanechává zajímavé svědectví. „Rumunské kapitoly“, v nichž líčí závěr Ceaușeskovy diktatury a pak okamžiky po jejím svržení, obsahují mimo jiné úryvky ze zmíněného posledního rozhovoru s „conducatořem“.

Mimo rámec východního bloku autor věnuje svůj zájem Spojeným státům a jejich úloze v revolučním roce 1989. V kapitole „Geneze“ a epilogu rozebírá, jakým dílem se ke konci studené války přispěli prezidenti Ronald Reagan a George H. W. Bush a jakým způsobem ovlivnil výsledek studené války zahraniční politiku USA až do dnešních dnů. Do jednotlivých kapitol autor včlenil komentáře k pramenům, které v textu využil (písemné dokumenty, přepisy telefonních hovorů, úryvky rozhovorů pro časopis *Newsweek*), ale také podrobně dokládá zdroje ústní povahy a blíže charakterizuje události, jichž se osobně účastnil jako pozorovatel.

Zuzana Hofmanová

Securitas Imperii, č. 20 (1/2012), 182 s.

Dvacáté číslo časopisu *Securitas Imperii*, který vydává dvakrát ročně Ústav pro studium totalitních režimů, od nového ročníku v redakci historika Jana Cholínského, je pozoruhodné svým tematickým zaměřením na legendární polské nezávislé odborové hnutí Solidarita. Přibližuje zejména počáteční, legální období jeho existence (od srpna 1980 do prosince 1981) v mezinárodním kontextu, přináší ale i další sondy do polských soudobých dějin. Úvodní studie politologa Josefa Mlejnika představuje Solidaritu a její ideové zázemí v kontextu protikomunistické rezistence a teoretických úvah o možnostech liberalizace komunistického režimu. Vedle vlivu a úspěchů Solidarity autor poukazuje na vnitřní názorové pnutí, v němž *de facto* ztvířila teze Adama Michnika o nutnosti „sebeomezování“ v požadavcích vůči vládnoucím komunistům, jež kalkulovala s postupnou proměnou politického režimu – v československém prostředí bychom k ní nejspíš hledali analogii v „gradualistickém“ programu části exilu po roce 1956 a v úsilí disentu o dialog s mocí ve věci lidských práv po roce 1977. Łukasz Kamiński dokládá nesmlouvavý postoj členů sovětského politbyra vůči Solidaritě, zároveň ale i jejich překvapivě rozhodné odmítnutí podnětů k vnějšímu vojenskému zásahu, které přicházely od některých představitelů „bratrských“ států. Tomáš Vilímek a Petr Blažek popisují situaci v Německé demokratické republice a Československu v době polské krize a odkrývají obavy stranických vůdců těchto zemí z předpokládaných důsledků i jejich naléhavé apely k silovému řešení situace, jež bylo podle jejich mínění nezbytné k udržení pozic mezinárodního komunismu. Tomáš Zahradníček doplňuje pohled Petra Blažka na tehdejší Československo analýzou dobového zpravodajství reprezentativního komunistického deníku *Rudé právo*, v níž dokládá agitačně-propagandistický rozměr článků o událostech v Polsku a zároveň ukoptěnou snahu přizpůsobovat obraz událostí stanovené linii. Grzegorz Majchrzak mapuje působení polské tajné policie, která

v souladu se záměry komunistického vedení vyvíjela proti Solidaritě intenzivní činnost, navzdory oficiální dohodě s vládou o její legalizaci. Tato činnost zahrnovala infiltraci nezávislých odborů tajnými spolupracovníky, systematické „vlivové působení“ zevnitř i zvenčí, a dokonce plány na vytvoření „obrozené“ Solidarity v režii tajné policie. V poslední studii dokumentuje Sławomir Cenckiewicz spolupráci dělníka Lecha Wałęsy, pozdějšího světoznámého předáka Solidarity a nositele Nobelovy ceny za mír, s polskou tajnou policií. Cenckiewicz je známý hlavně jako (spolu)autor dvou knih na toto téma, jež v Polsku rozvířily mnohdy vzrušené odborné i laické diskuse. Wałęsa byl od prosince 1970 do dubna 1976 registrován jako tajný spolupracovník pod krycím jménem „Bolek“ a z analýzy dochované dokumentace vyvozuje polský historik závěr, že jeho spolupráce s tajnou policií je v uvedeném období prokázána. V závěru k tomu dodává, že bývalý vůdce Solidarity je sice vlastníkem negativního lustračního osvědčení a odmítá, že by kdy spolupracoval s policií, přesto ale – navzdory svým hrozbám – nezažaloval historiky, kteří „případ Bolek“ předložili v knižní podobě polské veřejnosti.

Jan Junek

URBAN, Jiří: *Venkov pod kolektivizační knoutou: Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*. Praha, Vyšehrad 2010, 304 s.

Kolektivizace českého a slovenského venkova patří k nejsmutnějším kapitolám poválečného vývoje Československa. V posledních dvaceti letech vyšlo k tomuto tématu množství memoárové literatury, odborných článků i monografií a edic dokumentů. Většina z nich se věnovala kolektivizaci venkova obecně z celonárodního hlediska bez hlubšího zaujetí pro konkrétní osudy lidí postižených v rámci takzvané socializace vesnice. Proto jistě potěší, že v roce 2010 vyšla odborná prvotina mladého historika Jiřího Urbana, který historii kolektivizace zpracoval v jednom konkrétním regionu na příkladu

osudů dvou rodin. Při psaní práce mu byla ku prospěchu jak znalost realii vesnického prostředí novopackého okresu, tak životních postojů a názorů bývalých rolníků a sedláků, s nimiž se seznámil v mase dosud nezpracovaných archivních dokumentů regionálního charakteru, a především ve vyprávění dodnes žijících očitých svědků událostí, o nichž kniha pojednává. Jak uvádí v předmluvě historik Karel Jech, autor se snažil svou prací „přispět do diskuse o zásadních otázkách kolektivizace, o její násilné povaze i důsledcích“ (s. 11). Rovnou lze říci, že se mu tento pokus zdařil a svou rekonstrukcí konkrétních rodinných historií přiblížil lidský rozměr procesu kolektivizace, která se jako vichřice přehnala nad československým venkovem.

První kapitola umožňuje čtenáři nahlédnout „pod pokličku“ celého příběhu. Autor v ní představuje území, na kterém se dramatický děj odehrává, a jeho hlavní aktéry. Ocitáme se ve Svatojánském Újezdě a Chotči, dvou docela obyčejných malých vesnicích novopackého okresu na Královéhradecku, které za první republiky představovaly tradiční baštu agrární strany. Svou životní filozofii, postojů a zájmů o věci veřejné k ní tíhli i hospodáři Josef Novotný a jeho zeť Josef Machytka (v roce 1936 si vzal Novotného dceru Marii), kteří stojí v centru příběhu. Není proto divu, že se po únoru 1948 dostali „do hledáčku“ komunistického režimu, zvláště když k jejich „hříchům“ připočteme ještě fakt, že oba hospodařili na usedlostech s půdní výměrou přesahující patnáct hektarů. To stačilo, aby se jako představitelé takzvaných kulaků stali vhodnými kandidáty perzekuce. Urban také dává nahlédnout do každodenního života rodin Novotných a Machytkových, v němž se střídaly běžné starosti o zdárný chod hospodářství se svátečními chvílemi, odbyvajícimi se především nedělními návštěvami bohoslužeb. Na druhé straně pomyslné barikády stáli lidé, kteří představovali novou komunistickou moc. Ústřední postavou byl Josef Kovanda ze Svatojánského Újezdu, velmi aktivní místní funkcionář, který se „v poválečných letech stal jednoznačným tahounem prosazování

politiky KSČ v obci“ (s. 47). Urban si rovněž všímá ustavování politických i bezpečnostních struktur komunistického režimu na místní úrovni a charakterizuje osoby, které tento režim na vesnici pomáhaly budovat.

Druhá kapitola se již koncentruje na počáteční fázi kolektivizace obou vesnic. Vše začalo již ve druhé polovině roku 1948, kdy do obcí jezdily hospodářské kontroly, aby zjistily, zda hospodáři odvádějí předepsané dodávky zemědělských produktů a zda nezatajují zásoby. Jak Urban upozorňuje, při těchto kontrolách zabavovali úředníci i obilí, které bylo určeno pro jarní setí. Jako katastrofální autor popisuje situaci na vesnici v letech 1950 a 1951, kdy k hospodaření chybělo téměř vše nebo bylo velmi drahé; dostatek byl jen všudypřítomné propagandy, vyzývající k ostrážnosti a bdělosti před „třídním nepřítelem“. K tomuto stavu přispívalo vyvádění povinných dodávek zemědělských produktů, které byly automaticky zvyšovány hospodářům označeným za vesnické boháče. Jak však autor dodává, dovedli se i s těmito nespravedlivými předpisy vyrovnat lépe než méně zkušení kovorolníci a domkáři. Tak tomu bylo i u Machytkových a Novotných, kteří dodávky nejen vzorně splnili, ale dokonce i překročili. Teprve po roce 1951, tedy poté co byli odsouzeni, se jejich hospodářství zařadila mezi „neplničce“. Třídní boj se tehdy naplno rozhořel i ve Svatojánském Újezdu a Chotči, k jeho rozpoutání byla dobrá každá záminka či jen udání souseda. V honbě na vesnické boháče se zvláště „vyznamenaly“ články v regionálních novinách, které s obrovskou nenávistí pálily po všech „sabotérech“, údajně brzdících úspěšnou socializaci vesnice. Veřejným označováním a pranýřováním „kulaků“ se k této kampani připojovala i místní lidospráva. Jak autor ukazuje na případu bratří Václava a Otakara Kurkových ze Svatojánského Újezdu, někteří sedláci i přes nepřizeň osudu vytrvali ve svém donkichotském boji za zachování samostatných hospodářství až do počátku 60. let.

Tažení proti „třídnímu nepříteli“ vyvrcholilo v případě Josefa Novotného a Josefa Machytky jejich zatčením v srpnu 1951 a následnou vyšetřovací vazbou, ve které

se doznali k „úkladům“ proti kolektivizaci vesnice. V přípravě „kulackého“ procesu se angažovala především novopacká prokurátorka Věra Pechová. V říjnu 1951 byl Machytka odsouzen ke třem letům odnětí svobody a Novotný k trestu o rok kratšímu. To mělo za následek i likvidaci jejich samostatných hospodářství, která bez přičinění obou mužů již nedokázala plnit předepsané dodávky. „Triumfující“ moc se také pomstila jejich nejbližším příbuzným, kteří byli postiženi propadnutím poloviny usedlosti ve prospěch státu a museli uhradit peněžitý trest. Po propuštění byli Machytka s Novotným nuceni žít s cejchem „kulaků“, jehož se nezbavili až do své smrti v roce 1971.

Po vylíčení bolestných osudů obou rodin obrací Urban pozornost k Jednotnému zemědělskému družstvu Svatojánský Újezd, které se vyvíjelo „jako na houpačce“. Obtíže při jeho zakládání byly překonány masivní agitační kampaní, která vedla k hromad-

nému vstupu především drobných rolníků do družstva. Následující útlum činnosti a rozčarování členů vyústily až v rozklad družstva, jež vystřídalo opětné vzkříšení, aby nakonec bylo družstvo sloučeno do velkoprodukční zemědělské jednotky se sídlem v Mlázovicích.

Jiří Urban vylíčený příběh obohatil přečištěním vybraných archivních dokumentů a zařazením většího počtu dochovaných fotografií, což přispělo k atraktivnosti i dokumentární hodnotě publikace. Získané poznatky z několikaletého výzkumu tak autor přetavil v cennou a svým způsobem průkopnickou práci, která se může stát příkladem hodným následování a zároveň vést k zamyšlení nad podobami „banality zla“.

Radek Slabotínský

Summaries

Articles

A Way Out of the ‘Third Resistance’ Cul de Sac: Concepts of Resistance and the Study of Socialist Dictatorship in Czechoslovakia

Vítězslav Sommer

This article is a response to a recent debate on resistance to state socialism in Czechoslovakia. It focuses on the methods used in contemporary Czech research on the ‘Third Resistance’. The author begins by outlining developments in historical and other research on resistance. He considers in particular works by British Marxist historians in the 1950s and 1960s, James C. Scott’s concept of ‘everyday forms of resistance’, and the Indian school of ‘Subaltern Studies’ over the next two decades. He also presents some influential typologies of resistance, with special attention paid to German research on resistance to Nazism and state socialism, American research on resistance in the Stalinist era, and controversies that emerged amongst scholars in these areas. From the perspective of this international research, he then analyzes Czech scholarship on the ‘Third Resistance’. In his conclusion, the author offers possible ways out of what he sees as the currently desolate state of research on the topic, hoping thereby to provide an impulse to the historiographical debate.

For the Liberation of the ‘Captive Nations’: A Comparison of Political Organizations of Anti-Communist Exiles from East-Central Europe and the Balkans

Martin Nekola

This article discusses the formation and development of groupings of political exiles from the countries of east-central and southeast Europe in the West, particularly in the USA, during the Cold War. The author states that although Czech historians have in recent years begun to pay more attention to anti-Communist exiles from Czechoslovakia after the Communist takeover of February 1948, the inclusion of this topic in the wider international context and comparative research on exile movements of other East Bloc nations is still fundamentally lacking. The chief aim of the article is therefore to provide a basic factual overview to enable scholars to assess the extent to which Czechoslovak (or Czech and Slovak) post-February-1948 exiles cannot be discussed using the usual model of the operation of the exile community during the Cold War or, on the contrary, do fit nicely into it. Using records in North American archives, the author first outlines the general preconditions for the operation of the anti-Communist exile movement in Western countries and he describes the work of supranational political representatives of exiles, the most important of which was the Assembly of Captive European Nations (ACEN), established in New York City in 1954. He then gradually introduces the political organizations and representatives of the individual national exiles of Albania, Bulgaria, Hungary, Poland, Romania, the Baltic countries, and the countries of the former Yugoslavia. He demonstrates that the role and standing of the political exile associations from eastern Europe were essentially derived from changes in international politics and were to a considerable extent dependent on the support of US institutions. That was a consequence of their origin in the second half of the 1940s, their expansion in the 1950s, and their gradual decline over the next three decades. The characteristic image of the anti-Communist exiles includes internal crises and conflicts, which were often rooted in petty causes, personal animosity, problems with the legitimacy of the leading bodies, an absence of charismatic figures, and the predominance of propaganda in their work.

Three Views of Dissent: Discourses on Politics, Society, and History in the Czech, Slovak, and East German Dissident Movements in the 1970s and 1980s

Jan Pauer

In this article the author has undertaken a summarizing comparison of dissidents and dissent in Czechoslovakia and East Germany in the 1970s and 1980s, pointing out their similarities and differences, which he endeavours to explain. He points out

the asymmetry of the cases he compares, which stems from the nature and scope of the source material, the current state of historical research, and the results that have been achieved, as well as the terminology used. He also offers a more precise definition of dissent and dissidents, which he then employs. He also reminds his reader how dissent and dissidents in the Bohemian Lands, which arose after the defeat of the 1968 Prague Spring reform movement, separated into Reform-Communist, Christian, liberal, cultural, and sub-culture branches. This pluralism was linked together by the establishment of an umbrella organization, Charter 77, eventually also developing into other groups (*občanské iniciativy*) of Czechoslovak citizens seeking to act independently of Party and State control. In Slovakia, where Charter 77 never really took root, dissent was expressed in religious, national, and, from the mid-1980s, environmentalist terms.

In East Germany in the 1970s, voices of Marxist dissent were sporadically heard and the socialist orientation was also particular to the independent alternative movements (*Bürgerinitiative*) that emerged in the 1980s and developed as a peace movement in the Protestant Church. East German dissent and dissidents, unlike Czech and Slovak, were characterized by some generational and ideological homogeneity. They did not have at their disposal internationally recognized intellectual authorities who would symbolize civil protest. And they lacked a programme that would help them to put down roots. They derived their legitimacy from the rhetoric of antimilitarism rather than from human-rights discourse. Of key importance to the different nature of the dissident movement in East Germany were the existence of another German state next door and, related to that, the massive defection to West Germany, the different status of the churches, and the attitude towards a national tradition burdened with the legacy of Nazism, which, unlike in Czechoslovakia, severely hampered the expression of different points of view about the past.

The Birth of the ‘Opposition Agreement’: An Analysis of the Origin of One of the Most Controversial Pacts in Czech Politics

Lubomír Kopeček

The so-called ‘opposition agreement’, signed in July 1998 between the Civic Democratic Party led by Václav Klaus and the Czech Social Democratic Party led by Miloš Zeman, has been among the most problematic and contentious factors in Czech politics since the end of the Communist régime in late 1989. The signing of the agreement enabled the emergence of a minority Social Democratic government with a guarantee of support from the main opposition party, and created a very unusual political arrangement. In this article the author first recapitulates the main political events in the Czech Republic from the collapse of Klaus’s coalition government in late 1997, as a result of a scandal concerning Civic Democratic Party funding, to early general elections in June 1998. He then analyzes the post-election negotiations amongst the political parties, which resulted in the

signing of the opposition agreement. He pays particular attention to the main factors influencing the talks, considers the role of President Václav Havel, and analyzes possible alternatives to the agreement. He regards as completely unrealistic the formation of the centre-right coalition of the Civic Democratic Party, the Christian Democratic Union–Czechoslovak Populist Party, and the Freedom Union; this coalition was the subject of much speculation. He also explains why the two other variants under consideration – namely, a government of Social Democrats, Populist Party members, and Freedom Union members and a minority government of Social Democrats and Populist Party members with the support of the Freedom Union – turned out during the talks to be unworkable. The negotiating strategy of the two minority parties, in the author's view, was negatively influenced by underestimating the possibility of an agreement between the Civic Democrats and the Social Democrats and excessive reliance on interventions by President Havel, and the lack of unity of the Freedom Union and the wavering of its leaders.

Reviews

The Life and Death of Hitler's Hangman: Reflections on a New Biography of Reinhard Heydrich

Milan Hauner

Robert Gerwarth, *Reinhard Heydrich: Biographie*. Munich: Siedler, 2011, 478 pp.; Robert Gerwarth, *Hitler's Hangman: The Life of Heydrich*. New Haven: Yale University Press, 2011, 393 pp.

In this review of the English and German editions of a new biography by the young German historian Robert Gerwarth, the reviewer considers the paradoxes and key moments in the career and nature of a high-ranking Third Reich functionary, Reinhard Heydrich (1904–1942). The reviewer focuses mainly on Heydrich's devastating work as Deputy Reich Protector in Prague and some aspects of his assassination carried out by Czechoslovak paratroopers whom the Czechoslovak Government-in-Exile sent from the United Kingdom. The reviewer assesses Gerwarth's biography positively in comparison with the existing literature on Heydrich, calling it a solid piece of work in the contemporary sociological trend in German historiography. But he notes that the author has failed to explain the psychological motives of Heydrich's actions and the contradictory aspects of his personality.

**Socialist Czechoslovakia as a Welfare State:
An Inspirational Work on Its Theory and Development**

Lenka Kalinová

Jakub Rákosník, *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Prague: Fontes and Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010, 502 pp.

In this long review of a work whose title translates as ‘The Sovietization of the Welfare State: People’s Democracy and Social Rights in Czechoslovakia, 1945–60’, the reviewer discusses the main points of this new monograph. On the whole she assesses it highly as a considerable contribution to our understanding of the subject. She praises in particular the comprehensive approach, the thoughtful conceptualization laid out in a long theoretical introduction and thoroughly tested in the author’s own interpretation, as well as his considerable linking of historical and legal knowledge, his continuous efforts to see the Czechoslovak question in an internationally comparative perspective, a keen sense of the continuity of historical phenomena, the effective use of statistics, and an overall clear, comprehensible method of interpretation.

**Wartime Expectations, Post-war Disappointments:
Reservations about a New Work on the Formation
of Post-war Czechoslovakia**

Aleš Binar

Michal Pehr, *Zápas o nové Československo 1939–1946: Válečné představy a poválečná realita*. (Knižnice Dějin a současnosti, vol. 41.) Prague: Nakladatelství Lidové noviny, 2011, 237 pp.

The work under review, whose title translates as ‘The Struggle for a New Czechoslovakia, 1939–46: Wartime Plans and Post-war Reality’, seeks to compare the plans for the post-war organization of Czechoslovakia in various areas with the way things actually turned out after the liberation. The reviewer, however, sees this attempt as not particularly successful. Though he finds that some of the chapters do contribute new facts, on the whole he feels that the work suffers from an overly selective treatment, fragmentary use of the sources, indecision about whether to be a scholarly work or an essay, a tendency to vagueness, and an uneven style.

The Certainties of an Academic School and the Isolation of a Woman Scholar in a Man's World

Doubravka Olšáková

Albína Dratvová, *Deník 1921–1961: Scientific Diary*. Ed. Klára A. Čápková, Libuše Heczková, and Zuzana Leštinová. Prague: Academia, 2008, 478 pp.;

Marie Havránková (ed.), *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci: Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius, Roman Jakobson, Jan Mukařovský, Bohumil Trnka, Miloš Weingart: Korespondence z let 1923–1974*. Prague: Academia, 2008, 447 pp.

In each of the two publications considered here the reviewer finds points in common as well as opposing views, and has been prompted to raise some interesting questions, for example, about the continuity and discontinuity of scholarship in the nineteenth and twentieth centuries, reflections on changes to academic paradigms, a strategy to establish new scholarly approaches and to achieve success in one's academic career, and the status of women and women's liberation in academia. The reviewer acquaints us with the underappreciated philosopher Albína Dratvová (1892–1969) and her academic diary, and considers the lives of members of the Prague Linguistic Circle and the legacy of their pre-war academic works in post-war Czechoslovakia.

The Story of Poland in the History of the Twentieth Century

Jiří Pešek

Włodzimierz Borodziej, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*. Munich: C. H. Beck, 2010, 489 pp.

The reviewer presents a series of monographs on the history of individual European countries. Called *Europäische Geschichte im 20. Jahrhundert* (European History in the Twentieth Century), the series was initiated by C. H. Beck, Munich, and is edited by an expert on contemporary history, Ulrich Herbert. The reviewer then considers one of the books in the series, Borodziej's history of Poland. According to the reviewer, it is among the most inventive of the volumes published so far. Borodziej is a leading Polish scholar of contemporary history, and, according to the reviewer, the approach he takes in the book is factually critical, combining 'new political history' with socially perceived economic history and aspects of the history of mentalities. He considers the chief contribution to be its differentiated view of Polish history, comprising a plurality of historical actors with different aims and perceptions of reality.

The Tsarist Elite and the Russian Revolution

Dalibor Vácha

Matthew Rendle, *Defenders of the Motherland: The Tsarist Elite in Revolutionary Russia*. New York: Oxford University Press, 2010, xii + 274 pp.

This work, according to the reviewer, is in the inspiring current of Anglo-American historiography of the Russian revolutions and the beginnings of the Soviet régime. In this publication the author considers the social strategies employed by members of the aristocracy, landowning classes, and the military – which he groups together under the label ‘Tsarist élite’ – to deal with the precipitous political and social changes brought about by the Russian revolutions of 1917.

Martin Luther King’s Dream Come True and Not Yet Come True

Vlastimil Hála

Marek Hrubec et al., *Martin Luther King proti nespravedlnosti*. Prague: Filosofia, 2010, 116 pp.

The book under review, whose title translates as ‘Martin Luther King against Injustice’, is a volume of articles from a conference organized in 2008 to mark the fortieth anniversary of the assassination of the clergyman and civil rights activist Martin Luther King (1929–1968). In the individual articles the reader is acquainted with King’s life and works from various angles, particularly the political, social, ethical, philosophical, and theological. The volume, the reviewer believes, will thus help Czechs to form a rounder picture of this exceptional figure, because to the extent that King was thought of positively in this country, it was almost exclusively as someone who fought against racism and for the rights of Afro-Americans, whereas his struggle for social justice, the other side of the coin, has largely been ignored.

Chronicle

Ninety Years of Czech and Slovak Communism: A Conference

Vítězslav Sommer

From 3 to 5 November 2011, an international conference entitled ‘Ninety Years of Czech and Slovak Communism’ took place in Hrzán Palais, Prague. It was organized

by the Institute for the Study of Totalitarian Regimes and the Institute of Contemporary History at the Academy of Sciences of the Czech Republic, both of which are based in Prague, together with the Institute of History at the Slovak Academy of Sciences, Bratislava, to mark the ninetieth anniversary of the founding of the Communist Party of Czechoslovakia. Though many of the papers were in the spirit of established historiographical conceptions, a striking recent trend, according to the author of this report, has been the gradual shift from traditionally conceived political history to broadly defined cultural and social history. Together with this trend there has also been a historicization of the phenomenon of Communism in Czech and Slovak historiography.

Environmental Histories of the Visegrád Countries: A Workshop

Emma Hakala

On 24 and 25 March 2012, the Institute of Contemporary History, Prague, together with the Centre for Russian, Central and East European Studies at the University of Glasgow, held an international workshop in Prague. Entitled 'Environmental Histories of the Visegrád Countries: Cold War and Environmental Sciences', the workshop was supported by the Visegrád Fund. The aim of the meeting was to enable people researching environmental history and the history of scholarship to work together more closely in this field, focusing on the role of environmental history in the relations between East and West during the Cold War.

Contributors

Aleš Binar (1983) is a senior research worker in the Department of Human Resources Management at the Faculty of Economics and Management, the University of Defence, Brno, where he also teaches history and political science. His area of specialization is the history of Czechoslovakia, particularly the Silesian region and the military. With Zdeněk Jirásek he is the co-author of *Kravaře v letech 1945 až 2008* (Kravaře, 2009) and, with Radim Plaček, the co-author of *Opava 1989 ve vzpomínkách* (Opava, 2009).

Milan Hauner (1940) is a graduate of Charles University and Cambridge University, but has lived outside his native land since 1968. He is an Honorary Fellow at the University of Wisconsin–Madison. At the centre of his professional interests are the Second World War, modern German history, and Czech-German relations, the power politics of Russia and the Soviet Union, and developments in Central Asia and India. He has published eight books, including *What Is Asia to US? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston, 1990, and New York, 1992), *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington, 1991), and, in Czech, as the chief editor, *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague, 2000), and a three-volume edition of Edvard Beneš, *Paměti 1938–1945* (Prague, 2008).

Emma Hakala (1984) is a post-graduate student in the Aleksanteri Institute at the University of Helsinki. Her research focuses on the history of environmental collaboration, and she is writing a dissertation on the role of international organizations in environmental projects in the Western Balkans since the end of the wars in the former Yugoslavia. Her publications, as editor and author, include *Energy and Environmental Security in the Western Balkans* (Helsinki, 2012).

Vlastimil Hála (1951) is a senior research worker in the Institute of Philosophy at the Academy of Sciences, Prague. His chief area of professional interest is the topic of ethics in the history of philosophy. His publications include *Impulsy Kantovy*

etiky (Prague, 1994) and a number of articles on the history of philosophy up to the present day, including the works of Bolzano, Brentano, Höhle, and Habermas.

Lenka Kalinová (1924) taught for years at the University of Economics, Prague. More recently she has been working with the Institute of Contemporary History, Prague, on a project entitled 'The History of Czech Society since 1945', to which she contributed the first volume, *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948* (Prague, 2004). Among her newer publications are *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969* (Prague, 2007) and *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993* (Prague, 2012).

Lubomír Kopeček (1975) is Associate Professor at the Department of Political Science and Deputy Director of the Institute of Political Science, Masaryk University, Brno. His research is focused on the Czech politics since late 1989, political and party systems in Europe, and theories of democracy. His publications include *Éra nevinnosti: Česká politika 1989–1997* (Brno, 2010).

Martin Nekola (1982) is a post-graduate in political science at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is mainly on undemocratic régimes, ethnic conflict, and Czechoslovak exiles after February 1948. He is the author of *Hitlerovi satrapové* (Prague, 2008), *Mocní Třetí říše* (Prague, 2010), *Vyslanci hákového kříže* (Prague, 2011), and *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Prague, 2012).

Doubravka Olšáková (1977) is a senior research worker at the Institute of Contemporary History, Prague. The focus of her research has long been Czech-French relations in the nineteenth and twentieth centuries, as well as Czech historiography after 1945. She is the co-author of *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague, 2010), and together with Zdeněk Vybíral she edited a volume on the history symposia held in Tábor in the years of 'normalization' policy, called *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea (Ústí nad Labem, 2004)*. Her most recent publication, also as editor, is a similar volume, *Niky české historiografie: Uherskobrodská symposia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)* (Červený Kostelec, 2012).

Jan Pauer (1950) is a senior research worker in the Research Centre for East European Studies, the University of Bremen. His chief academic interests are international aspects of the 'Prague Springs' of 1968, Czech-German relations, opposition movements in the countries of central and Eastern Europe before the Changes of late 1989, transformation, political and legal culture in the Czech Republic and Slovakia after late 1989, and coming to terms with the past in the post-Communist states. His publications include *Prag 1968: Der Einmarsch des Warschauer Paktes* (Bremen, 1995), published in Czech translation as *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy* (Prague, 2004).

Jiří Pešek (1954) is a professor and the head of the Department of German and Austrian Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His research covers a wide spectrum of topics in cultural history from the Middle Ages to the present, in particular the history of towns, the arts and learning, and the modern history of the German-speaking countries. In addition to many articles and editions of documents, his publications include *Měšťanská vzdělanost a kultura v předbřlohorských Čechách 1947–1620* (Prague, 1993), *Od aglomerace k velkoměstu: Praha a středoevropské metropole 1850–1920* (Prague, 1999), and, together with Václav Ledvinka, *Praha* (Prague, 2000), published in German translation a year later.

Vítězslav Sommer (1981) is a senior research worker in the Masaryk Institute and Archive of the Academy of Sciences, Prague. His primary scholarly interest is the history of the radical left and the Communist movement and the theory of historiography, particularly Communist historiography in Czechoslovakia in the 1950s and 1960s. His publications include *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Prague, 2011).

Dalibor Vácha (1980) is a post-graduate student in the Institute of History at the Faculty of Arts, the University of South Bohemia, České Budějovice, and teaches at two schools in that city. His chief research interests are the history of everyday life and the history of the thinking of Czechoslovak legionaries in Russia.

Contents

Articles

- Vítězslav Sommer A Way Out of the ‘Third Resistance’ Cul de Sac:
Concepts of Resistance and the Study
of Socialist Dictatorship in Czechoslovakia 9
- Martin Nekola For the Liberation of the ‘Captive Nations’:
A Comparison of Political Organizations
of Anti-Communist Exiles
from East-Central Europe and the Balkans 37
- Jan Pauer Three Views of Dissent:
Discourses on Politics, Society, and History in the Czech,
Slovak, and East German Dissident Movements
in the 1970s and 1980s 71
- Lubomír Kopeček The Birth of the ‘Opposition Agreement’:
An Analysis of the Origin of One
of the Most Controversial Pacts in Czech Politics 82

Reviews

- Milan Hauner The Life and Death of Hitler’s Hangman:
Reflections a New Biography of Reinhard Heydrich 103
- Lenka Kalinová Socialist Czechoslovakia as a Welfare State:
An Inspirational Work on Its Theory and Development ... 114
- Aleš Binar Wartime Expectations, Post-war Disappointments:
Reservations about a New Work on the Formation
of Post-war Czechoslovakia 124
- Doubravka Olšáková The Certainties of an Academic School
and the Isolation of a Woman Scholar
in a Man’s World..... 130
- Jiří Pešek The Story of Poland in the History
of the Twentieth Century 135

Dalibor Vácha	The Tsarist Elite and the Russian Revolutions	141
Vlastimil Hála	Martin Luther King's Dream Come True and Not Yet Come True	146
<i>Chronicle</i>		
Vítězslav Sommer	Ninety Years of Czech and Slovak Communism: A Conference	150
Emma Hakala	Environmental Histories of the Visegrád Countries: A Workshop	154
<i>Annotations</i>		158
<i>Summaries</i>		167

securitas imperii

č. 20 (01/2012)

Z obsahu:

Josef Mlejnek

Solidarita jako sociální a politické hnutí –
pokus o kvadraturu kruhu?

Łukasz Kamiński

„O vstupu vojsk nemůže být řeč“
Sovětská vláda a krize v Polsku v letech 1980–1981

Tomáš Vilímek

NDR a polská krize 1980–1981
Reakce SED, obyvatelstva a představitelů
východoněmecké opozice

Petr Blažek

Československo a polská krize 1980–1981

Tomáš Zahradníček

Neustálý obraz
Solidarita v Rudém právu 1980–1981

Grzegorz Majchrzak

Bezpečnostní služba proti Solidaritě 1980–1981

Sławomir Cenckiewicz

Lech Wałęsa jako tajný spolupracovník s krycím
jménem „Bolek“ – rekonstrukce jeho spolupráce
s Bezpečnostní službou (1970–1976)

Securitas Imperii - historické studie, edice dokumentů,
recenze, anotace, zprávy.

Vydává Ústav pro studium totalitních režimů dvakrát ročně.
K dostání v knihovně ÚSTR (Siwiewcova 2, 130 00 Praha 3),
distribuce www.kosmas.cz

securitas imperii

